

Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Національний університет «Острозька академія»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТАРЖЕЦЬ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ

УДК 94: 37(091)(477) «1944/1953»

ДИСЕРТАЦІЯ

**БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ І УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ
ЗА ВПЛИВ НА ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР
У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1944–1953 РР.)**

07.00.01 – історія України
(03 – гуманітарні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. І. Старжець

Науковий керівник – **Давидюк Руслана Петрівна**, доктор історичних наук,
доцент

Рівне – 2019

АНОТАЦІЯ

Старжець В. І. Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Рівненський державний гуманітарний університет. Рівне, 2019.

У дисертації здійснено комплексне дослідження протистояння радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у 1944–1953 рр.

Наукова новизна дослідження полягає у системному вивченні актуальної та малодослідженої теми в сучасній історичній науці. Зокрема:

- проаналізовано процес відновлення та подальшого розвитку радянської освітньої системи у післявоєнний період;
- показано освітнє життя західноукраїнського регіону, як поле протистояння радянської влади і націоналістичного підпілля;
- охарактеризовано політику більшовиків у сфері ідеологічного виховання місцевої учнівської та студентської молоді;
- обґрунтовано, що комуністична ідеологізація навчально-виховного процесу у навчальних закладах західноукраїнського регіону негативно позначилась на національній самосвідомості населення;
- досліджено методи впливу ОУН та радянської влади на молодь і освітян Західної України;
- на широкій джерельній базі спростовано твердження радянської пропаганди та історіографії про повну підтримку місцевим населенням та молоддю комуністичної ідеології;
- наукове підтвердження отримала теза про те, що націоналістичні ідеї були популярними серед значної частини західноукраїнської молоді;

- з'ясовані завдання та основні форми діяльності підпільних антирадянських націоналістичних організацій школярів та студентів у західних областях України;
- розглянуто боротьбу репресивних органів сталінського режиму з антирадянськими проявами у молодіжному середовищі.

Після звільнення західноукраїнських земель від нацистських загарбників, розпочалась форсована інтеграція цього регіону до системи «сталінського соціалізму», що панувала в СРСР. З боку партійних і державних органів, спецслужб посилювався контроль за діяльністю закладів початкової, семирічної, середньої, середньої спеціальної і вищої освіти, за ідейною спрямованістю навчально-виховного процесу, тривала «чистка» професорсько-викладацьких і вчительських колективів від національно свідомих фахівців. Цим процесам протистояли УПА та підпілля ОУН. Протиборство між радянською владою та національно-визвольним рухом стало вагомим чинником соціально-політичного та культурно-освітнього розвитку Західної України.

У дисертації зазначено, що післявоєнна розруха, в роки якої відбувалось відновлення радянської освітньої системи негативно позначилась на матеріально-технічній базі навчальних закладів та становищі педагогічних кадрів. Найбільших ресурсів потребувало шкільництво західних областей УРСР. Зусиллями влади та громадськості у короткі терміни вдалось відновити та розширити мережу загальноосвітньої, професійно-технічної та вищої школи, забезпечити більшості населення доступ до освіти, що є позитивним моментом. Хоча часто шкільні приміщення розмішувалися у будинках заарештованих чи висланих місцевих жителів. До кінця 1940-х рр. у західноукраїнському регіоні вже існувала розгалужена система навчальних закладів, яка забезпечила зростання рівня освіти населення та підготовку кадрів для різних галузей господарства, науки і культури.

За роки війни непоправних втрат зазнав педагогічний потенціал республіки. Проблему дефіциту лояльних до влади кадрів вирішували шляхом направлення у західні області України освітян, партійних службовців,

«силовиків» зі східних регіонів УРСР та інших республік. Саме вони мали стати опорою влади на місцях.

Встановлено, що упродовж 1944–1953 рр. продовжувалось зміцнення тоталітарної системи, елементами якої було панування єдиної комуністичної ідеології, контроль за всіма сферами життя, стандартизація поведінки та мислення, репресії та переслідування інакодумців. Сталінський режим прагнув якнайшвидше здійснити соціалістичні перетворення та створити необхідні умови для остаточної інтеграції західноукраїнського регіону до складу СРСР. У цих планах ключова роль відводилась освітньому простору, адже через шкільну мережу, систему професійно-виробничої та вищої освіти суспільству насаджувались потрібні комуністичній владі ідеали.

Основним опонентом радянської влади у галузі освіти було українське націоналістичне підпілля, яке вело боротьбу проти насильного насадження комуністичної ідеології. Поряд із збройним опором, українські повстанці проводили широкомасштабну ідеологічну війну з більшовицькою владою. Важливим елементом цього протистояння була організація активної пропаганди у молодіжному середовищі. Розуміючи роль культурно-освітніх установ у вихованні та становленні особистості, повстанці вели боротьбу за контроль над інтелігенцією. Підпільники застосовували широкий спектр засобів впливу на школярів, студентів та освітян, в тому числі і силові методи.

Учнівська та студентська молодь опинилась в епіцентрі протистояння радянської влади та націоналістичного підпілля, що безпосередньо позначилось на її становищі. Намагаючись відмежувати школярів та студентів від націоналістичних впливів, більшовики посилили ідеологічний контроль за настроями та поведінкою західноукраїнської молоді. Школярів, від початкової ланки до випускного класу, виховували в дусі матеріалістичного світогляду, відданості комуністичній партії, ненависті до «українських буржуазних націоналістів». Студентів закликали не просто здобувати фахові знання, а засвоювати марксистсько-ленінський світогляд, брати безпосередню участь у державному будівництві.

Загострювало ситуацію у західноукраїнському регіоні мовне питання, витіснення української мови зі сфери публічного вжитку, поширення російської мови та культури. За допомогою усіх можливих на той час засобів агітації і пропаганди школярів та студентів переконували, що єдино правильним шляхом політичного розвитку є соціалізм, а всі хто виступають проти цього – вороги та зрадники народу. Існуюча система розвивала у свідомості переважної частини юнаків та дівчат інстинкт самозбереження, що виражалось у приховуванні своїх справжніх поглядів, думок і переконань.

Тотальний контроль влади за суспільством ускладнював можливості ОУН з проведення масштабної скоординованої діяльності серед учнів та студентів. Основні організаційні засади діяльності підпілля у молодіжному середовищі визначала тактична програма під назвою «Олег» (організація легальної мережі молоді). Програма передбачала широку агітацію серед школярів та студентів, конспіративну роботу з симпатиками ОУН в індивідуальному порядку, створення широкої мережі прихильників у молодіжному середовищі.

Обґрунтовано, що антирадянські настрої населення західних областей УРСР, проведена українським підпіллям пропагандистсько-виховна робота у середовищі молоді не проходили безслідно. Значна частина школярів та студентів виступала проти комуністичної влади та її політики, підтримувала та пропагувала ідею самостійності України, яку обстоювала ОУН. Поширеним явищем післявоєнного життя стали як одиночні вияви непокори, так і поява молодіжних підпільних організацій та груп націоналістичного характеру. До кінця 1950-х рр. радянські спецслужби виявляли серед західноукраїнської молоді прихильників націоналістичної ідеології, які вчиняли антирадянські дії. Агітаційна, ідеологічно-виховна та освітня робота українських повстанців поряд із збройною боротьбою сприяла збереженню та розвитку національно-державницької ідеї в українському суспільстві.

Повоєнне протистояння між радянською владою і українським націоналістичним підпіллям в ідеологічно-виховній площині демонструє важливість освітнього простору у функціонуванні суспільства. Українські

повстанці та більшовики намагалися тримати під контролем освіту, розуміючи, що в цій сфері формується особистість та світогляд школярів і студентів. Важливість молодіжного середовища була зумовлена тим, що саме від його ідеологічних переконань залежало формування національної самосвідомості майбутніх поколінь.

У сучасній системі освіти України необхідно врахувати недоліки та прорахунки радянської освіти, виокремлювати її позитивні моменти. Базовою складовою молодіжної політики держави має бути виховання критично мислячого, національно свідомого та соціально активного громадянина.

Практичне значення отриманих результатів полягає у систематизації й узагальненні нагромаджених знань про повоєнне протистояння більшовицької влади та націоналістичного підпілля у молодіжному та освітянському середовищах. Результати наукових пошуків можуть застосовуватись у науково-краєзнавчій, музейній роботі. Висновки, фактичний матеріал дисертації можуть бути використані у викладанні шкільного та університетського курсів історії України, під час підготовки узагальнюючих праць з новітньої історії України.

Ключові слова: освітній простір, навчально-виховний процес, молодь, ідеологія, радянська влада, ОУН, націоналізм, пропаганда, західні області УРСР, післявоєнний період.

SUMMARY

Starzhets V. I. The struggle of the Soviet government and the Ukrainian underground for influence on the education space of the western regions of the Ukrainian SSR in the postwar period (1944–1953). – Qualifying scientific work as a manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01 «History of Ukraine» (032 – History and archeology). – Rivne State Humanitarian University. Rivne, 2019.

The complex research about the confrontation between Soviet government and the Ukrainian underground for the influence on the education of the western regions of the Ukrainian SSR in 1944–1953 was carried out in the dissertation.

The scientific novelty of the research is in systematic study of the actual and scantily studied topic in modern historical science. The research results include the following:

- the process of restoration and further development of the Soviet educational system in the postwar period is analyzed;
- the educational life of the Western Ukrainian region is shown as a sphere of confrontation between the Soviet government and the nationalist underground;
- the policy of the Bolsheviks in the field of ideological education of local pupils and students is described;
- it is substantiated that the communist ideologization of the educational process in educational institutions of the Western Ukrainian region negatively affected the national consciousness of the population;
- methods of the influence of Organization of Ukrainian Nationalists and Soviet government on youth and educators of Western Ukraine are investigated;
- the statement of Soviet propaganda and historiography on the full support of the local population and youth of communist ideology is refuted on a broad source basis;
- the thesis that the nationalist ideology was popular among a large part of the Western Ukrainian youth received the scientific confirmation;
- the tasks and basic forms of activities of underground nationalist organizations of pupils and students in the western regions of Ukraine are determined;
- the struggle of the Stalinist regime and its repressive bodies with anti-Soviet manifestations in the youth environment is considered.

The forced integration of this region into the system of «Stalinist socialism» that prevailed in the USSR after the liberation of the Western lands from Nazi invaders began. On the part of party and state bodies, special services increased control over the activities of institutions of primary, secondary specialized and higher education,

according to the ideological orientation of the educational and teaching process, the «cleansing» of professorial and teaching staff from nationally-conscious specialists continued. These processes were opposed by the UPA and the underground of the OUN. The confrontation between the Soviet government and the national liberation movement was a significant factor in the socio-political, cultural and educational development of Western Ukraine.

It is noted in the dissertation that the post-war devastation, during which the restoration of the Soviet educational system took place, had a negative impact on the material and technical basis of educational institutions and the situation of pedagogical personnel. The greatest resources required the schools of the western regions of the Ukrainian SSR. It was possible in the short term to restore and expand the system of general, vocational and higher education schools, to provide the majority of the population with access to education, which is a positive moment thanks to the efforts of the authorities and the public. The widespread system of educational institutions had already existed in the Western Ukraine by the end of the 1940's, which ensured the growth of the local population's education and training for various sectors of the economy, science and culture.

Pedagogical potential of the republic has suffered irreparable losses during the war. The problem of the deficit of loyal personnel with respect to the government was solved by sending educators, party officials, security forces from the eastern regions of the Ukrainian SSR and other republics to the western regions of Ukraine. It was they who had to be the support of the government.

It was established that the strengthening of the Stalinist totalitarian system continued during 1944–1953, the elements of which were the domination of a united communist ideology, control over all spheres of life, standardization of behavior and thinking, repression and persecution of dissenters. The Stalinist regime strived as soon as possible to implement socialist transformations and create the necessary conditions for the final integration of the Western Ukrainian region into the USSR. The key role in these plans was assigned to the education, because the communist

government planted necessary ideals through the school system, the system of vocational education and higher education.

The main opponent of the Soviet government in the field of education was the Ukrainian nationalist underground, which led the fight against the forcible imposition of the Communist ideology. Along with armed resistance, Ukrainian rebels carried out a massive ideological war with the Bolsheviks power. The important element of this confrontation was the organization of an active propaganda among the youth. Understanding the role of cultural and educational institutions in the upbringing and formation of personality, the rebels were fighting for influence on the intelligentsia. The underground used a wide range of means of influence on students and teachers, including forcible methods.

School and student youth were in the epicenter of the confrontation between Soviet government and the nationalist underground, which directly affected its position. Trying to distinguish pupils and students from nationalist influences, the Bolsheviks intensified ideological control over the mood and behavior of Western Ukrainian youth. Students from the initial level to the graduation class, were brought up in the spirit of the materialist outlook, the loyalty of the communist party, with the hatred to the «Ukrainian bourgeois nationalists». Students were urged not just to acquire professional knowledge, but to master the Marxist-Leninist outlook, to take direct part in public construction.

The situation in the Western Ukrainian region was heightened by the language issue, the displacement of the Ukrainian language from the public sphere, the spread of Russian language and culture. All the means at the time available for agitation and propaganda were used to convince the schoolchildrens and students that socialism was the only correct way of political development, and that all who opposed it were enemies and traitors to the people. The existing system developed in the minds of the overwhelming majority of boys and girls the instinct of self-preservation, which was expressed in concealing their true views, thoughts and beliefs.

The total control of government over society has complicated the OUN ability to conduct large-scale coordinated activities among pupils and students. The basic

organizational principles of underground activity among youth were determined by the tactical program called «Oleg» (organization of the legal chain of youth). The program provided extensive campaigning among schoolchildren and students, conspiratorial work with the sympathies of the OUN on an individual basis, and the creation of a wide chain of supporters in the youth environment.

It is proved that anti-Soviet sentiment of the population of Western regions of Ukraine conducted by the Ukrainian underground propaganda and educational work among youth did not pass unnoticed. A significant number of pupils and students spoke out against the Communist government and its policies, supported and promoted the idea of independence of Ukraine, which defended the OUN. The widespread phenomenon of postwar life has become as a single demonstration of disobedience, and the emergence of youth underground organizations and groups of nationalist nature. Soviet intelligence agencies until the end of the 1950s, identified Western-Ukrainian youths who supported the nationalist ideology and committed anti-Soviet actions. Propaganda, ideological and educational work of Ukrainian rebels, along with the armed struggle contributed to the preservation and development of national-statist ideas in the Ukrainian society.

The postwar confrontation between the Soviet government and the Ukrainian nationalist underground in the ideological and educational field demonstrates the importance of educational space in the functioning of society. Ukrainian rebels and the Bolsheviks tried to keep education under control, knowing that this sphere is forming the personality and outlook of pupils and students. The importance of the youth environment was conditioned by the fact that the formation of national consciousness of future generations depended on its ideological beliefs.

The modern Ukrainian education system needs to take into account the shortcomings and miscalculations of Soviet education, to highlight its positive points. The basic component of the youth policy of the state should be the education of a critically thinking, nationally conscious and socially active citizen.

The practical significance of the results is to systematize and generalize the accumulated knowledge about the post-war confrontation between the Bolsheviks

authorities and the nationalist underground in the youth and educational environments. The results of scientific researches can be used in the scientific and museum work. Conclusions, the actual material of the dissertation can be used in the teaching of school and university courses in the history of Ukraine, during the preparation of generalizing papers on the modern history of Ukraine.

Keywords: educational space, educational process, youth, ideology, Soviet government, OUN, nationalism, propaganda, western regions of the Ukrainian SSR, postwar period.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у виданнях, внесених до наукометричних баз даних

1. Старжець В. І. Відновлення радянської системи шкільної освіти в західноукраїнському регіоні після війни (1944–1953 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 117. С. 48–52.
2. Старжець В. І. Ідеологізація навчально-виховного процесу у педагогічних училищах Західної України (1944–1953 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв: Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2018. № 1 (21). Т. 1. С. 98–103.
3. Старжець В. І. Студентство Західної України під тиском радянської тоталітарної системи (1944–1953 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ: Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 134. С. 103–107.

Статті у фахових виданнях

4. Старжець В. І. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: РВВ РДГУ, 2016. Вип. 28. С. 109–120.
5. Старжець В. І. Опір шкільної молоді радянському тоталітарному режимові у західних областях УРСР (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. Вип. 29. С. 70–75.

6. Старжець В. І. Ідеологізація навчально-виховного процесу у вищій школі західних областей України в 1944–1945 роках. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: ТНПУ, 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 63–68.

Публікації, які додатково відображають матеріали дисертації

7. Старжець В. І. Становище педагогічних кадрів західноукраїнських шкіл в післявоєнний період (1944–1953 рр.). *Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21–22 квітня 2017 р.)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Ч. 2. С. 23–26.
8. Старжець В. І. Розвиток педагогічної освіти в Рівненській області (1944–1953 рр.). *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали X міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців (Рівне, 17 травня 2017 р.)*. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. С. 291–293.
9. Старжець В. І. Підпільні організації учнівської молоді м. Рівного у післявоєнний період. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 30–31 березня 2018 р.)*. Херсон: «Молодий вчений», 2018. С. 81–84.
10. Старжець В. І. Вища педагогічна освіта Західної України у післявоєнний період. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених» (26 квітня 2018 р.)*. Суми: ФОП Цьома С.П., 2018. С. 231–233.
11. Старжець В. І. Освіта як поле бою: західноукраїнська школа у протистоянні радянської влади та націоналістичного підпілля (1944–1953 рр.). *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців (16 травня 2018 р.)*. Рівне: РВВ РДГУ, 2018. Ч. 1. С. 283–284.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	14
Вступ	15
Розділ 1. Стан наукової розробки теми	21
1.1. Історіографія проблеми	21
1.2. Джерельна база	33
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	40
Розділ 2. Розвиток шкільної освіти в західноукраїнському регіоні після війни	46
2.1. Відновлення та розвиток радянської освітньої системи	46
2.2. Шкільна освіта як елемент державної політики та комуністичного виховання	61
2.3. Західноукраїнська школа та націоналістичне підпілля	78
Розділ 3. Ідеологізація навчального процесу в середніх та вищих навчальних закладах	100
3.1. Контроль за роботою педагогічних училищ	100
3.2. Ідеологічний тиск на навчальний процес у вищій школі	118
Розділ 4. Учніський та студентський опір тоталітарному режиму	145
4.1. Підпільні антирадянські організації шкільної молоді	145
4.2. Студентський спротив радянській політичній системі	169
Висновки	192
Список використаних джерел та літератури	199
Додатки	239

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Виконком – виконавчий комітет

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді

ВНЗ (вуз) – вищий навчальний заклад (вищий учбовий заклад)

ВТ – військовий трибунал

ВТТ – виправно-трудоий табір

ГОСП – Головний осередок пропаганди

КДБ – Комітет державної безпеки

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДБ – Міністерство державної безпеки

Наркомат – Народний комісаріат

Нарком – народний комісар

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

Обком – обласний комітет

Облвно – обласний відділ народної освіти

ОН – Особлива нарада

ОУН – Організація українських націоналістів

ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівців)

Політвідділ – політичний відділ

РВ – районний відділ

Райком – районний комітет

РНК – Рада народних комісарів

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік

УПА – Українська повстанська армія

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах розбудови Української держави, будівництва демократичного суспільства, ускладненого війною на сході країни, значно зріс інтерес до вивчення національно-визвольної боротьби українців у минулому. Недостатньо дослідженим, але актуальним у світлі сучасної інформаційної війни, залишається з'ясування прийомів та методів агітаційно-пропагандистської боротьби між українським націоналістичним підпіллям та більшовицькою владою за вплив на західноукраїнський освітній простір у 1944–1953 рр. Значний науковий та суспільний інтерес викликають дослідження участі широких верств населення у русі спротиву сталінському тоталітарному режимові у післявоєнний період. Особливо важливим у цьому плані є вивчення настроїв учнівської і студентської молоді, їх ставлення до комуністичної ідеології та прояви інтелектуального опору у навчальних закладах Західної України.

Суспільно-політичні процеси повоєнного часу безпосередньо впливали на освітню сферу. Виховання у школі, училищі, вищому навчальному закладі повинно було прищеплювати комуністичний світогляд і нести необхідну емоційно-моральну складову. Сталінський режим ефективно використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Саме освітній простір займав визначальне місце у боротьбі між радянською владою і українським підпіллям, адже тут формувалась основа українського народу, здійснювалось проектування майбутнього суспільства.

Хоча проблематика протистояння українського підпілля з більшовицьким режимом у післявоєнний період досліджувалася як українськими, так і зарубіжними вченими, питання контролю за системою освіти, переслідування педагогів, учнів і студентів західноукраїнського суспільства ще потребує критичного аналізу і висвітлення. Актуальність названої теми посилюється тим, що в історичній науці існують упереджені оцінки окремих аспектів становища радянської освітньої системи у досліджуваний період.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація «Боротьба радянської влади і українського підпілля за вплив на освітній простір західних областей УРСР у післявоєнний період (1944–1953 рр.)» виконана в рамках науково-дослідної теми «Суспільно-політичні процеси та розвиток культури на теренах Волині від найдавніших часів до кінця ХХ століття» (державний реєстраційний номер 0116U006143), що її розробляє кафедра історії України Рівненського державного гуманітарного університету. Тема дисертації затверджена Вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол №15 від 26 листопада 2015 р.).

Об'єктом дисертаційного дослідження обрано освітній простір західних областей УРСР у 1944–1953 рр., а **предметом** – форми і методи боротьби більшовицької влади та націоналістичного підпілля за вплив на учнівську, студентську молодь, вчительство західноукраїнських земель у післявоєнний період.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному аналізі та критичному осмисленні процесу протистояння радянської влади та націоналістичного підпілля за вплив на освітню сферу західноукраїнських земель у післявоєнний період.

Відповідно до поставленої мети визначено такі дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми;
- виявити, систематизувати, класифікувати джерела та літературу;
- сформулювати дефініції основних термінів; опрацювати методи дослідження проблеми;
- проаналізувати процес відновлення та подальшого розвитку радянської загальноосвітньої школи у післявоєнний період;
- розглянути засади більшовицької державної політики в системі шкільної освіти;
- дослідити методи впливу націоналістичного руху на шкільництво регіону;
- висвітлити елементи політичного контролю за роботою педагогічних училищ;

- з'ясувати суть та завдання ідеологізації навчально-виховного процесу у вищій школі;
- визначити мету та основні форми діяльності учнівських антирадянських організацій;
- охарактеризувати опір студентів західноукраїнських ВНЗ сталінській тоталітарній системі у післявоєнний період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1944 до 1953 р. Нижня межа зумовлена звільненням території України від нацистської окупації та відновленням радянської влади, а верхня – смертю Й. Сталіна, з чим пов'язана трансформація суспільно-політичних процесів, часом згорання активної фази українського повстанського руху в регіоні.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію Волинської, Дрогобицької (у 1959 р. включена до складу Львівської), Львівської, Рівненської (Ровенської), Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківської), Тернопільської областей у тодішніх адміністративних кордонах.

Методологічну основу роботи формують методи пізнання, принципи дослідження й термінологічний апарат. Методологічні засади дисертації ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності, системності, опори на історичні джерела. З-поміж широкого кола методів наукового пізнання у роботі застосовано універсальні загальнонаукові та спеціальні методи. Їхнє використання та поєднання дало змогу вирішити поставлені науково-дослідницькі завдання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що у дисертаційній роботі *вперше*:

- введено до наукового обігу й опрацьовано нові (з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Рівне) та недостатньо досліджені раніше (з державних архівів України) архівні джерела, що дало можливість осмислити повоєнне протистояння за освітню сферу у західних областях УРСР;

- розглянуто освітнє життя західноукраїнського регіону, як поле протистояння радянської влади і націоналістичного підпілля;
- розкрито шкільну, середню спеціальну та вищу освіту як складник ідеологізації суспільного життя.

Уточнено:

- зміст ідеологізації навчально-виховного процесу в освітніх закладах;
- форми боротьби радянських репресивних органів з учнівськими, студентськими групами і організаціями у повоєнний час;
- методи впливу ОУН та радянської влади на молодь і освітян;
- особливості формування антирадянських учнівських груп;
- опір студентської молоді радянській політичній системі;
- способи вирішення радянською владою дефіциту педагогічних кадрів.

Набули подальшого розвитку:

- положення про процес відновлення та подальший розвиток матеріально-технічної бази шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів;
- особливості функціонування радянської системи освіти у західних областях УРСР;
- впровадження загальних стандартів у навчально-виховний процес радянської школи.

Практичне значення отриманих результатів полягає у систематизації й узагальненні нагромаджених знань про повоєнне протистояння більшовицької влади та націоналістичного підпілля у молодіжному та освітянському середовищах. Зібраний і проаналізований матеріал може слугувати підґрунтям для створення цілісної картини життєдіяльності західноукраїнських областей у повоєнний час.

Результати наукових пошуків, матеріали про протистояння у західноукраїнському регіоні уможливають їхнє застосування в науково-краєзнавчій, музейній роботі. Висновки, фактичний матеріал дисертації може бути використано у викладанні шкільного та університетського курсів історії України, під час підготовки узагальнюючих праць з новітньої історії України.

Апробація результатів дисертаційного дослідження.

Дисертацію, її окремі положення та висновки обговорювали на засіданнях кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Результати дисертаційного дослідження оприлюднено на 10 міжнародних та 5 всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: VI Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2016); Двадцять сьомій науковій сесії Наукового товариства ім. Шевченка (Львів-Рівне, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття» (Ужгород, 2017); X міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 2017); Міжнародній науковій студентській конференції «Україна в добу радянського тоталітаризму: інститути державного насильства, соціальні практики пристосування та опозиційні рухи опору (до 125-річчя від дня народження Ісповідника віри патріарха Йосифа Сліпого)» (Львів, 2017); Двадцять восьмій науковій сесії Наукового товариства ім. Шевченка (Львів-Рівне, 2017); Круглому столі, присвяченому 75-річчю створення УПА «Українська повстанська армія: історія нескорених» (Рівне, 2017); VII Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2017); V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (Харків, 2018); VII регіональній студентсько-учнівській науковій конференції «Актуальні проблеми історії слов'янських народів» (Житомир, 2018); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історико-філософські дослідження молодих учених» (Суми, 2018); XI Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 2018); Міжнародній науковій конференції «Волинь в українській, польській і світовій історіографії» (Кременець, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми вищої школи та економіки в XXI столітті» (Рівне, 2018); VIII Міжнародній

науковій конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2018).

Публікації.

Основні результати дослідження викладено у 11 публікаціях, серед яких 3 статті у наукових фахових виданнях України; 3 – у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз даних; 5 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження, побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (420 позицій) і додатків. Загальний обсяг дисертації складає 257 с., з них основного тексту 198 с.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

На сучасному етапі вітчизняна історична наука має змогу досліджувати раніше заборонені сторінки економічного, політичного та соціально-культурного життя нашого народу. Завдяки правовій базі щодо засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Україні та процесам декомунізації науковці отримали доступ до раніше засекречених документів. Новітній дослідник має змогу застосовувати різні методика і наукові підходи та напрацювання зарубіжних вчених.

Проблематика збройної та ідеологічно-виховної боротьби радянської влади й українського підпілля у західних областях УРСР у післявоєнний період знаходила своє зацікавлення серед вітчизняних дослідників, української діаспори та зарубіжних науковців. Разом з тим, місце освітнього простору в цьому протистоянні і до сьогодні залишається малодослідженою темою. Переважна більшість праць, дотичних до нашої проблематики, здебільшого стосується вивчення ідеологічних, загальноосвітніх, наукових чи культурних процесів, що відбувались у західноукраїнському регіоні у досліджуваний період.

Історіографію протистояння радянської влади і українського націоналістичного підпілля за вплив на освітній простір західноукраїнського регіону у 1944–1953 рр. для кращого її опрацювання та систематизації результатів поділено на три групи: радянську, вітчизняну та зарубіжну.

До першої групи відносимо праці, написані представниками радянської історичної школи, об'єктом зацікавлення яких була державна політика в сфері освіти, науки та культури. Характерною ознакою цих робіт є партійний підхід, цензура, відсутність об'єктивної критики, обмежений доступ до джерел, що, безумовно, знижує наукову цінність таких досліджень. Радянським авторам притаманна яскраво виражена прокомуністична позиція, дискредитація мети,

цілей і учасників українського націоналістичного руху. Представників українського підпілля та всіх, хто допомагав повстанцям чи був запідозрений у такій допомозі, у тому числі й молодь, іменували не інакше, як «зрадники» та «бандити».

Серед узагальнюючих праць з проблематики освітніх перетворень у західноукраїнському регіоні варто виокремити восьмитомну «Історію Української РСР» [277], підготовлену колективом авторів переважно з Інституту історії АН УРСР. У восьмому томі «Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–1970-ті рр.)» подано фактичний матеріал про розширення шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів у перші повоєнні роки. Наголошувалось на незадовільній матеріально-технічній базі навчальних установ, відсутності кваліфікованих кадрів, прославлялись успіхи у вирішенні цих проблем. Зазначалось, що повноцінному відновленню освітньої сфери заважало протистояння з ОУН.

Зауважимо, що історики та публіцисти тієї доби не наголошували на освітньо-виховній політиці ОУН чи участі студентської та учнівської молоді у молодіжних організаціях, навпаки, такі факти всіляко замовчувались, адже це йшло в розріз із офіційною риторикою влади про те, що молодь цілком підтримує комуністичну ідеологію. У праці «Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною» [251] за редакцією Ю. Сливки питанню українського національного руху та боротьби з ним відведено кілька розділів. Автори писали про діяльність загонів УПА на території західноукраїнських областей, засвідчували певну підтримку їхніх дій населенням, яку, втім, пояснювали залякуванням та силовими діями з боку повстанців. У роботі детально описані заходи та методика радянської влади у проведенні ідеологічної роботи на селі, пропаганда серед інтелігенції та юнацтва. На відміну від інших праць радянської доби, автори наводили цифри учасників визвольного руху, зокрема «з листопада 1944 р. по вересень 1945 р. лише

народні формування Волинської області затримали 905 і знищили 1 005 оунівських бандитів» [251, с. 431].

Для колективної роботи «Розквіт народної освіти в західних областях України» [348] характерна всеосяжна заідеологізованість, адже видання приурочене до «сорокаріччя возз'єднання західноукраїнських земель до УРСР». Автори відзначали лише досягнення та переваги радянської системи освіти, акцентуючи увагу на запровадженні загальної освіти для молоді. На цьому фоні соліднішою виглядає праця «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967)» [328], у якій автори проаналізували реорганізацію системи радянської освіти за 50 років, на прикладах показали розширення шкільної мережі, розвиток професійно-технічної та вищої освіти, підготовку педагогічних кадрів. Згадана праця є цінною для нас з точки зору фактологічного матеріалу, хоча вона не позбавлена комуністичної пропаганди та ідеологічних штампів.

У колективній праці «Вища школа Української РСР за 50 років» [250] обґрунтовувалась думка, що для розвитку вищої освіти в УРСР радянською владою були створені найсприятливіші умови. Водночас, автори не згадували про утиски та ідеологізацію навчально-виховного процесу у вузах республіки.

У радянський час світ побачило багато індивідуальних досліджень. У книзі М. Грищенка «Народна освіта в західних областях Української РСР» [262] підкреслювалось, що позитивні зрушення у розвитку освіти Західної України стали можливими лише завдяки більшовицькій владі: «Радянська влада врятувала трудящих західних областей від голоду, безробіття, вимирання, темряви і нецтва й забезпечила в небачено короткий строк піднесення всіх галузей народного господарства, освіти й культури» [262, с. 63]. Автор торкався питання протистояння більшовицької влади та ОУН в освітній сфері, наводячи приклади, щоправда без посилань на джерела, насильницьких дій повстанців щодо освітян і школярів Рівненської, Тернопільської та Волинської областей. Водночас, у дусі часу, автор не згадував про масові арешти учнівської та студентської молоді регіону, які тривали до середини 1950-х рр.

Державну політику у сфері освіти висвітлив дослідник КПРС О. Зубань у книзі «Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945–1952 рр.)» [272]. Головну увагу автор акцентував на боротьбі партії за вплив на освітній процес та його учасників. Цим самим визнавалось, що питання встановлення ідеологічного контролю над молоддю займало центральне місце у політиці більшовиків. Структурно книга поділена на три розділи, які характеризують державні заходи на різних шаблях освітньої системи: від загальної школи до вищої. Автор намагався показати занепад «капіталістичної науки» та продемонструвати власні успіхи, які стали можливими «виключно завдяки зусиллям Комуністичної партії і уряду» [277, с. 4]. Особливістю цієї праці є те, що О. Зубань здійснив спробу аналізу та узагальнення історичних досліджень своїх попередників.

Відверто заідеологізованою була праця К. Дмитрука під гучною назвою «Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис» [269]. У праці наголошувалося на антинародній діяльності ОУН «під керівництвом закордонних спецслужб». Побіжно згадано про участь молоді в підпільних націоналістичних організаціях, причинами цього називались юний вік, «задурманення націоналізмом», «відсталість в ідейному плані».

Таким чином, ключовим елементом радянської історичної науки було висвітлення переваг соціалістичного способу життя, прославлення через систему освіти комуністичної ідеології у молодіжному середовищі. Про факти інтелектуального та організованого опору радянській владі школярів та студентів переважно не згадувалось. Більшість праць радянських істориків мали вигляд пропагандистських видань, були ідеологізованими та упередженими, часто не містили посилань на архівні джерела.

Критичний аналіз процесів повоєнної радянзації, в тому числі запровадження радянської ідеологічної та освітньої системи на західноукраїнських землях, стали предметом досліджень українських істориків з 90-х рр. ХХ ст. Саме в цей час були зроблені помітні кроки у розширенні джерельної бази вивчення післявоєнної історії України, зокрема питань освіти

та дослідження становища молоді, як соціальної категорії. З'явилися роботи, які з'ясовували суть тоталітаризму, як соціально-політичного феномена, його вплив на всі сфери життя. З проголошенням незалежності України, у дослідженнях, позбавлених цензури, детально аналізуються економічні, політичні, соціальні та культурні процеси, що мали місце в Україні у 1944–1953 рр. Частина сучасних українських дослідників не оминула увагою й питання ідейно-виховної роботи ОУН та молодіжного руху.

Затребуваними у суспільстві виявились регіональні дослідження, в яких на широкій джерельній базі висвітлювались різні аспекти соціально-політичного та духовного життя західноукраїнського регіону. Місце освітнього питання в планах протиборчих сторін у вітчизняній історіографії вивчалось, здебільшого, у контексті аналізу соціально-економічних та ідеологічно-культурних процесів повоєнної історії України. Ці питання піднімали у своїх монографіях та наукових статтях: В. Даниленко [266; 267], О. Бажан [236], О. Рубльов, Ю. Черченко [354], В. Баран [237; 238], А. Жив'юк [271], О. Стасюк [376-378], І. Патриляк [330; 331], Б. Ярош [396], Е. Білоус [241; 242], Д. Веденєєв [247], Т. Галицька-Дідух [253; 254], М. Кузьменко [298], М. Нагірняк [327], О. Рабенчук [346] та ін.

Вітчизняні дослідники опублікували низку монографій, що безпосередньо стосуються становища освітньої системи у західних областях УРСР у 1944–1953 рр. Зокрема, це О. Любар [308], Т. Марусик [313], С. Сворака [357], В. Майборода [309], К. Приходченко [342]. У цих працях на широкій джерельній базі висвітлені процеси відновлення та подальшого розвитку шкільної, середньої та вищої освіти регіону, звертається увага на ідеологічну складову радянської освітньої політики, матеріальні умови навчальних закладів, повсякдення педагогів, учнів та студентів.

Одним із перших, хто комплексно дослідив розвиток шкільництва на західноукраїнських теренах у повоєнний період, був С. Сворака, який у праці «Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.)» [357] висвітлив ключові елементи державної політики в галузі

освіти. Дослідник, опираючись на архівні документи, продемонстрував розширення мережі освітніх установ та поступове охоплення молоді навчанням. Як негативне явище, автор виокремив політику русифікації освіти, ідеологізацію навчально-виховного процесу, державний пресинг на інтелігенцію.

У монографії Т. Марусик «Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.)» [313] проаналізовано процес формування і розвиток західноукраїнської гуманітарної інтелігенції в другій половині 40-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. у контексті суспільно-політичного життя регіону. Простежено кількісні й якісні характеристики, шляхи підготовки гуманітаріїв. Значну увагу дослідниця акцентувала на протистоянні ОУН та органів радянської влади, висвітлила напрямки «ідеологічного приборкання» незгідних та репресії щодо них. Також авторка виокремила найважливіші здобутки педагогів, науковців, літературно-мистецької і культурно-освітньої інтелігенції.

У навчальному підручнику «Історія української школи і педагогіки: Навчальний посібник» [308] за редакцією О. Любара на системній основі подано аналіз становлення і розвитку вітчизняної педагогічної думки, українського шкільництва, виховання молоді на теренах України від найдавніших часів до сучасності. Окрема увага відведена становищу системи освіти в радянській Україні у 50-90-х рр. ХХ ст. Зокрема автори наголошують, що «українська школа виступила в 40-ві роки ХХ ст. приборканим і слухняним інструментом тоталітарного режиму» [308, с. 368], а згодом розпочався новий наступ на національну культуру і систему освіти з метою її уніфікації відповідно до загальнорадянських стандартів.

Дослідження процесів відновлення та становлення радянської системи освіти в різних її аспектах знайшли своє відображення у чисельних наукових статтях таких вчених, як Р. Шляхтич [394], І. Сушик [379-381], О. Булгакова [243], С. Буряк [245; 246], С. Майборода [311; 312], Н. Красножон [296], В. Мічуда [324], Н. Мащенко [319; 320], В. Петриків [332], О. Прищепа [343;

344], Т. Сорочинська [368], Н. Улітова [387], Н. Хоменко [388, 389], Л. Романець [347; 348] та ін. Наукові розвідки, написані на джерельній базі, напрацюваннях вітчизняних та зарубіжних дослідників, дали можливість авторам розкрити різні аспекти функціонування освітньої системи в УРСР та безпосередньо в її західних областях.

Окремі аспекти, дотичні до проблематики нашого дослідження, знайшли своє відображення в дисертаційних роботах українських науковців: Н. Мащенко [406], В. Петриківа [407], М. Кагальної [401], С. Герегової [397], О. Дмитренка [399], Ю. Левіної [403], Л. Романець [409], Н. Красножон [402], В. Марчука [405] та ін. Науковці торкалися актуальних та малодосліджених тем післявоєнного українського суспільства: становлення радянської освітньої системи, політичної та пропагандистської діяльності КП(б)У в західних областях УРСР, ідеологічного протистояння більшовиків і ОУН, повсякдення різних верств населення, зокрема інтелігенції та молоді, тощо. Автори згаданих дисертацій залучили та критично проаналізували значний масив архівних документів та матеріалів.

Однак, до сьогодні немає комплексних досліджень, у яких би ґрунтовно було проаналізовано боротьбу між радянськими і повстанськими структурами за освітній простір на західноукраїнських землях та охарактеризовано опір учнівської та студентської молоді більшовицькій владі, до того ж існують протиріччя в цифрах, суперечливість в оцінках. Відсутні також комплексні дослідження молодіжного руху у різних історико-географічних регіонах, таких як Галичина, Волинь, Закарпаття, які, безумовно, мали свою специфіку. Недостатньо уваги приділяють науковці питанню впровадження державної політики на місцевому рівні, реагуванні на це українського підпілля.

Серед праць, що безпосередньо стосуються молодіжної політики ОУН, варто виокремити дослідження В. Кульчицького «Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань» [299], присвячене вихованню української молоді у 1920–1950 рр. Чимало згадок про діяльність юнацтва ОУН містить книга В. Ковальчука [293]. Зазначимо, що дослідник виявив у фондах центральних та

регіональних архівів України чимало невідомих документів із означеної тематики, упорядкував ці матеріали, проаналізував їх за видами та походженням.

Праця А. Русначенка «Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках» [355] висвітлює розмах антитоталітарних рухів в Україні та інших державах колишнього СРСР. Окремі розділи присвячені ідеологічному протистоянню та ролі у ньому молоді. Серед багатьох підпільних організацій і груп, що виникали на теренах західноукраїнського краю, дослідник описав діяльність молодіжних організацій Тернопільської області та викриття націоналістичної групи школярів у м. Лукові Волинської області [355, с. 380].

У монографії Г. Стародубець «Генеза українського повстанського запілля» [375] проаналізовано розвиток повстанського руху в 1943–1946 рр. Науковець зосередила основну увагу на функціонуванні різних референтур ОУН, морально-психологічному кліматі в середовищі повстанців та окреслила ідеологічну сторону протистояння. Важливий матеріал щодо освітньої та молодіжної політики руху міститься у розділі, присвяченому політико-пропагандистській роботі ОУН, зокрема розкрито використання агітаційних методів у боротьбі з радянською владою.

Фундаментальним дослідженням специфіки діяльності молодіжних підпільних структур є монографія О. Іщука «Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.)» [279]. У праці на широкій джерельній базі, основу якої склали фонди ГДА СБУ, розглянуто методи та форми діяльності молодіжних підпільних структур, охарактеризовано тактику ОУН, встановлено значення націоналістичних видань для молоді. На основі статистичних даних висвітлено процес боротьби радянських спецорганів (НКДБ-МДБ) з націоналістичними студентськими та учнівськими організаціями.

Останнім часом зросло число регіональних та вузькоспеціалізованих досліджень про український визвольний рух, участь в ньому молоді. Виділимо наукові розвідки О. Іщука [278], Р. Генеги [255; 256], Р. Попп [340; 341],

Р. Давидюк [265], В. Ільницького [276], Б. Левики [306], Ю. Романишина [352] та ін.

О. Іщук є автором низки статей та одним із провідних вітчизняних дослідників, сферою наукових інтересів якого є аналіз молодіжної політики ОУН. У його статті «Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(б) серед молоді (1944–1954 рр.)» [278] висвітлюється протистояння між комуністичною владою та націоналістичним підпіллям за вплив на молодіжне середовище. Як зазначає автор, «метою як одних, так і других було її виховання у світлі власної ідеології та залучення у майбутньому на свій бік» [278, с. 225]. О. Іщук охарактеризував основні програмні документи ОУН, що стосувалися молодіжного питання та визначив напрямки такої роботи.

У статті Р. Давидюк під назвою «Рівненська українська націоналістична молодіжна організація у післявоєнний період» [265], опублікованій у першій книзі серії «Реабілітовані історією. Рівненська область», на основі архівно-кримінальних справ проаналізовано антирадянську діяльність школярів м. Рівне, звернуто увагу на проведення ними націоналістичної агітації, поширення листівок, випуск журналів, збирання медикаментів, зброї тощо.

Р. Генега у статті «Участь львівського студентства в русі опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.» [256] акцентує увагу на такій соціальній групі, як студенти. Автор доводить, що, діючи індивідуально та створюючи підпільні групи, частина студентів Львова ставила перед собою завдання боротися з радянською владою за створення незалежної України. Ця боротьба була зумовлена нав'язуванням комуністичної ідеології та відповідних норм моралі і поведінки, репресіями та депортаціями місцевого населення.

Таким чином, з часу проголошення Україною незалежності вітчизняні історики здійснили серйозний поступ у дослідженні розвитку радянської освітньої системи, перебігу національно-визвольної боротьби у повоєнний період. Професійний інтерес у істориків викликають різні аспекти такої боротьби – від збройної до ідеологічно-пропагандистської. З'являються і наукові розвідки про місце і роль молоді в протистоянні ОУН та радянської

влади, змістовне оформлення здобув регіональний фактор та широке залучення дослідниками раніше невідомих документів та фактів.

До 1991 р. найбільші здобутки у вивченні діяльності ОУН та УПА були досягнуті вченими української діаспори. Одним з перших нарисів про визвольний рух стала праця М. Лебеда «УПА (Українська Повстанська Армія). Її генеза, ріст, дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу» [304]. Автор, з 1941 до 1943 р. був урядуючим провідником ОУН в Україні, згодом керівником Закордонного представництва УГВР, тому добре знав форми та методи діяльності ОУН. Важливо, що у праці викладено не лише власні спостереження автора, але й використано чимало оригінальних документів підпілля.

Згадки про участь молоді в ОУН містяться у працях П. Мірчука [321; 320]. Основну увагу дослідник присвятив висвітленню збройної боротьби УПА, опублікував документи ОУН, зокрема звіти, у яких є інформація про діяльність збройного підпілля у 1942–1952 рр. До відкриття українських архівів у 1991 р. ці книги містили чи не найбільше фактичного матеріалу про український визвольний рух. Значну інформацію про діяльність ОУН і УПА зібрано у книзі Л. Шанковського «Українська Повстанча Армія» [391], де йдеться, зокрема і про участь молоді у національному русі. Заслугою автора є те, що він одним з перших систематизував інформацію про організаційну побудову роботи підпілля.

Діяльність радянської системи освіти висвітлив канадський історик українського походження І. Коляска у праці «Освіта в радянській Україні» [294]. Автор, будучи у 1960-х рр. студентом Київського університету, мав змогу ознайомитись і критично оцінити освітню політику більшовиків. Дослідник відзначав, що у вищій школі майже всюди панувала російська мова, партійна пропаганда та відчувався ідеологічний тиск. У книзі головна увага зосереджена на періоді «відлиги», хоча автор торкається мовної, освітньої, культурної політики більшовиків загалом. Післявоєнний період автор характеризує як

епоху тотальної ідеологізації та насадження матеріалістичного світогляду у всіх сферах життя.

Проблемою праць, виданих українською діаспорою, була їх порівняно вузька джерельна база, оскільки основна маса документів залишалася в архівах СРСР. Автори зосереджували увагу на організаційній діяльності ОУН та збройній боротьбі УПА. Також помітне суб'єктивне бажання авторів подати діяльність ОУН виключно в позитивному світлі, що вимагає критичного ставлення і аналізу цих праць.

Зарубіжна історіографія проблеми представлена працями західних істориків та сучасними дослідженнями російських вчених. Серед представників російської історіографії, які аналізують український національно-визвольний рух та супутньо розкривають окремі аспекти радянської освітньої політики, молодіжного руху опору сталінському тоталітаризму назовемо праці О. Гогун [259], Є. Зубкової [273; 274], Л. Алексєєвої [232].

О. Гогун у монографії «Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы» [259] спростовує міфи про створення УПА нацистами, висвітлює ключові моменти збройного й ідеологічного протистояння більшовиків та українського підпілля. Дослідник, який нині живе у Німеччині, описує методи боротьби українських повстанців з польським підпіллям, нацистами, комуністичним рухом, аналізує діяльність репресивно-каральних органів і спецгруп НКВС-МДБ на теренах західноукраїнського краю.

Особливості ідейного руху спротиву радянській політичній системі описані Л. Алексєєвою у праці «История инакомыслия в СССР» [232]. Дослідниця систематизувала прояви антикомуністичної діяльності у суспільстві за національним, релігійним та громадянським критерієм. Окремі розділи книги присвячені діяльності підпільних антирадянських організацій в УРСР та українському національному рухові у західноукраїнському регіоні.

Цінними для нашого дослідження були праці представників західної історіографії: Х. Арендт [227], Д. Армстронга [228], А. Бауера [229], М. Шкандрія [231], у яких відомі радянологи та дослідники українського

націоналізму обґрунтували власне бачення становлення комуністичної тоталітарної системи в Європі, витоки та засади українського націоналізму, його боротьбу проти радянської влади, довели, що тоталітаризм прагнув регламентувати і підпорядкувати не тільки зовнішні прояви людської поведінки, але і внутрішній світ людини.

У книзі Д. Армстронга «Ukrainian nationalism» («Український націоналізм») [228] на документальній основі описана історія українського націоналізму в роки Другої світової війни та після її закінчення. Автор проаналізував суть цього явища та його прояви в різних регіонах України. Окрему увагу дослідник зосередив на західноукраїнському регіоні, визначивши причини популярності ідеології ОУН серед місцевого населення.

М. Шкандрій у дослідженні «Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956» («Український націоналізм: політика, ідеологія та література, 1929–1956») [231] подав загальну характеристику українського націоналізму, починаючи від його зародження і до придушення радянськими спецорганами у 1950-х рр. Автор розглядає літературу націоналістичного руху, його політику та ідеологію.

Таким чином, дослідження повоєнного розвитку шкільної, середньої спеціальної та вищої освіти, що оформилася за радянських часів, базувалася на партійно-класовому підході. Вивчення місця та ролі молоді у протиборчих планах українського підпілля та більшовицької влади на теренах західноукраїнського регіону знаходилося під заборонаю. До питань всебічного та детального вивчення радянської системи освіти, визначення її позитивних та негативних особливостей дослідники звернулись за часів української незалежності. Сучасні науковці актуалізували дослідження різних аспектів визвольної боротьби ОУН у післявоєнний період, зокрема і молодіжного руху опору. Вчені української діаспори основну свою увагу акцентували на збройній та ідеологічно-політичній боротьбі ОУН з більшовиками, дотично торкалися участі у цьому протистоянні молоді і освітян. Зарубіжні дослідники в основному розглядають загальні риси українського визвольного руху і окремі

найбільш відомі аспекти його діяльності, не заглиблюючись в історію створення молодіжних структур та більшовицько-націоналістичного протистояння в освітній сфері.

1.2. Джерельна база дослідження

У процесі дослідження використано широкий комплекс різноманітних за змістом і характером документів та матеріалів, значна частина яких оприлюднена вперше. Джерелами дисертаційної роботи стали документи центральних та обласних архівосховищ України; опубліковані збірники документів і матеріалів; періодика та мемуарна література.

При написанні дисертації були опрацьовані документи, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України); Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України); Державних архівах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської та Тернопільської областей; Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Рівне; Електронному архіві українського визвольного руху. Означені документи стосуються розвитку освіти, науки і культурного життя західноукраїнського регіону, ідеологічного та збройного протистояння більшовицької влади та ОУН.

Серед значного масиву документів, які зберігаються у ЦДАГО України були опрацьовані матеріали фонду 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України», насамперед протоколи засідань політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КПУ та матеріали до них (опис 16); особливого сектору ЦК КПУ (таємна частина) (описи 23, 24); відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ (опис 70); відділу шкіл ЦК КПУ (опис 73). Значимою є інформація ЦК та обкомів компартії України щодо відновлення та подальшого розвитку шкільної мережі, професійно-технічної, вищої освіти в регіоні. Документи відділу пропаганди і агітації наглядно демонструють ініціаторів та натхненників

проведення ідеологічних кампаній в регіоні. Протоколи партійних засідань різних рівнів підтверджують, що питання контролю за системою освіти, суспільними настроями молоді та протидії впливам ОУН завжди перебувало на порядку денному у партійного керівництва.

У ЦДАВО України було вивчено матеріали фондів «Народний комісаріат освіти (міністерство освіти) УРСР» (Ф. 166); «Управління справами Ради міністрів УРСР. Сектор освіти» (Ф. Р-2); «Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на Західно-українських землях» (Ф. 3833); «З'єднання західних груп Української повстанської армії «УПА-Захід» (Ф. 3836) та ін.

В описі 15 фонду «Народний комісаріат освіти (міністерство освіти) УРСР» (Ф. 166) важливими для нашого дослідження стали документи відділу шкіл, управління вищих і середніх педагогічних навчальних закладів УРСР, планового відділу та ін. Насамперед, це накази міністерства, директивні вказівки з питань методичної роботи, листування з ЦК КП(б)У, Радою міністрів УРСР щодо поліпшення навчально-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР тощо. Означені документи розкривають заходи з організації навчально-виховної роботи у вищій школі західних областей УРСР та демонструють вплив партійних постанов, розпоряджень органів державної влади на цей освітній процес.

Фонди «Краєвого проводу (керівництва) Організації українських націоналістів на Західно-українських землях» (Ф. 3833) та «З'єднання західних груп Української повстанської армії «УПА-Захід» (Ф. 3836) містять накази та інструкції Проводу ОУН своїм низовим структурам, де подається інформація щодо організації підпільної діяльності, ведення пропаганди, виховної роботи серед молоді та загалу населення. Накази і звіти з теренів «УПА-Захід» демонструють, яким чином розпорядження керівництва втілювались у життя, віддзеркалюють настрої місцевого населення. Звіти надрайонів мали типову структуру і, що важливо для нашої роботи, містили інформацію про стан роботи у молодіжному середовищі.

Масив документів обласних архівних сховищ для кращої евристики та систематизації ми поділяли за їх фондоутворювачами: обласні відділи народної освіти; обласні комітети ЦК КП(б)У; вищі навчальні заклади; інститути вдосконалення кваліфікації вчителів та фонди, де зберігаються матеріали з діяльності ОУН та УПА.

Важливою складовою джерельної бази дисертаційної роботи були документи обласних відділів народної освіти Волинської (Ф. Р-59), Станіславської (Івано-Франківська) (Ф. Р-3), Львівської (Ф. Р-163), Рівненської (Р-2), Тернопільської (Р-18) областей. Аналіз стану освіти у регіоні увиразнювали річні звіти обласних відділів освіти, в яких містилася інформація щодо матеріально-технічної бази навчальних закладів, подавалася характеристика педагогічних кадрів, учнівського контингенту, зазначалася мова викладання. Архівні матеріали висвітлювали аспекти організації навчально-виховної роботи, діяльності піонерських і комсомольських організацій, показували проблемні питання та недоліки щодо впровадження державної політики в освітню сферу. Доповнювали загальну картину освітнього життя листування місцевих керівників з представниками Міністерства освіти УРСР, статистичні дані, довідки, звіти про результати роботи шкіл, доповідні й листування діячів обласних відділів народної освіти з функціонерами обкомів КП(б)У, інформації про ідейно-виховну роботу серед педагогів, учнів та студентів.

Важливими для усвідомлення та аналізу державної політики в сфері ідеології, культури, освіти і науки є матеріали обкомів КП(б)У, які ілюструють партійну опіку та контроль за діяльністю загальноосвітніх, середніх та вищих навчальних закладів регіону. Це, насамперед, документи Станіславського (Ф. П-1), Волинського (Ф. П-1), Тернопільського (Ф. П-1), Львівського (Ф. П-3), Дрогобицького (Ф. 5001) та Рівненського (Ф. Р-400) обкомів партії. Масив документів партійних органів влади висвітлює особливості відновлення та становлення радянської системи освіти у регіоні. Нами використано статистичні характеристики розгортання шкільної мережі, довідки про число

середніх та вищих навчальних закладів, акти перевірок, звіти та інформації щодо їхньої діяльності. Вартісним джерелом є довідки, звіти, доповідні записки на ім'я секретарів обкомів партії, стенограми засідань партійного активу областей, на яких місцеві керівники обговорювали поставлені партією завдання та шляхи їх виконання. На цих засіданнях обговорювались труднощі, що виникали під час реалізації державної політики, зокрема, йшлося про протидію з боку ОУН, містилися згадки про антирадянські виступи місцевих освітян та молоді.

Цінними та лише частково оприлюдненими є документи і матеріали особливих секторів обкомів КП(б)У, що були раніше засекреченими. Ці документи містять свідчення щодо ідейно-політичного клімату в регіонах, висвітлюють випадки порушень радянської законності з боку партійних чиновників та представників силових структур, а також вияви антирадянської діяльності місцевих жителів. Політінформації, звіти, донесення, офіційне листування та численні довідки дають змогу визначити основні заходи радянської влади щодо ідеологічно-політичного перевиховання західноукраїнського суспільства та методи боротьби з українським націоналістичним підпіллям.

Дослідити особливості впровадження державної політики та комуністичної пропаганди у системі професійно-технічної та вищої школи західних областей УРСР допомагають документи фондів вищих навчальних закладів регіону. Для комплексного підходу та виявлення закономірних особливостей організації навчально-виховного процесу було опрацьовано архівні матеріали більшості вузів педагогічного профілю та низки педучилищ Західної України. Йдеться про Луцький державний учительський інститут (Ф. Р-376); Львівський державний університет ім. І. Франка (Ф. Р-119); Рівненський державний учительський інститут (Ф. Р-479); Станіславський державний учительський інститут (Ф. Р-22); Кременецький державний учительський інститут (Ф. Р-21). Матеріали про діяльність педагогічних училищ не групувались окремо та зберігаються у фондах обласних відділів освіти.

Матеріали цих фондів представлені річними звітами, актами перевірок, стенограмами засідань вчених рад та партійних комітетів вузів, листуванням з Міністерством освіти УРСР, протоколами студентських зборів та ін. Найбільшу цінність складають річні звіти та стенограми різних зібрань та засідань, які ілюструють відновлення та зміцнення матеріально технічної бази інститутів, русифікацію та ідеологізацію навчально-виховного процесу, елементи контролю керівництва за студентським середовищем.

Збройну боротьбу з радянською владою, ідеологічно-виховну, освітньо-культурну та пропагандистську політику ОУН серед населення, в тому числі освітян, учнівської та студентської молоді, репрезентують документи підпілля, що зібрані в окремі фонди. Зауважимо, що колекціями подібних матеріалів володіють лише Держархіви Рівненської (Ф. Р-30) та Тернопільської областей (Ф. Р-3432). Ці фонди багаті наповнюваністю на різноманітні документи, зокрема агітаційні і пресові матеріали ОУН та УПА, як то відозви, листівки, брошури, журнали, реферати, квестіонари, вишкільні матеріали та ін., а також програмні документи ОУН, звіти з теренів, інструкції, накази, інструктажі для пропагандистів. Все це у комплексі дозволяє детально проаналізувати організаційну роботу підпілля, заходи протидії радянській пропаганді, видавничу діяльність та з'ясувати поширення впливу як на молодіжне, так і на освітнє середовище.

Основні завдання, форми та методи діяльності підпільних антирадянських/націоналістичних організацій учнівської та студентської молоді, антибільшовицькі прояви у середовищі освітян, практику радянського судочинства ілюструють архівно-кримінальні справи, що зберігаються у ГДА СБУ м. Києва та обласних центрах України. Зокрема цінними для дослідження були архівно-кримінальні справи ГДА СБУ, м. Рівне (Ф. 5 (Р)). Критичний аналіз протоколів допитів, судових вироків та інших матеріалів слідства та верифікація їх з іншими документами дозволила унаочнити молодіжний рух спротиву сталінській тоталітарній системі, з'ясувати види покарань, застосовані до звинувачених, в окремих епізодах прослідкувати долю засуджених.

Серед матеріалів, що зберігаються у базі Електронного архіву українського визвольного руху, виходячи зі специфіки нашого дослідження, найбільшу зацікавленість викликають фонди «Архів документів підпілля ОУН «Запорожець» (Ф. 8) та «Збірка документів Миколи Лебедя» (Ф. 9). Ці фонди містять накази, інструкції, листівки та звернення, листування, періодичні видання ОУН, що дозволили увиразнити матеріал дисертаційної роботи.

Для повноти розкриття досліджуваної проблеми значимими є матеріали опублікованих збірників документів. З-поміж археографічних видань радянської доби, використаних у ході дослідження, варто виокремити «Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.» [180], «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. 2. 1925–1953 гг.» [179]. Усвідомлюючи політичну заангажованість цих видань, головним для нас був вміщений у них фактичний та статистичний матеріал, який ілюструє процес відновлення та подальшого розвитку мережі шкіл, училищ та ВНЗ регіону.

Особливо вартісними є збірники документів і матеріалів, що побачили світ за доби незалежності України. Серед великого числа цих джерел на увагу заслуговують «Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 2» [182], «Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали» [181], «Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали» [197], «Літопис УПА. Нова серія» [183-188], а також науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» [189-196]. У згаданих збірниках введено до наукового обігу значний масив невідомих документів та матеріалів післявоєнного періоду, які ілюструють складнощі впровадження на західноукраїнських землях радянської системи освіти, висвітлюють боротьбу ОУН та УПА з більшовицькою державною політикою у культурно-освітній сфері, розкривають заборонені за радянського часу теми, як то злочини більшовиків проти населення, ідеологічно-виховну діяльність ОУН, молодіжний рух опору комуністичній політичній системі та ін.

Під час дослідження використовувались тогочасні періодичні видання, серед яких «Правда» [226], газета «Радянська освіта» [207; 214; 219; 223; 224], журнал «Радянська школа» [208; 209; 222], а також місцеві газети «Червоний прапор» (Рівненська область) [210; 213; 216; 220; 225], «Вільне життя» (Тернопільська область) [211; 215; 217; 218; 221]. З публікацій у цих виданнях вдалося почерпнути інформацію про соціальні й політичні процеси, які відбувались у західноукраїнському регіоні повоєнного періоду.

Аналіз публікацій журналу «Радянська школа», друкованого органу Міністерства освіти УРСР, у черговий раз підтверджує заідеологізованість тогочасної системи освіти та її підконтрольність партійним органам влади. Журнал фактично був перетворений у політичний довідник для працівників освіти. Авторські та редакційні статті мали сприяти підвищенню ідейного рівня викладання та комуністичного виховання молоді.

Місцеві газети та журнали зобов'язувалися прославляти успіхи соціалістичного будівництва, виокремлювати лише позитивні моменти, «викривати» ідейних ворогів і «зрадників». Крім того, на шпальтах тогочасної періодики західних областей УРСР подекуди з'являлися матеріали, присвячені різним аспектам культурно-освітнього життя краю.

З метою різнобічного аналізу більшовицько-націоналістичного протистояння у сфері освіти на досліджуваних теренах використано спогади партійних діячів, представників силових структур, учасників українського підпілля та ін. Назвемо мемуари М. Хрущова [205], Г. Саннікова [203], Є. Стахіва [204], Ю. Галабурди [201], С. Макарчука [203], Г. Гордасевич [202], спогади жертв сталінських репресій «Дорогами болю» [200]. Враховуючи, що інформація цього виду джерел суб'єктивно відображала тогочасну дійсність, позаяк автори були безпосередніми учасниками подій, мали власні переконання, ми послуговувалися критичним аналізом і верифікацією поданого у цих працях матеріалу. Зауважимо, що для мемуарів радянської доби характерні були відверті штампи комуністичної пропаганди, що було даністю цього виду джерел.

Таким чином, аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми засвідчує, що питання відновлення освітньої системи, становища вчительства у західноукраїнському регіоні, ідеологічного протистояння українського підпілля та радянської влади у 1944–1953 рр. достатньо репрезентовано різними видами документів та матеріалів. Основну групу джерел, опрацьованих у ході наукового дослідження, склали архівні документи, частина яких уперше введена до наукового обігу. Важливими для написання тексту дисертаційної роботи були тогочасна періодика, збірники опублікованих документів й матеріалів, мемуарна література. Все це у комплексі дозволило ґрунтовно розкрити означену проблему.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

У системі цінностей будь-якого суспільства освітній простір з відповідною системою закладів та навчальних установ займає визначальне місце, адже є показником інтелектуального розвитку, здатністю модернізуватися та забезпечувати прогресивний поступ країни. Від науково-освітнього потенціалу суспільства, національної самосвідомості та світоглядної позиції представників цієї сфери залежить поступальний розвиток українського народу, втілення нашого державницького проекту. Система шкільної, професійно-технічної та вищої освіти є тією рушійною силою, яка консолідує розум і волю народу, спрямовуючи його суспільну активність у русло загальнозначущих проблем, задоволення корінних національних інтересів.

Теоретико-методологічні засади дослідження зумовлені специфікою його предмета й поставлених завдань. Методологічний інструментарій охоплює три складники: методи (прийоми, способи) пізнання, принципи (правила) дослідження й категоріально-термінологічний апарат.

Дослідженням передбачалось визначення особливостей протистояння українських національних сил і радянської влади за вплив на викладацьку інтелігенцію, вчителів, учнівську та студентську молодь західноукраїнського

регіону, тобто розкриття закономірностей, за якими відбувалась ця боротьба, проникнення в їхню глибинну сутність. Для реалізації окресленої мети й вирішення основних завдань використовувалися як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи дослідження.

Серед загальнонаукових методів дослідження широко застосовувались: аналіз, синтез, індукція, дедукція, гіпотетичний метод, системний метод та теоретичні загальнонаукові методи. Значну роль відіграли методи індукції (від одиничних фактів до загального) та дедукції (від загального до окремого), які дозволили виділити ключові елементи повоєнної радянської західноукраїнського освітнього простору та простежити впровадження державної інформаційно-пропагандистської політики на місцевому рівні.

Метод аналізу й синтезу дав можливість розглянути радянську освітню модель, відновлення та розвиток якої припав на повоєнні десятиріччя та ідеологічно-виховну політику повстанців, як організований комплекс елементів, що складають їх цілісність.

Системний метод, як один із фундаментальних класичних методів сучасного наукового пізнання, передбачає дослідження явищ не ізольовано, як автономних одиниць, а як взаємодію і зв'язки різних компонентів цілого, виявлення в системі цих відносин провідних тенденцій і основних закономірностей. Метод систематизації став у нагоді при вивченні основних ідеологічно-виховних та пропагандистських заходів впливу, які застосовували більшовики та ОУН, аналізу і систематизації повстанської літератури, спрямованої на молодіжне середовище, вивченні історіографії та джерельної бази для групування її за певними ознаками. Методи узагальнення та абстрагування були корисними у виділенні спільних ознак серед розглянутих процесів та явищ.

Серед спеціально-історичних методів вартісними були історико-порівняльний, метод критичного аналізу, евристичний. Крім того, ми послуговувалися проблемно-хронологічним, проблемно-тематичним,

статистичним методами, а також методами верифікації, реконструкції, періодизації та ін.

Історико-порівняльний метод сприяв розумінню специфіки функціонування освіти у регіоні в дорадянський період, визначені особливостей різних етапів політики радянської влади, їх характерних ознак. Застосовувався цей метод також при порівнянні заходів ідеологічного виховання більшовиків та націоналістів у молодіжному середовищі.

Метод критичного аналізу джерел та історіографії пов'язаний із суперечливим характером, значним обсягом, окремими неточностями джерельної бази, що вимагало перевірки, підтвердження чи зіставлення з іншими джерелами.

При формуванні структури роботи, компонуванні розділів та підрозділів важливим був проблемно-хронологічний метод, що допоміг визначити ключові елементи дослідження, не порушуючи при цьому послідовність розгортання історичних подій. Такий підхід дозволив простежити засади радянської освітньої політики у західноукраїнському регіоні та еволюцію тактики українського підпілля щодо молодіжного питання. Проблемно-хронологічний метод передбачав поділ теми на окремі вузлові проблеми, що їх розглядали у хронологічному порядку.

Для аналітико-пошукової роботи в архівних установах використовувався також евристичний метод. Статистичний метод дозволив відстежити кількісну і якісну сторону відновлення шкільної мережі, розширення та вдосконалення науково-матеріальної бази педагогічних училищ і вузів у післявоєнні роки, проаналізувати масштаби випуску повстанської друкованої літератури.

Отже, комбінування загальнонаукових, спеціально-історичних методів дозволило досягти поставленої мети дослідження, реалізувати визначені завдання, сформулювати аргументовані висновки.

Для реалізації поставлених завдань з висвітлення ключових елементів повоєнного ідеологічного-освітнього протистояння ОУН та радянської влади у західноукраїнському регіоні використано низку методологічних принципів.

Зокрема, принцип історизму, що передбачає висвітлення подій минулого в його історичному контексті відповідно до конкретних історичних умов, їхнього взаємозв'язку та взаємозумовленості, фіксованого в історичному часі та просторі. Застосування цього принципу дало змогу розглянути явища з точки зору їх виникнення, основних етапів розвитку та спричинених наслідків. Завдяки використанню принципу історизму в роботі простежено ставлення радянської влади і українського підпілля до шкільництва і освіти, з'ясовано специфіку впливу останніх на життя учнів, студентів, вчителів.

Принцип багатофакторності дозволив вивчити комплекс факторів (політичних, внутрішніх, зовнішніх, регіональних), які позначалися на освітньому просторі. Згідно із використаним принципом опори на історичні джерела кожне твердження, тезу, узагальнення й висновки підтверджували відповідними джерелами та застосовували до них науково-критичний підхід. Цей принцип реалізовано шляхом уведення низки різнорідних джерел. Застосування принципу системності сприяло виявленню взаємозв'язків та взаємозалежностей усіх процесів, що відбувалися у західних областях УРСР у 1944 – початку 1950-х рр.

Завдяки принципу комплексності вдалося виокремити та порівняти напрями агітаційної та пропагандистської політики націоналістичного підпілля та більшовицької влади серед освітянського і молодіжного середовища. Принцип об'єктивності, що передбачає представлення різних точок зору на досліджувану проблему, дозволив неупереджено та різносторонньо проаналізувати джерельну базу, дослідити поставлену проблему та сформувані аргументовані висновки.

З'ясування теоретико-методологічних засад роботи вимагає формулювання дефініцій ключових категорій і понять. Передусім варто зупинитися на трактуванні сутності категорії «освітній простір». Вчені тлумачать «освітній простір», як сферу суспільної діяльності, де здійснюється цілеспрямоване соціокультурне творення людини, формування і розвиток особистості. Т. Борисова наголошує, що це «сукупність матеріальних, політичних,

ідеологічних і соціально-психологічних факторів, які безпосередньо взаємодіють з особистістю у процесі її життя і практичної діяльності» [390, с. 44], К. Приходченко відзначає важливість в означеному процесі територіального та регіонального фактору [342]. Н. Касярум вважає, що під «освітнім простором варто розуміти просторово-часове поле функціонування і розвитку системи освіти як відкритої й активної соціальної сфери» [286, с. 108], на який мають безпосередній вплив демографічні, екологічні, соціально-економічні, політичні та інші процеси.

У сучасній науці «освітній простір» пояснюється як певний педагогічний феномен, що передбачає тісний контакт людини із оточуючим її освітнім середовищем. У результаті такої взаємодії відбувається не лише процес навчання та особистісного становлення людини, відбувається формування її громадянської компетентності та національної самосвідомості. Освітній простір залежить та контактує зі сферами політики, економіки, екології, релігії, а також культурною та етнічною сферами. Історичний фон, політичний режим, особливості епохи та територіальні межі мають безпосередній на нього вплив. Відтак, кожна держава та політична система намагається тримати цей простір під своїм контролем та на його основі проектувати майбутнє суспільство.

Термін «тоталітаризм» (від італ. *totalitario* – те, що охоплюється повністю) трактується як політична система, яка прагне встановити цілковитий (тотальний) контроль над громадянами і всіма сферами суспільного життя.

Поняття «ідеологія» відображає сукупність поглядів, ідей, цілей та ідеалів людей, що характеризують їхню самосвідомість, відношення до дійсності та становище у конкретно-історичних умовах суспільного життя.

У дисертаційному дослідженні термін «більшовицький режим» означає встановлення партійної диктатури комуністів в усіх сферах життя, розгром опозиції та переслідування будь-яких проявів спротиву. У Західній Україні суть «більшовицького режиму» полягала у насильницькому зламі існуючої економічної, політичної та ментально-культурної моделі існування.

Під терміном «націоналістичне підпілля» післявоєнного періоду розуміють діяльність ОУН(б), яка знаходячись під заборонаю та переслідуванням, вела збройну й ідеологічну боротьбу проти комуністичного режиму за створення Української самостійної соборної держави.

Формулювання «український повстанський рух» означає боротьбу УПА і широких верств населення проти радянської влади та її політики яка здійснювалась під керівництвом націоналістичного підпілля.

Таким чином, історіографічний аналіз проблематики дисертації дозволяє стверджувати про відсутність спеціального дослідження, присвяченого боротьбі радянської влади та українського підпілля за освітній простір західних областей України. Малодослідженим є питання ідеологічно-політичного і виховного протистояння більшовиків та ОУН, діяльності антирадянських/націоналістичних молодіжних організацій. Наявний масив архівних джерел, опублікованих документів, мемуарів та періодики за обраною темою дозволяє забезпечити ґрунтовну емпіричну базу для висвітлення становлення радянської системи освіти на фоні протистояння радянської влади та українського націоналістичного підпілля. Теоретично-методологічна основа дисертаційної роботи дозволила здійснити науковий аналіз мети й завдань дослідження, зробити обґрунтовані висновки. Усе це дало змогу сформулювати власне бачення становища освіти на західноукраїнських землях у повоєнний період.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ ПІСЛЯ ВІЙНИ

2.1. Відновлення та розвиток радянської освітньої системи

Особливе місце у післявоєнних відбудовчих процесах відводилось західноукраїнському регіону, адже в «радянській сім'ї народів» ці землі були порівняно недовго. Це, в свою чергу, призвело до того, що на звільнених територіях з новою силою розпочалась ідеологічно-політична робота серед населення та викорінення «неблагонадійних». Радянська політична система не мала в Західній Україні міцної основи, адже населення краю негативно ставилося до більшовицької влади і тоталітарної системи управління. Виявом пануючих у регіоні антирадянських настроїв стало масштабне розгортання збройного національно-визвольного руху. Відтак, в умовах складної військово-політичної ситуації комуністичній владі довелося «відвойовувати» свої позиції досить тривалий час [241, с. 76].

Сталінський режим прагнув якнайшвидше здійснити соціалістичні перетворення (індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію) та створити необхідні умови для остаточної інтеграції західноукраїнського регіону до складу СРСР. У процесах відновлення радянської влади важливе місце займала сфера освіти, адже через шкільну мережу, систему професійно-виробничої та вищої освіти суспільству насаджувались комуністичні ідеали.

Розвиток освіти виявився повністю взаємозалежним від соціально-економічних та політичних процесів, які відбувалися в тогочасній Україні як складовій державного механізму СРСР [397, с. 3]. Процес налагодження і відновлення радянської освітньої системи у регіоні був складним та часто мав суперечливі наслідки, особливо в ідеологічному плані.

Утвердження мирного життя, швидкість відновлення економіки краю та системи освіти значною мірою залежало від керівних кадрів. ЦК КП(б)У вже восени 1943 р. сформував у Харкові ядро оперативних груп партійно-

радянського, комсомольського і господарського активу для західних областей УРСР. Обкоми КП(б)У мали очолити: Волинський – І. Профатілов (однак спочатку його очолив М. Слонь), Дрогобицький – С. Олексенко, Львівський – І. Грушецький, Рівненський – В. Бегма, Станіславський – М. Слонь, Тернопільський – І. Компанець [296, с. 402]. Від обласних партійних очільників та державних функціонерів на місцях залежало забезпечення реалізації директив, постанов, наказів центрального керівництва. Більшовицькі управлінці повинні були знаходити правильні рішення і згуртовувати населення краю на виконання поставлених завдань. Від здібностей керівника управляти областю, районом, містом та селом, підприємством чи школою значною мірою залежало ставлення населення до влади загалом [334, с. 141].

Політика призначення і висування на керівні посади мало чим відрізнялася від довоєнного часу, коли головний принцип складала не фаховість і компетентність, а відданість комуністичним ідеалам та неухильне виконання лінії партії. Оскільки до місцевих кадрів довіри було мало, то основу керівного прошарку західноукраїнського суспільства склали вихідці зі східних районів УРСР та інших території Радянського Союзу [242, с. 308]. Осягнути повною мірою вплив на керівні посади немісцевого населення та позицію щодо цього питання центрального керівництва можна за доповідною запискою секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова на ім'я Й. Сталіна за листопад 1944 р. Загалом оцінюючи ідеологічно-політичну ситуацію в регіоні як нестабільну, з огляду на сильні позиції ОУН, М. Хрущов наголошував, що «корінне покращення політичної роботи в більшій мірі залежить від залучення в більш ширших масштабах до практичної господарської і суспільної роботи місцевого населення» [11, арк. 53]. Розуміючи, що швидко підготувати потрібну кількість відданих владі керівників на всі посади від начальників відділів до директорів шкіл із західноукраїнського партійного активу неможливо, було ухвалено рішення призначати на керівні посади спеціалістів з інших регіонів, перевірених та надійних. Впроваджуючи цю ідею, М. Хрущов звітував перед Й. Сталіним, що «до органів ЦК КП(б)У в західних областях України було

направлено більше 30 тисяч працівників. В даний час нами відбираються і будуть направлені до 1 січня 1945 р. ще 5 200 працівників» [11, арк. 52]. Внаслідок цього, вдалося укомплектувати штати керівних та відповідальних працівників на 86,5% [251, с. 405]. Натомість якість їх підготовки та рівень компетентності виявилися на низькому рівні. На відміну від представників центральних партійних органів, рівень освіти яких поступово зростав, у представників номенклатури обласних комітетів КП(б)У спостерігалися прямо протилежні тенденції. Як свідчить статистика, із 1947 до 1952 р. число осіб з вищою (неповною або незакінченою вищою освітою) не зросло, а навіть зменшилось на 1,5% – до 27%. Майже на 20% (до 39%) упав показник осіб із середньою (неповною середньою або середньою спеціальною освітою). Одночасно на 3% збільшилась кількість осіб із початковою освітою [334, с. 114].

Процес направлення партійних чиновників з інших регіонів продовжувався ще тривалий час, станом на 1 січня 1947 р. на номенклатурних посадах обкомів, райкомів і міськкомів партій загалом працювало 63 060 осіб, з них місцевих 30 443 осіб, або 49%, керівниками обкомів КП(б)У були виключно вихідці зі східних областей [271, с. 88-89]. Ці явища були типовими, допоки партія не «виростила» нову генерацію відданих їй чиновників з місцевого активу. У переважній більшості представники «більшовицького десанту» не знали мови, звичаїв, традицій та й не намагалися пристосуватися до місцевих умов, ставлячи собі за мету «перевиховати» та підкорити населення краю [392, с. 186]. У суспільстві насаджуватися думка, що в усіх бідах народу винні «недобросовісні і несумлінні працівники», «шкідники», «куркульські елементи», «вороги народу», особливо – «українські націоналісти» [267, с. 408]. Звідси головний постулат, який потрібно було донести до населення, що «українські націоналісти бандити», «зрадники українського народу», «прислужники фашистів» [79, арк. 46-47]. З огляду на таку політику влади, недостатню компетентність новоприбулих кадрів, нерозуміння ними специфіки краю, активний супротив політиці радянзації з боку українських націоналістів,

призводили до посилення конфронтації та недовіри місцевого населення до влади і навпаки. За таких умов потрібно було відновити зруйноване війною господарство та налагодити систему загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти.

Нацистський окупаційний режим завдав великої шкоди економіці західноукраїнського регіону, зокрема матеріальній базі освітньої системи. Катастрофічну ситуацію в освітній сфері засвідчує «Доповідна записка про стан підготовки шкіл західних областей УРСР до 1944/1945 навчального року». У документі відзначалось, що у 1940/1941 н. р. у західних областях республіки нараховувалося 7 596 шкіл – 1 455 048 учнів [26, арк. 26]. За час нацистської окупації значна частина шкіл була зруйнована або серйозно постраждала, відтак станом на 1 вересня 1944 р. змогли розпочати роботу лише 4 460 шкіл західних областей (у Волинській – 284, Дрогобицькій – 672, Тернопільській – 743, Львівській – 869, Рівненській – 884, Станіславській – 625) [26, арк. 28]. Однією з головних причин занепаду шкільного життя на окупованих територіях була нацистська ідеологія, згідно з якою підкореним народам освіта вважалась непотрібною, навіть шкідливою. В одному зі своїх комунікатів «Секретна німецька інструкція стосовно України» за 1942 рік нацистське керівництво наказувало дозволяти лише чотирикласні школи, які мали утримуватись місцевими коштами, та «відбирати у народу культурно-освітні установи, закривати просвіти, лікарні, ширити аморальність» [135, арк. 9]. В існуючих за нацистської окупації школах учні мали обов'язково вивчати німецьку мову та отримувати мінімум знань потрібних для некваліфікованої праці. Водночас, окупанти заявляли, «що вчителі та учні повинні відчувати подяку до Великої Німеччини» [158, арк. 3].

Загалом нацисти систематично руйнували мережу освіти, типовим було явище перетворення шкіл та інших освітніх установ у госпіталі, тюрми, канцелярії, штаби, табори, конюшні, бані [87, арк. 2]. Масштаб руйнувань в областях різнився, але найбільше постраждали регіони, у яких проходили фронтіві бої та діяли формування антинацистського руху опору: «німці у

Волинській обл. зруйнували 480 [шкіл] і наполовину зруйнували 315, Станіславській обл. – 56 і 118, Дрогобицькій – 39, Тернопільській 50 і 203 відповідно» [26, арк. 26]. Потрібно враховувати той факт, що у вцілілих школах майже не збереглось меблів, навчального обладнання, підручників, не було шкільного приладдя.

Для відновлення мережі навчальних закладів першочерговим було питання фінансове, тому на засіданнях секретаріату ЦК КП(б)У та обкомів КП(б)У воно постійно було у порядку денному. У березні 1944 р. на VI сесії Верховної Ради УРСР, де обговорювалися проблеми відбудови господарства у 1944 р., завдання у галузі освіти виклав народний комісар освіти УРСР Павло Тичина. Урядовець констатував, що кошти, виділені на розвиток освіти, будуть витратитись, насамперед, на відбудову загальноосвітніх шкіл, дитячих садків, підготовку педагогічних кадрів, політосвітню роботу, відбудову зруйнованих приміщень бібліотек, клубів, музеїв та ін. Вже у 1944 р. на утримання шкіл загальної освіти з державного бюджету було виділено 585 076 тис. карбованців [272, с. 9].

Незважаючи на регулярні фінансові надходження, для відновлення культурно-освітніх установ коштів не вистачало. Нагадаємо, що все ж основна частина державних грошей спрямовувалася на відновлення важкої та оборонної промисловості. Звіти Міністерства освіти УРСР засвідчують значне недофінансування державного плану шкільного будівництва. У 1944 р. недовиконання плану шкільного будівництва складало 69,5%, у 1946 р. – 28,3%, у 1947 р. – 45%, 1948 р. – 17%, 1949 р. – 19,5%, 1950 р. – 4,2% [296, с. 126]. Наслідком складної фінансової ситуації в освітній сфері була необлаштованість навчальних приміщень, нестача підручників, наочності, шкільних меблів та канцелярського приладдя, у більшості шкіл не було їдалень. Багато шкільних приміщень, особливо в містах використовувались не за призначенням, був погано організований підвіз учнів з віддалених сіл.

У міністерських звітах відзначалась, як надзвичайно гостра, проблема опалення: у 1947 р. обсяги палива у школах Дрогобицької області склали 6%

від потреби [4, арк. 228]. У Волинській області забезпечення газом і керосином було незадовільним, а в окремих школах його просто не було [111, арк. 8].

Керівництво республіки зобов'язувало Міністерство освіти УРСР постійно збільшувати тираж шкільної літератури для забезпечення підручниками школярів західних областей. Наприклад, до 1 вересня 1947 р. Міносвіти повинно було надіслати 2 936 000 екземплярів підручників. Однак цієї кількості все одно не вистачало, тому рекомендувалося розподілити їх по областях, де спостерігатиметься найбільший дефіцит [165, арк. 28]. Внаслідок сукупності означених проблем значна кількість дітей не була охоплена навчанням. Провина за невиконання урядових постанов покладалась на обласні та районні відділи народної освіти.

Недостатнє фінансування системи освіти у середині 40-х рр. позначалося на матеріально-технічному забезпечення шкіл, становищі освітян, на умовах навчання школярів. Так, агрошкола м. Львова (яка готувала важливих для післявоєнної держави спеціалістів) не була забезпечена навчальним приладдям, наочністю, не були засклені вікна, не проведений ремонт [97, арк. 7]. Внаслідок цього був недобір учнів: маючи квоту на 92 місця у закладі навчалося лише 50 осіб, але 15-20% з них не відвідували лекції [97, арк. 7]. У районах Рівненської області окремі школи працювали у 3-4 зміни [118, арк. 3]. На міжобласній нараді завідуючих облвно за 1946 рік повідомлялось, що в деяких школах Рівненщини через відсутність стільців діти навчались стоячи [111, арк. 59]. Схожою була проблема і в районах Станіславської області. У 1950 р. директор Зарічанської семирічної школи у присутності секретаря Яремчанського райкому КП(б)У заявив, що в минулому році у школі «діти сиділи на підлозі і писали на колінах, так як були відсутні парти» [85, арк. 6]. У школах Волинської області не було налагоджено відвезення дітей до школи з віддалених населених пунктів, не були організовані їдальні та буфети для учнів [57, арк. 21]. Значна частина шкільних приміщень не відповідала санітарно-гігієнічним вимогам: у 1947 р. у Рівненській області цим вимогам не відповідало 56% шкіл [7, арк. 123].

У зв'язку з недостатнім фінансуванням, використанням коштів не за цільовим призначенням, місцеві органи влади широко залучали до процесу відбудови шкільної мережі громадськість сіл та міст. Набув поширення рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень силами, засобами і руками самого населення – «метод народної будови» [262, с. 55], який виник ще у роки війни з ініціативи жителів с. Верхівня на Житомирщині. Варто відмітити, що у питанні розширення шкільної мережі громада та органи влади виступали спільно. У липні-серпні 1944 р. цей рух поширився на всю Україну, не стали винятком і західноукраїнські області. Завдяки такому підходу сотні шкіл, незважаючи на складні умови відбудовувались і ремонтувались колективними зусиллями. Наприклад вчителі, батьки й учні Стебниківської семирічної школи Дрогобицької області, не витрачаючи державних коштів, власними зусиллями відремонтували шкільні приміщення, підвели до них газ, обладнали електроосвітлення [262, с. 56]. На теренах Львівщини з 16 по 23 червня 1946 р. у всій області тривали «недільники», в результаті чого було відремонтовано 683 школи, 898 квартир вчителів, організовано завезення палива [28, арк. 5]. На Волині вчителі разом з учнями та батьками самостійно виготовляли шкільне обладнання, наочність [63, арк. 30]. Селяни за власні кошти купували скло, фарби, цвяхи, пиломатеріали, пісок, паливо [46, арк. 19].

Влада всіляко залучала громадськість у підготовку освітніх закладів до навчання і на початку 50-х рр. Виконуючи постанову РМ УРСР «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР до нового 1951–1952 н. р.» у районах Тернопільської області було оголошено місячники для підготовки шкіл до занять. Населення займалось ремонтом шкіл, класних кімнат та квартир вчителів, виготовленням меблів, будівництвом нових шкіл, зокрема завдяки їхнім зусиллям школи забезпечувалися паливом: «80% палива вивезено силами громадськості, що дало економію на 91 000 тис. карб.» [161, арк. 8]. Загалом в області «методом народної будови» було споруджено чи пристосовано під школи 41 будинок на 3 044 учнівських місць [161, арк. 9].

Не поодинокими були випадки коли число шкіл збільшувалось за рахунок приміщень конфіскованих у репресованих селян. Для прикладу Ярема Яконюк, житель с. Дубляни, що на Рівненщині, повернувшись після семи років ув'язнення, застав у своєму, тепер уже колишньому, домі початкову школу. Незважаючи на документи, у яких зазначалось, що Я. Яконюка було заарештовано безпідставно, будинок йому не повернули, натомість його дружину взяли прибиральницею, а самого Ярему влаштували кочегаром у цю школу, по суті у власний дім [201, с. 154]. Також, подібна практика застосовувалась під час переселення польського і чеського населення, коли у кращих будинках переселених господарів організували різноманітні адміністративні та господарські установи, зокрема і школи.

Отже, більшість шкіл західних областей України в післявоєнний період зуміли відновили роботу за допомогою громади. Відтак, значна частина дітей шкільного віку отримали доступ до освіти. Можна підсумувати, що адміністративно-командна система вміло використовувала емоційне піднесення народу, його намагання облаштувати мирне життя. Позитивним результатом було те, що означений рух сприяв відбудові та обладнанню необхідним зруйнованих у роки війни шкіл, а також дальшому розширенню шкільної мережі.

Акцентуючи увагу на досягненнях у сфері освіти західноукраїнського регіону, радянська влада часто порівнювала становище освіти з польським періодом та часом нацистської окупації. Зауважимо, що на 1 вересня 1939 р. на території Західної України діяло 5 166 шкіл, з яких українськими були 135, польськими – 2 731, утравістськими (змішаними) – 2 205 [358, с. 30]. Звичайно, у міжвоєнний період та період нацистської окупації, значна частина українців залишалися поза школою, були позбавлені можливості отримати вищу освіту. На обласній нараді інтелігенції, селян та молоді, що відбулась у листопаді 1944 р., визначені владою представники селян заявляли, «що за Польщі, і за німців їх за людей не вважали [...], а тепер вони мають школи і всі їх діти вчать» [53, арк. 5].

Радянська влада досить вміло використовувала факти і цифри у сфері освіти для пропаганди і агітації, повсякчас наголошуючи, що розширення системи загальноосвітньої школи – це перевага соціалістичного способу життя. Працівники Тернопільського обкому партії у своїх виступах переконували, що лише завдяки радянській владі «тисячі юнаків і дівчат колгоспного селянства вчаться в середніх і вищих навчальних закладах» [161, арк. 1], замовчуючи при цьому скільки представників інтелігенції та молоді зазнали репресій з боку тієї ж комуністичної влади. Варто враховувати, що розгортання шкільної мережі та заходи щодо подолання неосвіченості значної частини населення регіону були викликані не бажанням забезпечити розвиток національного життя українців, а далекосяжними планами більшовицького політичного режиму.

Проведені урядом заходи з відновлення шкільної мережі дали помітні результати, з кожним роком мережа шкіл розширювалася, як наслідок, збільшувалась кількість дітей, охоплених навчанням, що сприяло піднесенню освітнього рівня жителів регіону та зміцненню впливу радянської влади. Результати відбудови шкільної мережі можна прослідкувати за звітами та планами обласних відділів освіти щодо розгортання шкільної мережі. На території Станіславської області у 1944/1945 н. р. працювало 747 шкіл, що охоплювали 121 677 тис. учнів; 1945/1946 н. р. – 853 школи на 137 751 тис. учнів; 1946/1947 н. р. – 892 школи на 148 655 тис. учнів; 1947/1948 н. р. – 913 шкіл на 154 572 тис. учнів [87, арк. 2]. Зростала кількість шкіл у Рівненській області: якщо в 1945/1946 н. р. працювало 879 шкіл [124, арк. 30], то у 1948/1949 н. р. діяло вже 959 шкіл [119, арк. 21]. Після звільнення від нацистів у Волинській області була найгірша ситуація із розгортанням шкільної мережі, а вже станом на 1951/1952 н. р. тут діяло 1 015 шкіл [66, арк. 5]. До початку 1950-х рр. відбудова шкіл була завершена і розгорнулося будівництво нових шкільних приміщень, відкривались школи для дітей з обмеженими можливостями, покращувалась матеріальна база шкіл, відбувалася реорганізація системи народної освіти.

Одним з головних факторів, що позначився на процесі відновлення радянської освітньої системи у західноукраїнському регіоні було питання зміни та уніфікації навчального процесу згідно всесоюзних стандартів. Увесь навчально-виховний процес впроваджувався відповідно до загальної радянської системи з обов'язковою ідеологічно-політичною складовою у навчанні. Комуністична система цінностей підміняла собою національне виховання. Основною метою шкільної освіти стало виховання учнівської молоді на засадах матеріалістичного світогляду, атеїзму, відданості радянській владі та партії, обожнюванні комуністичних лідерів, любові до «братнього російського народу», ненависті до класових ворогів. Здобутком стало загальнообов'язкове та безкоштовне навчання у початкових та середніх школах, як також те, що спочатку воно проводиться рідною мовою більшості учнів закладу [357, с. 71].

Важливе місце у розвитку післявоєнної системи освіти займала ліквідація неписьменності серед населення Західної України. Хоча у цьому питанні також не обійшлося без політичного підтексту. У постанові Міністерства освіти УРСР від 4 червня 1947 р. наголошувалося: «ліквідація неписьменності та малописьменності має виключне державне значення, ця робота допомагає населенню активно включатися в наше соціалістичне життя» [4, арк. 6].

План навчання «неграмотних та малограмотних» у західних областях УРСР на 1947/1948 н. р. визначав, що всього потрібно навчити 138,4 тис. осіб [165, арк. 86]. Найгірша ситуація була у Волинській області, де «неграмотних» нараховувалось 30,8 тис. осіб, «малограмотних» – 14 тис., та Станіславській, відповідно 11,2 тис. та 18 тис. [165, арк. 86]. На ліквідацію неписьменності виділялись значні ресурси, наприклад виконком Тернопільської області на 1948 р. вирішив розгорнути в області 35 шкіл для малописьменних, окремо відкрити 162 класи, та додатково створити 2 951 гурток. Загалом це давало змогу охопити навчанням 25 979 малописьменних людей [159, арк. 97].

Рада міністрів УРСР вимагала завершити ліквідацію неписьменності до кінця 1949 р., однак у більшості областей цього розпорядження не виконали. Зокрема, в Станіславській області у 1950 р. на обліку перебувало 6 860

неписьменних та 26 410 малописьменних осіб [83, арк. 88]. У Тернопільській області ця проблема також вирішувалася повільно: на 1 січня 1951 р. на навчанні перебувало 5 153 осіб неписьменних і 12 141 малописьменних, з них за 1951 рік було навчено відповідно: 4 303 та 6 218 осіб [159, арк. 215]. Продовжували діяти школи з ліквідації неписьменності у Рівненській області, де у 1951/1952 н. р. загалом нараховувалось 5 722 неписьменних і 22 160 малописьменних осіб [125, арк. 1]. У Волинській області на початку 1953 р. все ще «в процесі навчання перебувало 13 737 неграмотних і 21 795 малограмотних» [69, арк. 4]. Безперечно, проведені владою та освітянами (на плечі яких лягло виконання наказів міністерства) заходи підняли рівень освіченості західноукраїнського населення на якісно новий рівень, скоротивши число неписьменного населення в регіоні до мінімуму.

Важливою справою була реалізація закону про загальнообов'язкове навчання та залучення дітей шкільного віку, що перебували поза школою, до навчання. Потрібно зауважити, що закону про загальнообов'язкове навчання або «закону про всеобуч», як єдиного нормативно-правового документу, не існувало. У 1940–50 ті рр. у це поняття вкладали суму різних документів, головними з яких були: Конституція УРСР 1937 р. у частині забезпечення права громадян країни на освіту і Закон СРСР про п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. [356, с. 164]. Процес виконання цього закону затягнувся до початку 1950-х рр. Найбільшою перешкодою з налагодження обліку дітей шкільного віку було те, що переважна більшість населення не мала документів, які б засвідчували вік особи. Через відсутність свідоцтва про народження у господарських книгах сільських рад вік дітей записували зі слів батьків або просто «на око» [57, арк. 20]. Частими були випадки приписок, так, у Долинському районі Станіславської області за офіційними даними до школи були залучені всі діти, але перевірка показала, що картина насправді інша. У с. Болієв поза школою виявилось 4 учні, у с. Кадобна – 3 учні, подібна ситуація була і в інших селах [89, арк. 113]. Типовим для більшості районів Волинської області було залучення дітей до

сільськогосподарських робіт у колгоспах, відтак йшлося про притягнення до відповідальності тих голів колгоспів, які залучають до роботи дітей шкільного віку [57, арк. 21]. З цього приводу міністерська перевірка констатувала: «якщо перевірити по дворах фактичну кількість дітей шкільного віку, то виявиться, що їх набагато більше не охоплено школою, ніж показано в списках» [57, арк. 20]. Міністерство та обласні відділи освіти пояснювали причину того, що частина дітей шкільного віку залишилась поза школою, незадовільним обліком та відсутністю контролю за згаданим процесом з боку районних відділів освіти. Районні відділи, у свою чергу, посилались на те, що чисельність неписьменного населення у західних областях була надзвичайно великою через освітню політику попередньої, польської, влади, збитків завданих війною, нестачею фахівців.

Налагодити навчальний процес у західноукраїнському регіоні було надзвичайно важко. Навчально-матеріальна база багатьох шкіл, як зазначалося вище, була в поганому стані [381, с. 174]. У цих умовах основний тягар за становлення освітньої системи у повоєнні роки ліг на вчительство краю.

У перші післявоєнні роки, вагомою залишалася проблема педагогічних кадрів, підсилена тим, що за період війни республіка втратила близько 30% довоєнного складу вчителів. Про складне становище системи освіти в Західній Україні йшлося також у звітах ОУН: «школи стоять на дуже низькому рівні з браку вчительських сил» [9, арк. 95]. У західноукраїнських областях спостерігався колосальний недокомплект фахівців: у Львівській області станом на 1944/1945 н. р. працювало 3 729 вчителів за потреби 5 658 спеціалістів (не вистачало 1 929) [110, арк. 4-5]; у Рівненській області працювало 3 100 осіб, а не вистачало 1 664 [144, арк. 1]; у Тернопільській – працювало 4 138 осіб, і до нового навчального року потрібно було додатково ще 1 340 [158, арк. 18-19]; у Волинській області ситуація з педагогічними кадрами була найгірша: працювало лише 2 145 вчителів і з цієї причини не змогли відновити роботу 196 шкіл [61, арк. 19]. Кадровий «голод» вирішували шляхом звільнення педагогів з лав Червоної армії, відкликанням з евакуації, перепідготовкою вчителів на

короткотермінових курсах, у середніх та вищих педагогічних закладах, мережі заочної освіти, а також шляхом направлення у західні області вчителів з інших областей України.

Формування педагогічних кадрів західноукраїнського регіону було обумовлене також боротьбою з національно-визвольним рухом. У перші повоєнні роки масштаби спрямування вчителів з інших регіонів УРСР, переважно східних, вражає. За інформацією заступника начальника управління шкіл НКО УРСР М. Грищенко про роботу, проведену в західних областях України з відновлення шкіл, повідомлялося, що станом на 1 жовтня 1944 р. із східних областей було відряджено 7 000 вчителів. З них випускників вузів – 685, педагогічних шкіл – 1 426, відкликано з евакуації – 1 191, підготовлено на курсах на місцях – 2 850 [26, арк. 1]. Згідно «Довідки про кількість працівників партійних, радянських і господарських організацій, направлених для роботи в західні області УРСР», станом на 1 грудня 1944 р. у західні області УРСР Наркомат освіти направив 10 125 осіб [11, арк. 73]. Зауважимо, що в цей же час частину місцевих вчителів позбавляли права займатися педагогічною діяльністю, аргументуючи тим, що вони виховувались у дусі західної ідеології і лише півтора року жили в умовах радянської дійсності [165, арк. 5]. Це було причиною недовіри до місцевих освітян та звинуваченнями багатьох у політичній неблагонадійності. У подальшому ідеологічний тиск та переслідування західноукраїнської інтелігенції сталінським режимом лише посилювалися.

Намагання швидко відновити максимальну кількість навчальних закладів та заповнити їх кадрами призвело до того, що до педагогічної роботи часто залучали спеціалістів без відповідної фахової освіти. У Львівській області у 1944/1945 н. р. працювало 3 872 вчителів, з них вищу освіту мали – 637, незакінчену вищу – 427, середню – 2 356, незакінчену середню освіту – 452 [98, арк. 10 зв.]. У Станіславській області у 1945/1946 н. р. із загальної кількості 3 767 вчителів вищу і незакінчену вищу освіту мали лише 20,4 %, середню – 47,4%, незакінчену середню – 32,2 % [358, с. 32]. Освітні керівники на

Рівненщині скаржилися, що «лише десята частина направлених міністерством вчителів мала відповідну освіту на рівні педучилища та учительського інституту» [146, арк. 14]. У школах Тернопільської області у 1947/1948 н. р. працювало 5 158 вчителів, з них 1 496 не мали відповідної педагогічної освіти [160, арк. 18-19]. Подібний стан з педагогічними кадрами у післявоєнний час прослідковуємо у всіх областях Західної України. Згодом ситуація дещо стабілізувалася, хоча дефіцит кваліфікованих освітянських кадрів існував до середини 1950-х рр.

Важливе місце у системі освітніх проблем займало матеріальне забезпечення вчительства. Фінансування освіти відбувалося за залишковим принципом, республіканська влада не виділяла коштів на забезпечення освітян житлом, перекладаючи ці завдання на місцеві органи управління [387, с. 162]. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та продукти харчування. Надзвичайно важким було становище вчителів, направлених з інших областей, повернутих з евакуації, які працювали у сільській місцевості, адже ресурсів для забезпечення нормального життя у них було обмаль [353, с. 177]. Уряд УРСР наказував обкомам організувати соціальні їдальні для вчителів в обласних, районних центрах, містах обласного підпорядкування, але виконання наказу реалізовувалось незадовільно, а їдальні працювали нерегулярно [351, с. 133]. Вчителі Кременецького району Тернопільської області, що прибули зі східних областей скаржились до міністерства, що вони за тривалий час «отримали лише по 1 кг меду, 1 кг м'яса, 0,5 кг кондитерських виробів. А борошно яке видається взамін хліба – дуже низької якості» [151, арк. 18]. Завідувач відділом шкіл Волинського обкому партії доповідав, що вчителям затримують видачу борошна на 2-3 місяці [46, арк. 4]. Матеріально-побутові проблеми освітян зберігалися впродовж наступних років. У 1951 р. у тій же Волинській області інспектор-методист Міністерства освіти УРСР Старобіна у висновку перевірки писала про катастрофічну ситуацію з продовольством для вчителів, просила міністра виділити додаткові фонди хліба Волинській області для організації продажу

хліба вчителям, особливо в сільській місцевості [57, арк. 26]. Перевірка Яремчанського району Станіславської області у серпні 1950 р. засвідчила, що районний відділ освіти майже не займався покладеними на нього завданнями. За зловживання та систематичні п'янки за державні кошти завідувач райвно був арештований, інспектор відділу був у відпустці, відтак ніхто не займався питанням прийому на роботу за направленням міністерства молодих вчителів. Умови життя молодих спеціалістів не були налагоджені, зокрема, новоприбулі вчителі жили у класній кімнаті Яремчанської середньої школи [85, арк. 6]. Вчителям Ворохтнянської школи не надавали квартир, а отримані не були відремонтовані [85, арк. 6]. Складності життя призводили до намагань вчителів виїхати з регіону. Так, у Волинській області у 1947/1948 н. р. прибуло 213 вчителів, з них вибуло 64 [63, арк. 45-46], хоча дозвіл на виїзд вчителям давався лише по хворобі чи сімейних справах [63, арк. 46]. Водночас, незважаючи на складні матеріально-побутові умови вчителі переважно сумлінно виконували свої обов'язки.

Освітняни зазнавали тиску з боку працівників радянських партійних та силових структур. «Учительська газета» повідомляла, що у вчительки м. Дубно працівник Держбанку незаконно відібрав квартиру, у якій вона самотужки зробила ремонт [144, арк. 26]. У с. Тлузь Станіславської області працівники обласного управління НКВС на чолі з майором Петровим, «забрали зерно у двох селян, а у місцевого вчителя того ж села взяли корову, коня і зерно» [80, арк. 3]. Секретар Ківерцівського РК КП(б)У скаржився секретарю обкому, що у с. Годимичі червоноармійці за наказом генерал-майора Дубро зайняли школу, вигнавши звідти дітей [45, арк. 6], а на вимоги районного керівництва звільнити школу заявили: «нікого ми тут не признаєм, ми тут влада» [45, арк. 6]. Як засвідчувала практика, «в багатьох випадках порушення радянської законності прикривалось боротьбою з українсько-німецькими націоналістами» [41, арк. 5], а органи правопорядку і партійні комітети переважно не реагували на подібні випадки, винних не притягали до відповідальності.

Непоодинокими були випадки, коли продовольчі та мануфактурні товари, що виділялися для вчителів, отримували працівники партійних відомств. Тривалий час тисячі вчителів, особливо на селі вимушені були жити у напівзруйнованих будинках, про що свідчать численні скарги в різні установи та державні структури [409, с. 104]. Важке матеріальне становище вчителів впливало на їх фаховий рівень, негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу, адже замість підготовки до уроків чи самоосвіти педагоги змушені були думати про забезпечення свого існування.

Таким чином, формування радянської освітньої системи в західноукраїнських областях післявоєнного періоду характеризувалося низкою особливостей: відновлення освітньої системи ускладнювалось руйнацією внаслідок подій Другої світової війни, нестачею коштів, слабкою навчально-матеріальною базою, гострим дефіцитом педагогічних кадрів; недовірою комуністичної влади до західноукраїнського населення, у результаті чого керівні посади займали ідеологічно перевірені працівники, як правило приїжджі зі східних областей, що провокувало недовіру до них з боку місцевого населення. Водночас, незважаючи на складне економічне становище західноукраїнських територій, розруху господарства, політичну конфронтацію, радянській владі вдалося у короткі терміни відновити освітню мережу, надати доступ більшості українського населення до навчання.

2.2. Шкільна освіта як елемент державної політики та комуністичного виховання

До економічних проблем західноукраїнського вчительства додавалася складна ідеологічно-політична ситуація у регіоні. Відновлення радянської влади та формування освітньої системи відбувалося в умовах безкомпромісної боротьби між комуністичним режимом, з однієї сторони, та українськими національними силами, які представляли ОУН та УПА, з іншої. Ідеологія в СРСР була свого роду конструкцією, на якій трималося все суспільне життя.

Через науково-освітні установи та заклади культури поширювалася комуністична ідеологія, держава намагалася впливати на свідомість населення. На інтелігенцію загалом, а особливо на вчительство, з огляду на його місце і роль в житті суспільства, звертали особливу увагу як органи радянської влади, так і представники українського націоналістичного опору.

Звіти про роботу шкіл за 1944/1945 н. р. засвідчують, що очільники відділів освіти західноукраїнських областей скаржились на перешкоди у справі налагодження навчального процесу, будівництві нових та відновленні зруйнованих шкіл з боку українських націоналістів. Наприклад за інформацією облвно у Львівській області «бандерівці знищили 8 шкіл» [110, арк. 2], а в Козівському районі на Тернопільщині «націоналісти спалили с. Денисівку разом з школою» [158, арк. 6]. Загалом в області спалили низку шкіл, нищили портрети партійних керівників, підручники географії, російської мови. У с. Мудринівці Заліщицького району, згідно даних Тернопільського облвно, «протягом двох днів забито 10 учнів, які йшли зі школи, решті учням наказано не ходити до школи» [158, арк. 7]. Подібні історії у звіті Тернопільського облвно описані на декількох сторінках. Однак деякі з них виглядають неправдоподібно, що змушує поставити під сумнів попередню інформацію. Наприклад, завідувача Великодедеркальського райвідділу освіти Вітряченко перевіряла готовність шкіл району до проведення іспитів та «потрапила до бандерівців, де бандити її мучили, катували, перебили обидві ноги, надрізали язика й кинули в яму» [158, арк. 22]. Після цього вона опритомніла, покликала на допомогу, з ями її витягли дві жінки, далі «маючи перебиті ноги, вона йти не змогла, довелося їй сім днів лізти на руках, харчуючись травою поки вона долізла в село» [158, арк. 22]. Діти її впізнали і сповістили директора школи Савчука, але той повідомив про це не органи влади, а повстанців, після чого «бандити її повісили і кинули в колодязь» [158, арк. 23].

У звіті Волинського облвно за 1944/1945 н. р., крім злочинів, вчинених нацистами, описуються випадки побиття вчителів, вбивства інспекторів шкіл та директорів оунівцями. В одній із шкіл Колківського району націоналісти

заборонили вчителям викладати історію СРСР, російську мову, співати про Леніна, Сталіна, Молотова та інших більшовицьких керівників [61, арк. 7]. У Ківерцівському районі у ніч з 6 на 7 жовтня «бандою націоналістів в трьох школах вибито всі вікна, знищено парти, класні дошки, наочне приладдя, знято портрети вождів, а в класних кімнатах повісили хрести» [61, арк. 7-8]. Хоча у звіті відділу освіти за 1948/1949 н. р. абсолютно дослівно описуються ті самі злочини вчинені нацистами у роки війни, а от інформація про нищення націоналістами шкіл вже відсутня [64, арк. 28].

Секретар Рівненського обкому КП(б)У Бегма у звіті завідувачому відділом шкіл СРСР Яковлеву писав, що «нормальній роботі шкіл приносять шкоду банди українсько-німецьких націоналістів, які лише за останній час спалили 39(!) шкіл» [144, арк. 1]. Водночас, у звітах районних відділів освіти Рівненської області не міститься інформації про спалені націоналістами школи. Звітуючи перед московським керівництвом, В. Бегма повідомляв, що немає проблем із забезпеченням вчителів, вони «отримують по достатнім нормам хліб, продукти і промтовари» [144, арк. 5]. У цей же час районні звіти рясніли скаргами про критичне забезпечення освітян продуктами, взуттям, одягом та промисловими товарами. На зборах обласного активу працівників освіти говорилося, що «немає товарів і одягу [...], навіть навчальні підручники приходиться купувати на ринку за свій кошт» [124, арк. 64].

До інформацій партійних функціонерів щодо «бандитських дій бандерівців» варто відноситись критично, адже ці очільники не встигали виконувати план з відновлення чисельності шкіл, і це відставання списували на діяльність націоналістів, намагаючись продемонструвати вищому керівництву, в яких важких умовах вони працюють і запросити більше ресурсів. З іншого боку, за тоталітарної системи управління, де кожен працівник перебував у повній залежності від начальства, виробився принцип подання інформації, яка була вигідна і потрібна у той момент. Це призводило до підтасовки статистичних даних, маніпулювання показниками, приховування або прикрашення інформації [396, с. 35].

Очевидно, що представники українського підпілля у перші повоєнні роки відвідували школи. Окрім роз'яснювальної та попереджувальної роботи, вони знищували радянську символіку, портрети вождів, окремі підручники, іноді псували шкільні приміщення, чинили насильницькі дії щодо радянських активістів та пропагандистів, до числа яких, в силу своєї професії, належали і вчителі. У цій безкомпромісній боротьбі жертвами, як з одного, так і з іншого боку, часто були невинні люди. У силу об'єктивних причин не можемо визначити, що було дійсно вчинено представниками українського підпілля, а що працівниками радянських спецгруп МДБ. Насамперед, маємо усвідомити, що вбивство невинних людей не може бути виправданням будь-яких політичних цілей.

У наказах та інструкціях українського підпілля не містилося вказівок цілеспрямовано руйнувати школи та знищувати вчительський актив, адже ОУН активно виступала за обов'язкове середнє навчання, за всебічний розвиток молодого покоління [126, арк. 21-22], про що повідомлялось у численних інструкціях низовим ланкам. Разом з тим, розуміючи, що створити власні школи для широких верств населення підпілля не в змозі, у своїх численних листівках та брошурах ОУН закликала молодих українців опановувати різні науки у доступній на той час школі, тобто радянській, але не сприймати комуністичний світогляд, не піддаватись радянським впливам. Інтелігенцію підпілля просило не покидати свій народ та рідних земель [128, арк. 9 зв.]. Наголосимо, що якби українське підпілля дійсно проводило акції, описані радянським активом, то втратило б будь-яку підтримку в суспільстві, особливо на селі, водночас саме село довгі роки було його опорою та соціальною базою.

Таким чином, ідеологічно-політична ситуація у західноукраїнському регіоні дійсно була несприятливою для комуністичного керівництва. Широка пропаганда в сфері освіти та бажання залучити на свій бік якнайбільшу частину молоді були центральними елементами у політиці протиборчих сторін. Разом з тим, радянська влада, володіючи досвідом широкомасштабної ідеологічно-виховної роботи та потужним державним механізмом, розпочала роботу щодо

перевиховання місцевого населення. Більшовики застосовували різні методи усної та письмової пропаганди, комбінуючи їх з репресивними заходами. Під пильний ідеологічний та силовий контроль влади потрапили освітяни та всі, хто був причетний до навчання та виховання підростаючого покоління.

Так звана «боротьба за уми» у західноукраїнському суспільстві розпочалась відразу після звільнення цих територій у 1944 р., а після перемоги СРСР у війні з Німеччиною всі сили були задіяні у проведенні тотальної ідеологічної радянзації. Контроль держави за всіма сферами людського життя став повсякденним і всеохоплюючим. Держава прагнула формувати і контролювати думки населення, уявлення про світ, виховувати лояльність, слухняність та відданість існуючому режиму [266, с. 3]. Постанова ЦК КП(б)У «Про недоліки в політичній роботі в західних областях України» від 27 вересня 1944 р., відмічаючи певні успіхи в ідеологічній роботі, зобов'язувала активно поширювати усну, письмову та наглядну комуністичну агітацію серед широких мас населення. Обговорюючи хід виконання вищеназваної постанови, керівництво Станіславської області зауважувало: «Молодь і інтелігенція сіл знаходилась і знаходиться під впливом активних націоналістичних елементів і це безумовно показує, що пропаганда політики радянської влади ведеться недостатньо» [79, арк. 52]. Це підтверджує тезу про те, що як радянська влада, так і українське підпілля для реалізації своїх цілей важливу роль відводили пропаганді. У силу об'єктивних причин більшовики мали в цьому плані більше ресурсів і можливостей, могли охопити своєю пропагандою ширші маси населення. Секретна постанова ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України» від 10 січня 1945 р., розіслана в обкоми Західної України, активізувала дії партапарату з ідеологічного виховання населення. М. Хрущов та ЦК КП(б)У були незадоволені роботою партійних організацій, які «політичну роботу проводили, головним чином, в райцентрах та ближніх селах, а віддалені населені пункти не охоплювали своїм впливом» [183, с. 119-124; 164, арк. 1].

У довідці, що характеризувала стан масово-політичної роботи серед населення Станіславської області констатувалось, що «відсутність політичної роботи серед інтелігенції приводить до того, що частина вчителів прищеплює свої реакційні погляди учням» [11, арк. 28]. Невипадково, міжобласна нарада активу вчителів західних областей УРСР, скликана за рішенням РНК УРСР та ЦК КП(б)У на початку січня 1945 р. у Львові, широко пропагувалася пресою та радіо. У роботі наради взяли участь керівники партії та уряду республіки – Д. Мануїльський, Л. Корнієць, П. Тичина, були присутні також вчителі з Києва, Харкова, вчені, письменники, артисти [272, с. 47]. За задумом, на нараді мали обговорювати нагальні проблеми відбудови загальноосвітньої школи, але, по суті, відбувалось «розтлумачення» вчителям ідеологічних настанов, генеральної лінії партії та завдань, що стоять перед радянським вчителем. Саме тому центральне питання на нараді відвели боротьбі з ОУН, про що свідчить доповідь заступника голови Раднаркому УРСР, міністра закордонних справ УРСР Д. Мануїльського «Українсько-німецькі націоналісти – на службі у фашистської Німеччини». Ця доповідь активізувала широкомасштабні акції з переслідування та цькування західноукраїнської інтелігенції.

Крім обласних відділів народної освіти, як підрозділів виконавчих структур, при обкомах КП(б)У діяли відділи шкіл, які, надаючи матеріальну та методичну допомогу освітнім закладам, визначаючи плани роботи, займалися, насамперед, ідеологічним складником навчального процесу [82, арк. 1-2].

Таким чином освітня система УРСР перебувала під подвійним контролем уряду та партії. Більшовицькі функціонери зазначали, що вчителі займають в суспільстві велике і почесне місце та виконують поставлені комуністичною партією завдання: «формують світогляд майбутнього будівника комуністичного суспільства» [121, арк. 2]. З огляду на це, основним завданням радянської школи було виховання підростаючого покоління в дусі «глибокої відданості» комуністичним ідеалам, партії, любові до «батька Сталіна», «великого російського народу» та ненависті до класових ворогів, особливо «українських буржуазних націоналістів». Кожен вчитель повинен був розуміти, що він,

насамперед, є працівником ідеологічного фронту, адже виконує завдання партії щодо виховання молоді.

Важливе місце у системі контролю за вчительським колективом та навчально-виховним процесом займала Ленінська комуністична спілка молоді України (ЛКСМУ). Загальносоюзне і республіканське керівництво ставило завдання розгортати широкомасштабну політико-виховну роботу серед молоді у регіонах, створювати комсомольські організації у селах, на підприємствах, освітніх закладах. Постанова ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. накреслювала власне таку програму [327, с. 71]. Важливим показником «правильного» ідеологічного виховання інтелігенції в очах влади була належність вчителів до комуністичної партії та комсомолу. Однак у західноукраїнському регіоні в цьому плані більшовики зустрілися із значними труднощами. У 1944/1945 н. р. на території Львівській області із 2 550 вчителів лише 419 були комсомольцями [98, арк. 111], насамперед, за рахунок прибулих зі східних областей УРСР. У Станіславській області у 1948/1949 н. р. нараховувалось членів і кандидатів ВКП(б) – 119, членів ВЛКСМ – 921, безпартійних – 5 149 [89, арк. 24]. Не завжди вчителі-комсомольці «з честю і відповідальністю» виконували покладені на них партією зобов'язання, зокрема у Делятинській школі, що на Станіславщині, комсорг закладу часто виявляла аполітичність, відкрито критикувала керівництво райкому комсомолу [85, арк. 7]. Таких вчителів швидко виявляли і усували від навчально-виховної діяльності. Згодом, коли в педагогічні училища та учительські інститути неможливо було «пробитись» без комсомольського квитка, комсомольський та партійний актив серед вчителів різко підвищився.

Таким чином, держава відводила значне місце заснуванню та розширенню ідеологічно-політичних організацій в учнівському середовищі, адже піонери і комсомольці мали стати першими помічниками педагогів у справі комуністичного виховання молоді [90, арк. 5]. Комсомольська та піонерська робота в школах розглядалась як невід'ємна частина всього навчально-виховного процесу [89, арк. 38]. З метою активізації цієї роботи, народний

комісаріат освіти УРСР видав наказ від 24 травня 1944 р. «Про заходи до поліпшення роботи комсомолу в школах». У документі наказувалось проводити збори вчителів і учнів з цього питання та активізувати роз'яснювальну роботу серед батьків [58, арк. 12]. У 1945/1946 н. р. у школах Волинської області нараховувалось 2 223 комсомольців та 23 203 піонерів, левову частку яких склали учні міських шкіл [62, арк. 149]. У Рівненській області у тому ж навчальному році нараховувалось 1 150 комсомольців, 14 тис. піонерів, 1 103 жовтенят серед загального числа 89 333 учнів [124, арк. 37]. Подібні відсотки не влаштовували більшовиків. До того ж, непоодинокими були випадки, коли піонерські організації існували лише на папері.

Значно активізувалася справа, коли центральне керівництво зобов'язало завідуючих районними відділами освіти створити комсомольські та піонерські організації у всіх школах області [119, арк. 16]. Відтак, організація піонерської та комсомольської роботи в західних областях України стала ефективнішою, а кількість учнів, залучених до цих організацій, зростала. Для прикладу, піонерська організація в школах Тернопільської області на кінець 1947/1948 н. р. порівняно з попереднім навчальним роком зросла на 41 076 дітей і склала 75 985 школярів. Число комсомольців збільшилося із 1 665 до 2 249 [160, арк. 96]. У Станіславській області станом на 1 жовтня 1952 р. обласна піонерська організація нараховувала 97 939 дітей серед загальної кількості учнів піонерського віку – 104 779 осіб [91, арк. 163]. Влада перетворила піонерські організації на могутній пропагандистський складник, поширюючи через них свою ідеологію. Однак, не завжди шкільна молодь була «ідейною», у низці шкіл піонерські організації носили формальний характер, її учасники не знали історії організації, головних принципів та правил, а на запитання «Хто такий піонер?» учні відповідали: «Це той, хто носить галстук» [91, арк. 167]. Секретарі райкомів КП(б)У західних областей УРСР скаржились на нараді у червні 1950 р., що «довгий час не могли вирішити питання про створення комсомольських організацій в зв'язку з тим, що молодь знаходилась під впливом українських буржуазних націоналістів» [19, арк. 61]. Подібна ситуація

спонукала ЦК КП(б)У звернутися із проханням до Й. Сталіна посприяти, щоб в усі школи західних областей направили комсоргів із ЦК ЛКСМУ, «бо місцеві погано працюють [...], а залишки націоналістів беруть основний курс на школи, на молодь» [19, арк. 114].

Однією із ключових проблем у системі освіти західноукраїнського регіону стала русифікація. У 1945/1946 н. р. у Львівській області працювало 923 школи, з них з українською мовою навчання – 858 шкіл, з російською – 21, з польською – 44 школи [28, арк. 1]. У тому ж році у Станіславській області нараховувалось 818 шкіл з українською мовою, 4 школи з російською мовою та 20 – з польською мовою навчання [2, арк. 64]. У 1946/1947 н. р. найбільше українських шкіл було на Волині – понад 93% [383, с. 44]. Зазначені цифри не дають підстав говорити про тотальну русифікацію західноукраїнської школи у перші повоєнні роки. Радянська влада усвідомлювала, що інтеграцію регіону з найнижчим рівнем освіченості у республіці у загальносоюзну систему цінностей потрібно починати з «лікнепу», а проводити його було можливим лише рідною мовою більшості населення. Відтак, русифікація набрала «повзучого» характеру – кількість російськомовних шкіл збільшувалась поступово. Наприклад, у Львівській області кількість російськомовних шкіл у 1946/1947 н. р. складала 47 [358, с. 32], зрісши з попереднім навчальним роком на 26, тобто більше ніж удвічі. Керівники Волинського облвн скаржились, що прибулі 1946 р. до Луцька вчителі не володіли українською мовою [59, арк. 18].

Після зміцнення позицій радянської влади у регіоні та посилення опіки «старшого брата», відпала потреба з тактичних міркувань зберігати українську мову і школу [294, с. 19]. Після виходу 20 червня 1950 р. у газеті «Правда» праці Й. Сталіна з мовознавства – «Марксизм і питання мовознавства» та низки постанов з цього питання, вчителі повинні були розкривати словникову близькість української і російської мов, доводити, що українська мова збагатилася у результаті благотворного впливу на неї російської [1, арк. 85].

Широкого розмаху процеси русифікації набрали у кінці 40-х – на поч. 50-х рр. На семінарі поетів у молодіжному журналі «Дніпро», під час виступу

Володимира Сосюра про важливість ідеологічних питань в письменницькій роботі, один з учасників конференції – Гончарук (лейтенант, член партії) запитав: «Чому в нас на Україні дозволена російська школа і російська мова, а в РРФСР українських шкіл нема і українська мова не дозволена?» [14, арк. 3]. Розгублений В. Сосюра відповів, що некомпетентний у цьому питанні [14, арк. 3]. Бували випадки скарг до міністерства з цього ж приводу. В анонімному листі з м. Дніпропетровська, автор зазначав, що останні інструкції міністерства про відміну іспиту з української мови учням російських шкіл в Україні є «великою образою для українського народу і наносить рішучий удар вивченню української мови в середній школі» [18, арк. 105]. Автор резюмував: «Ви, товаришу міністр, мабуть зробите непогану кар'єру, видавши цей наказ. І коли вже на те пішло, то не змушуйте учнів здавати російську мову в українських школах» [18, арк. 105]. Зауважимо, що у цьому листі не ставилась під сумнів правильність радянського устрою, навіть були присутні елементи «наївного монархізму», віри «в доброго царя», адже невідомий писав, що «тов. Сталін поважає національну гордість всіх громадян СРСР» [18, арк. 106], не задумуючись про те, що це не просто «перегини» республіканських чиновників, а цілеспрямована державна політика.

Намагаючись перетворити людину в сліпого виконавця наказів згори, придушити будь-який спротив на місцях, сталінський режим толерував пристосуванство, провокуючи так звану «роздвоєність психології особистості» [396, с. 32]. Боячись переслідувань, українці поступово почали зрікатися особистісних переконань, національних ідеалів, намагалися не виділятися з гурту, бути як всі. Солідаризуємося з думкою С. Сворака, що «у всій радянській навчально-виховній системі чітко проявляється тенденція вважати людину не метою виховання, а лише засобом досягнення мети. Неодмінними умовами такої системи були уніфікація та русифікація» [357, с. 75].

Російський дослідник О. Гогун, що проживає у Німеччині, опрацювавши партійні, армійські і чекістські звіти, постанови та донесення, визначив радянську політику як русифікаторську: «Не в останню чергу із-за напливу

російсько-радянської культури повстанці довгі роки знаходили підтримку серед місцевого населення, яке хотіло говорити на рідній мові, а не на чужій – яка б вона не була: польська, румунська чи російська» [259, с. 311].

Водночас, варто все ж констатувати, що на кінець сталінського правління, у західноукраїнській школі переважала українська мова, чого не можна сказати про зрусифіковану управлінську вертикаль влади, середні та вищі навчальні заклади, де більшість предметів викладалась російською. Тотальний наступ на українську мову в школах Західної України продовжився за часів М. Хрущова після прийняття закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти», коли національні мови оголошувались пережитками минулого, а «російська вже стала другою рідною мовою для більшості громадян» [294, с. 22].

Поряд із систематичним контролем за навчально-виховним процесом, педагогічними кадрами та інтелігенцією сталінський режим проводив періодичні викривальні кампанії, які стали частиною сумнозвісної політики – «ждановщини» [237, с. 55]. Метою цієї політики в УРСР та безпосередньо в західноукраїнському регіоні було відновлення абсолютного контролю над наукою і освітою, культурно-ідеологічним життям краю. Розгромні постанови з ідеологічних питань задавали тон ідейно-політичній роботі серед суспільства загалом та в сфері освіти зокрема. Однією із найвідоміших стала постанова ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» від 14 серпня 1946 р., в якій гострій критиці піддавались письменники, поети, які у свої творах мало уваги приділяли ідеологічному чиннику та уникали пропагування комуністичних ідеалів, відтак, їхні праці визнавалися шкідливими та ворожими радянському суспільству [179, с. 1028]. ЦК КП(б)У видав свою постанову «Про питання історії України і української літератури», у якій наголос робився на покращенні роботи відділів освіти та шкіл з підвищення ідеологічно-політичного рівня навчання учнів. Пріоритетним визначалась боротьба із зовнішніми і внутрішніми ворогами, викритті перекручень у висвітленні історії України і літератури, головним чином проти концепції М. Грушевського і його школи,

куди відносили всіх українських науковців, що не влаштували Москву [102, арк. 141].

Виходячи із нового курсу партії, заступник міністра освіти УРСР О. Філіпов розіслав всім завідуючим обласно наказ, згідно якого до тематики серпневих районних нарад вчителів 1946 р. вносилися доповіді: «Про викривлення і помилки в освітленні деяких питань української літератури»; «Про помилки в освітленні деяких питань історії України»; «Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві»; «Про антинаукові теорії М. Грушевського та його школи» [124, арк. 7]. Під впливом цієї ідеологічної кампанії та наказів Міністерства освіти один з директорів шкіл Львівської області говорив, що «всі вчителі західних областей виховані на основі школи Грушевського, в дусі буржуазно-націоналістичному – їм потрібно перебудуватися» [99, арк. 102]. Його колега продовжив думку: «вплинути на свідомість мас можна через дітей, через школу. Але це може зробити лише людина, яка сама озброєна передовою теорією Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Я закликаю все вчительство опанувати марксистсько-ленінську теорію» [99, арк. 102]. Ці приклади показують, що постанови уряду та партії швидко впроваджувались у навчальний процес.

Колегія Міністерства освіти УРСР на засіданні 23 червня 1947 р. здійснила рецензію підручника «Хрестоматія з української літератури», визначивши, що у підручнику багато різного роду помилок, а біографії письменників подаються з націоналістичних позицій [4, арк. 43]. Після докорінних змін біографій було залишено небагато, зменшено український фольклор, натомість, збільшено розділ радянської літератури [4, арк. 43]. Надзвичайно занепокоїла рецензентів теза авторів про «талановитість українців», яка була розцінена як спроба виокремити український народ [4, арк. 53]. Після цього відредагована та ідейно правильна хрестоматія поповнила бібліотеки навчально-освітніх установ.

Керівництво шкіл зобов'язувало педагогів орієнтуватися на рішення партії та уряду. Для прикладу, у звіті керівництва Станіславської області про роботу шкіл за 1 семестр 1947/1948 н. р., як позитивний приклад, виділялась робота

вчительки літератури Коломийської середньої школи №2, яка на уроці вміло використовує законодавчі документи і «наглядно продемонструвала, що радянська література несе найпередовіші ідеї та окриляє людей, натомість буржуазна отрує читачів своєю отрутою маразму» [81, арк. 178]. Науковці та праці, що не вписувались у комуністичну концепцію, гостро критикувалися, особливо письменники та історики, чії книги вилучалися із фондів бібліотек, шкільних програм, а авторів піддавали забуттю.

У наказі Міністерства освіти УРСР від 10 липня 1947 р. говорилось про незадовільну роботу обласних відділів освіти у справі підвищення кваліфікації керівних кадрів, особливо у Львівській, Волинській, Станіславській та Ізмаїльській областях [4, арк. 291]. Львівський обласний відділ народної освіти пропонував «рішуче поліпшити державний контроль над роботою вчителів» [113, арк. 2], тому що окремі вчителі не формують діалектично-матеріалістичний світогляд у своїх вихованців, не надають достатньої уваги вихованню в них марксистсько-ленінської ідеології, «не висвітлюють перевагу радянського соціалістичного ладу над капіталізмом» [113, арк. 198]. Працівники обласно у Рівному констатували, що окремі вчителі проводять навчально-виховну роботу на неналежному політичному рівні [117, арк. 4].

Для ідеологічної обробки освітян, працівники відділів пропаганди та агітації обкомів та міськкомів КП(б)У організовували проведення спеціальних лекцій, семінарів, створювали гуртки для підвищення ідейно-політичного рівня вчителів. Основними темами у роботі гуртків були: «Короткий курс історії ВКП(б)», «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», відкориговані біографії В. Леніна та Й. Сталіна, вивчення праць з основ марксизму-ленінізму. Зауважимо, що тематика і зміст роботи цих гуртків залишалися незмінними до початку 1950-х рр. До подібних занять мали залучатися всі вчителі. Наприклад, відділ пропаганди та агітації Волинського обкому КП(б)У в 1948 р. охопив політичним навчанням 4 618 педагогів із загальної кількості 5 320 [49, арк. 18].

Ідеологічну «обробку» педагогів покликані були здійснювати обласні інститути удосконалення кваліфікації вчителів. Пріоритетом у їхній роботі було

викорінення пережитків капіталізму у свідомості людей та спрямування вчителів на «правильне розуміння політики більшовицької партії» [78, арк. 57].

Таким чином, згідно урядових постанов Міністерство освіти, обласні та районні відділи мали зосереджувати зусилля на ідейно-політичну спрямованість навчально-виховної роботи, а вчителів зобов'язували насичувати уроки встановленим ідейним змістом [160, арк. 1]. Робота вчителів з підвищення ідейно-політичного рівня безпосередньо контролювалась обкомами КП(б)У, облвно, райвно, виконкомами міських та селищних рад, а у школах – директорами та завідуючими шкіл [91, арк. 33].

Зразковий радянський вчитель, крім викладу програмового матеріалу, мав запевняти учнів на уроках, що за звільнення від нацистської окупації потрібно дякувати комуністичній партії, «генералісимусу Й. Сталіну», «великому російському народу»; висвітлювати величезний позитивний вплив російської мови та літератури на українське культурне життя; рішуче боротися з проявами націоналістичної ідеології; наглядно демонструвати пріоритет російської та радянської науки у світі [90, арк. 4].

В ідеологічній пропаганді успіхів радянської науки інколи доходило до курйозних моментів. У 106 номері газети «Правда України» за 6 травня 1952 р. вміщено статтю «Серйозні недоліки підручника з фізики», у якій наголошувалося, що з підручника та зі слів викладачів учень повинен дізнатися про досягнення та пріоритет радянських вчених у розвитку науки і техніки, і «це має породжувати в нього з юних літ гордість за свою велику Батьківщину» [1, арк. 152]. Однак, автор статті висловлював незадоволення, що у підручнику з фізики не можна віднайти підтверджень про величні досягнення радянських вчених: «В ньому нема ні одного слова про те, що наша країна – батьківщина трактора, двигуна внутрішнього згоряння, парової турбіни, електродвигуна, теплохода, тепловоза, комбайна, танка» [1, арк. 152]. Зауважимо, що автор статті – не партійний чиновник, не завідувач відділу пропаганди, а вчитель фізики школи № 37 м. Києва М. Лазарев. Приписування собі чужих винаходів та оголошення власної науки найпередовішою у світі було цілком в дусі епохи.

Стаття «Проти ідеологічних перекручень в літературі», вміщена в газеті «Правда» за 2 липня 1951 р., видана на основі праці Й. Сталіна з мовознавства, вчергове вимагала посилити ідейно-виховну роботу серед інтелігенції, озброїти її марксистсько-ленінською теорією. У шкільних програмах мали використовуватись виключно ті твори, які були написані «на високому ідейному рівні» та пропагували комуністичний світогляд. Після цього обласні управління освіти зобов'язували школи «в світлі геніального вчення тов. Сталіна про мови перебудувати викладання української і російської мови та літератури» [66, арк. 1]. Було окреслено коло нових зовнішніх та внутрішніх ворогів, з'явилась чергова доповідь «Українсько-буржуазні націоналісти на службі американо-англійських підпалювачів війни» [86, арк. 60]. Важко не погодитись з думкою Л. Романець, що «в школі не залишилось місця для вільнодумства, все, що не вкладалось в рамки комуністичної ідеології, визнавалось ворожим і неприйнятним» [408, с. 157].

Надаючи визначальну увагу пропагандистському впливу, радянська влада розпочала жорсткий атеїстичний тиск на населення, намагаючись підпорядкувати світогляд людей комуністичній ідеології [367, с. 346]. Проблемою у підвищенні ідейної роботи в західноукраїнських школах було те, що багато педагогів відвідували церкву і вірили в Бога. Таких вчителів рекомендувалося звільняти, «очистити від них школу», позаяк вони «ніяк не розуміють свого значення в суспільстві» [89, арк. 87]. У Станіславській області були випадки коли освітяни масово, переважно в селах, відкрито ходили до церкви. Наприклад вчителька із 16-літнім педагогічним стажем відвідувала Богослужіння разом зі своїми дітьми. Після двогодинної роз'яснювальної роботи у районному відділі освіти, «порушницю» направили в облвно. Однак, повернувшись додому, вона сказала серед односельчан: «Ах, подумаєш, мене налякали!» [89, арк. 87]. У с. Чорнолізці Тисменицького району вчителі категорично відмовились вступати у ВЛКСМ, дехто мотивував це, за словами влади, «тягарем релігійних забобонів» [83, арк. 33]. Секретар Рівненського обкому ЛКСМУ В. Кустовська на нараді освітян заявляла, що коли після

міжобласного семінару вчителів повезли на озеро, у багатьох з них були натільні хрестики [124, арк. 104]. Більше того, навіть дехто з приїжджих вчителів ставав релігійним [124, арк. 113]. Таку ситуацію керівництво пояснювало низьким ідейним рівнем педагогів, недостатнім контролем за навчально-виховною роботою у школах.

Радянська влада застосовувала всі доступні методи, щоб тримати контроль над освітянами: нагороди, виплати премій та інших заохочень, виклики на бесіди до керівництва, громадський осуд, звільнення з роботи, звинувачення «ворог народу», ув'язнення та вислання у виправно-трудоі табори. В особових справах вчителів довгі роки, окрім персональних даних, інформації про освіту, педагогічний стаж, різного роду характеристик, існувала графа «чи перебував(ла) на окупованій території». Це клеймо часто ламало кар'єру і життя, було принизливим для людей, які не по своїй волі змушені були жити на окупованій нацистами території. На одній із обласних нарад працівників освіти Львівської області лунали вимоги припинити поділяти людей на тих, хто був на окупованій території і хто був на сході. «Прошло вже 6 років, а буває звинувачення пред'являють тим, яким було 6 років» – говорили на зібранні [114, арк. 119].

За умов низького ідейно-політичного рівня у школах західноукраїнського регіону, влада опікувалась вихованням «корисних партії» людей, встановлюючи пильний контроль за вчителями [19, арк. 19]. Педагоги С. Майборода та О. Жабенко, аналізуючи державну освітню політику першого повоєнного п'ятиліття, доводять, що діяльність закладів освіти «базувалася на ідеологічній, атеїстичній та технократичній спрямованості», а відмежування від передової зарубіжної науково-педагогічної думки робило освітню систему замкнутою й заідеологізованою [311, с. 194].

Для західноукраїнського освітнього простору характерними були перевірки та фільтрування педагогічних кадрів, позаяк влада була занепокоєна перебуванням у школах людей, які не викликали політичної довіри, «замаскованих націоналістів», прихильників західної ідеології. «Вони в нас де

не де є, і наше завдання з вами викривати і виганяти їх з радянської школи» – відзначали освітянські керівники [89, арк. 141]. Недовіру викликала також поведінка і погляди польської інтелігенції, яка всіляко протидіяла поширенню комуністичного виховання у школах з польською мовою викладання, а польські активісти проводили саботажницькі і терористичні акти [358, с. 35]. Внаслідок цього, діячі партійних структур ставили питання про створення у школах власної агентури, адже «вороги основний курс беруть на школу» [19, арк. 121]. Саме на вчительство покладалась провина, що серед молоді поширені націоналістичні погляди. На думку керівництва, низький ідейний рівень уроків математики в одній зі шкіл Коломиї призвів до того, що три учениці десятого класу були заарештовані органами МДБ як учасниці підпілля ОУН [89, арк. 154]. У Ясенській школі Перегінського району на Станіславщині були заарештовані вчителі Будні (мати і дочка), пов'язані з націоналістами [83, арк. 64]. У Рівненській області впродовж 1947 р. звільнили 8 завідуючих районними відділами освіти [146, арк. 169]. На закритій нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР, що проходила 8 червня 1950 р., один із партійних очільників виявив незадоволення, що міністерство присилає неперевірених фахівців: «Із 140 надісланих вчителів у нас 48, які не мають ніякої політичної довіри» [19, арк. 73]. Систематично практикувалися міністерські перевірки ідеологічно-політичної роботи освітніх установ, створювались спеціальні комісії, до складу яких, крім партійних діячів, входили і представники каральних структур. За результатами однієї з таких перевірок впродовж 1949/1950 н. р. із 46 822 вчителів західних областей УРСР вимагалось замінити 1 529, у тому числі за зв'язки з ОУН – 617, «скомпрометованих» – 141, «куркулів» – 59, за релігійними мотивами – 84, за іншу діяльність – 628 [381, с. 177]. Після перевірки райкомом КП(б)У і відділом НКДБ вчителів Лановецького району на Тернопільщині до політично ненадійних віднесли майже 40% вчителів, при цьому всі вони прибули на роботу у район за направленням міністерства [358, с. 39]. У Станіславській області впродовж 1952/1953 н. р. із 7 656 вчителів було замінено 2 620 [358, с. 39].

Зміцнення радянської влади, масштабна ідеологічно-виховна робота в суспільстві, репресії, послаблення підпілля ОУН та ліквідація більшості загонів УПА призвели до того, що на межі 40–50-х рр. вчительство західноукраїнського регіону поступово припинило активний опір режимові, подекуди зберігаючи пасивні форми боротьби: ігнорування пропаганди, аполітичність уроків, інертність у громадсько-політичній роботі, самоізоляцію [313, с. 185].

Отже, становлення радянської системи освіти супроводжувалося безкомпромісною боротьбою більшовицької влади та українського націоналістичного підпілля, в епіцентр якої часто потрапляли вчителі та учні. Центральним елементом радянської державної політики у сфері освіти було встановлення тотального контролю за шкільництвом та педагогічними кадрами. Це поєднувалося з негативними факторами повної ідеологізації навчально-виховного процесу, нав'язування чужого українцям світогляду, переслідуваннями, арештами, «розмиттям» національного характеру школи шляхом русифікації.

2.3. Західноукраїнська школа та націоналістичне підпілля

У післявоєнний період з боку партійних і державних органів, спецслужб посилювався контроль за діяльністю шкіл, училищ, технікумів і вищих навчальних закладів, ідейною спрямованістю навчально-виховного процесу, тривала «чистка» професорсько-викладацьких й вчительських колективів від національно свідомих фахівців. Цим процесам протистояло підпілля ОУН та формування УПА. Протистояння між радянською владою та національно-визвольним рухом стало вагомим чинником соціально-політичного та культурно-освітнього розвитку Західної України.

Важливим складником цього протистояння був освітній простір, адже вплив на вчительство, молодь у значній мірі забезпечував контроль над усім суспільством. Українське підпілля продовжувало вести боротьбу для реалізації

стратегічної мети – повалення радянської влади шляхом «національної революції та побудови держави на засадах демократії і соціальної справедливості», визначених III Надзвичайним великим збором ОУН у серпні 1943 р. Декларація ОУН чітко проголошувала «незалежну політику й орієнтацію на власні сили» [247, с. 173]. Головною метою боротьби було утворення Української самостійної соборної держави (УССД): «Тільки власна національна суверенна держава є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану» [139, арк. 1-2].

Аналіз політики українського націоналістичного руху щодо освіти та виховання молоді неможливий без окреслення загальних засад діяльності ОУН у післявоєнний період. Дії повстанців, спрямовані на шкільництво, середні та вищі навчальні заклади повністю підпорядковувались цілям визвольної боротьби та корегувались відповідно до поточної ситуації. Програмові документи ОУН післявоєнного часу твердили, що український народ сам має визначати свій політичний та соціально-економічний устрій, без втручань іноземних держав [365, с. 16]. Керівник Головного осередку пропаганди Проводу ОУН Петро Полтава у праці «Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» визначив життєво необхідним творення політичної нації [326, с. 147]. Постулат про формування національно свідомого суспільства, спротив загарбникам та виховання молоді на патріотичних засадах ліг в основу освітньої та ідейно-виховної роботи підпілля на теренах Західної України у 1944–1953 рр.

Українські націоналісти наголошували, що кожна окупація залишала своє негативне тавро у вигляді браку державного мислення, почутті меншовартості та пониженні перед чужинцями. Повернення радянської влади трактувалося як зміна одного окупанта на іншого. Серед населення пропагувалася думка, що більшовики не змінились, вони лише прикриваються популярними лозунгами та обіцянками, щоб роз'єднати і «приспати» український народ, а за своєю суттю залишились імперіалістами [134, арк. 24].

Тривалість боротьби українського націоналістичного підпілля та збройних загонів УПА була забезпечена як підтримкою місцевого населення, так і організаційною роботою керівництва ОУН. У післявоєнний період, розуміючи безперспективність широкомасштабної боротьби проти радянської системи, організація здійснює перехід до глибокого підпілля та збереження кадрів, поширення агітації.

Керівництво націоналістичного підпілля усвідомлювало, що основним резервом для майбутньої боротьби є національно свідома молодь, зауважуючи: «Хто має за собою маси, той виграє» [12, арк. 12]. З огляду на це, серед юнацтва було розгорнуто широку пропагандистську і агітаційну роботу. Провід ОУН відзначав, що організація є лише авангардом боротьби, а досягнення національної мети можливе лише з підтримки народу, чим більш свідоме, морально здорове та освічене буде суспільство, тим коротший буде шлях до свободи [137, арк. 82-83].

Систематичну роботу з молоддю ОУН проводила з часу свого заснування у 1929 р. Цій роботі завжди приділялася значна увага, адже провідники розуміли, що саме молодь є ініціативним крилом організації. Під час нацистської окупації ОУН намагалась тримати під своїм ідеологічним контролем ту невелику кількість освітніх установ, що діяли з дозволу німецької адміністрації або були ініційовані самим підпіллям. Незважаючи на значні труднощі, вдалося досягти певних зрушень, зокрема у звітах керівників надрайонів за серпень 1943 р. зазначалось: «Рівненський надрайон: В кожному селі обрано опікунів шкіл, котрі також будуть дбати про забезпечення і учителів. Для обсадження шкіл брак ще 8 учителів, але ці найдуться» [188, с. 575], «Володимирсько-Горохівський надрайон: Вишкіл молодих вчителів був проведений [...] Дальша підготовка в ділянці шкільництва обмежується до вишколу вчителів і ремонту шкільних будинків» [188, с. 165]. У цей час освітня та виховна робота спрямовувалась на виховання молоді у патріотичному дусі, викритті нацистської ідеології, формуванні знань про історію та культуру України. Головні цілі та завдання у культурно-освітній сфері визначались на III

Надзвичайному великому зборі ОУН (б), зокрема: «а) За обов'язкове середнє навчання; б) За поширення вищого й фахового шкільництва; в) За вільний доступ молоді до всіх вищих навчальних закладів; г) За всебічний гармонійний розвиток молодого покоління – моральний, розумовий та фізичний. За вільний доступ до всіх наукових та культурних надбань людства» [128, арк. 37-38]. Керівництво ОУН декларувало загальнообов'язкове навчання дітей шкільного віку та важливість фахової освіти, що було пріоритетним завданням і для радянської влади. Водночас, освітнє питання демонструвало принципову різницю між комуністичною та націоналістичною ідеологією – український національний рух, на відміну від більшовиків, проголошував принцип плюралізму та відкритості до світової спільноти.

У післявоєнний період ідеологи ОУН розділяли молодь на декілька груп: «1) пасивні, що не заглибились у сучасну дійсність; 2) молодь, яка свідомо, критично мислить, але не здатна активно боротись; 3) реагує на виклики часу, але не завжди доцільно, без системи; 4) юнацтво, що активно бореться» [130, арк. 68]. Ідеалом національного виховання вважалась свідомо, політично думаюча, соціально активна людина, рішуча в своїх планах і діях [132, арк. 1 зв.]. У реалізації цих планів важливе місце займали навчально-виховні та культосвітні установи, насамперед школа. Відтак, основний акцент у ідеологічно-пропагандистській та виховній роботі з юнацтвом ставився на шкільну молодь та вчительську інтелігенцію. У брошурі «За нову людину» відмічалось, що основною рушійною силою має бути молодь, для цього треба дати їй велику ідею і хороших провідників [131, арк. 103]. Автори ставили питання: «чи сміємо ми робити своїх дітей ягнятами, коли сусід виховує своїх на вовків?» [131, арк. 104]. Таким чином, формування українця, який зможе здобути і побудувати незалежну державу, було головним пріоритетом у освітній політиці націоналістичного підпілля.

Керівництво ОУН бачило в українській молоді не лише майбутній резерв для боротьби, але й відчувало відповідальність за її майбутнє, піклуючись про умови розвитку юнацтва. Діячі Проводу наголошували: «Українська молодь

мусить вчитись. Нашій молоді грозить неучтво і анальфабетизм, тому вживаючи різних методів та заходів, мусимо вплинути на батьків, щоб крім всього посилали своїх дітей до школи, а вчителів треба заставити, щоби вчили дітей» [12, арк. 13]. Водночас вимагалось виховувати дітей у національному і релігійному дусі, остерігатися впливу радянської ідеології. Політреферент Калуського надрайонного проводу ОУН на псевдо «Тарас» зазначав, що актуальним є проведення широкої агітації для масового залучення молоді до школи, водночас, потрібно «повчати» батьків щоб забороняли своїм дітям вступати у комуністичні молодіжні організації [12, арк. 2]. Звіти керівників теренів та описи підпільниками стану освіти у перші повоєнні роки свідчать про низький рівень знань загалу школярів, надмірне перевантаження навчально-виховного процесу ідеологічною складовою, використання учнів на фізичних роботах, хоча повстанці відзначали також покращення матеріального забезпечення шкіл [141, арк. 10].

Наголошуючи на життєвій необхідності охопити своїм впливом якнайбільше молоді, ОУН розробила низку програмних документів, інструкцій та вказівок, головними з яких були: інструкції з створення Юнацтва ОУН (1942–1943 рр.); методичні вказівки керівництва ОУН щодо виховання шкільної дітвори; інструкції про роботу з шкільною молоддю за 1945 р.; інструкція про прийоми щодо молоді, які застосовує в своїй роботі більшовицька агентура, і як перед нею оборонятися та інші [282, с. 331-332]. У інструкціях детально описували як потрібно проводити виховну роботу з молоддю різних вікових груп, як організовувати ідейний вишкіл. Вказівки та інструкції регулярно переглядалися та коригувалися згідно поточної ситуації.

У роботі серед учнівської молоді та освітян ОУН рекомендувала низовим організаціям: давати вчителям настанови, щоб навчали дітей у національному дусі; відвідувати школи, проводити уроки української історії; розповідати про боротьбу УПА; агітувати проти вступу учнів до піонерської й комсомольської організацій; викривати злочини більшовиків [15, арк. 72]. Повстанці переконували, що під гаслами «дружби», «звільнення», «щастя», на практиці

радянська влада займається насадженням русифікації, а українська національна культура всіляко викорінюється [127, арк. 38]. Подібні думки поділяла частина місцевої інтелігенції. Так, освітяни міста Львова вважали, що «радянська державна система хибна і зовсім не змінилась, а лише набула іншу замасковану форму» [96, арк. 94]. Складне матеріальне становище освітян та ідеологічний пресинг з боку влади сприяли зародженню симпатій до українського національного руху. Це виявлялося у фактах розповсюдження вчителями забороненої літератури націоналістичного характеру, залученні педагогів до підпільної діяльності. Більшовицька влада, зі свого боку, вважала вчителів працівниками ідеологічного фронту та вимагала від освітян західних областей України бути провідниками комуністичної ідеології. Від інтелігенції вимагалось не лише фахової праці, а «особливого вияву радянського патріотизму» у вигляді організації мітингів, виголошення доповідей, пропагандистських промов, проведення різного роду агітацій. По суті відбувався процес перетворення освітян на політруків [321, с. 100-101]. Відтак, вчительство опинялось у лещатах протиборства радянської влади і українських повстанців. Це негативно позначалося на системі освіти, призводило до страху та небажання вчителів працювати в Західній Україні. Для прикладу, лише з Волинської області у вересні – жовтні 1946 р., не витримавши тиску, виїхало 500 вчителів [358, с. 33]. Подібна ситуація спостерігалась у Дрогобицькій області [111, арк. 30]. Реалії західноукраїнського життя змушували освітян робити нелегкий вибір: пристосуватися до існуючого ладу, чи йти шляхом неприйняття системи і конфронтації з нею. Обидва варіанти наражали інтелігенцію на небезпеку з боку ворогуючих таборів.

Українські повстанці намагалися контролювати західноукраїнський освітній простір, перед Проводом ОУН стояло завдання забезпечити собі повну підтримку в молодіжному середовищі. Не допускати масового залучення молоді в радянську систему, ізолювати їх від впливів пропаганди, поширювати клич – «Рятуйте дух і здоров'я української нації! Рятуймо наше майбутнє!» [12, арк. 14]. У перші післявоєнні роки (1944–1946 рр.) українське підпілля

намагалось безпосередньо впливати на навчально-виховний процес у школах. У «Методичних вказівках для виховання шкільної дітвори» виховникам рекомендувалось відвідувати шкільні заняття, проводити гутірки, лекції, виступи, на яких переконувати: «Вчитися треба, бо Україна потребує розумних дітей. Вам треба дуже багато вчитися і знати» [279, с. 438]. Провід ОУН(б) ставив завдання всіляко залучати інтелігенцію до роботи в підпіллі, інтегрувати її у визвольну боротьбу, адже вона мала авторитет серед населення [378, с. 241].

Допоки радянський державний апарат мав хиткі позиції, особливо в сільській місцевості, націоналісти активно втручалися у діяльність освітніх установ через проведення зібрань та мітингів у школах, відвідування уроків, моніторинг підручників. Під час особистих розмов із дирекцією та вчителями, вони забороняли викладати дітям історію СРСР, ганьбити українське національне життя, вчити російську мову. За невиконання інструкцій, ігнорування вказівок повстанці нищили портрети представників уряду, комуністичну символіку, радянські підручники. Не поодинокими були випадки руйнування шкільного майна, приміщень, застосування до вчителів силових методів. У с. Цигани Тернопільської області повстанці, перевіряючи підручники дітей, повірізали з книжок портрети комуністичних вождів, погрожували вчителям, а у с. Дарахів, згідно інформації облвно – спалили школу і заборонили учням ходити до інших шкіл [158, арк. 7]. Подібні заходи підпільників сприймалися місцевим населенням неоднозначно. Деколи батьки не хотіли відправляти своїх дітей до школи, особливо в інші села чи райцентр, побоюючись звинувачень у сексотстві [203, с. 57].

Документи засвідчують, що журнали, брошури, листівки та інша література повстанців справляла враження на частину східняків. Багатьох захоплювала правдивість, з якою в націоналістичній літературі висвітлювалася підступність більшовицької пропаганди. Окремі з них навіть радили підпільникам, як краще організувати свою агітацію серед населення. Інші прибулі зі сходу, навпаки, наголошували на тому, що представники служби безпеки ОУН часто переслідують і знищують невинних людей [12, арк. 2 зв.].

Керівництво ОУН(б) розглядало приїжджих спеціалістів, особливо освітян, як людей, з якими потрібно працювати, намагались залучити їх на свій бік: «Стежити за діяльністю шкіл [...] Із східняками на селі звертатися як можна ліпше, допомагати їм в національному дусі» [327, с. 229]. У праці П. Полтави «Хто такі бандерівці та за що вони боряться» читаємо: «Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті вислужницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу» [198, с. 338].

Частина немісцевих спеціалістів, котрі потрапляли в західноукраїнське середовище, заглиблювались в реалії та обмірковували завдання ОУН, усвідомлювали, що сталінська пропаганда їх обманювала, провокувала та вкорінювала ненависть до будь-яких проявів самостійництва. Теза про те, що націоналісти природно ненавиділи східняків, а радянська влада про них дбала і оберігала, нівелюється діяльністю «спецгруп» НКВС-НКДБ, завданням яких було дискредитація підпілля ОУН та посилення конфронтації між повстанцями і населенням. Ю. Шаповал так охарактеризував створення та діяльність спецгруп НКВС-НКДБ, згодом МДБ: «Це були ті самі спецгрупи, які замордували тисячі мирних жителів, а комуністична пропаганда приписувала ці злочини «бандерівським бандитам»» [392, с. 190]. Діяльність спецгруп поширювалась і на освіту. Як приклад можна навести спогади вчительки Городищенської восьмирічки – Віри Шпак, яку з подругою направили на роботу на Волинь. Вона згадувала, як їх спеціально жахали розповідями про злочини націоналістів, але безпосередня зустріч переконала в іншому. Прямуючи на місце призначення, вчительки не встигли пройти декілька кілометрів, як дорогу їм перегородили повстанці. Лише коли дійшли до села, куди прямували дівчата, повстанці їх залишили, сказавши на прощання: «Щасти вам [...] Ідіть, вчіть дітей. Тільки не агітуйте за Сталіна» [200, с. 159].

Агітаційно-пропагандистською діяльністю, як в середині ОУН, так і серед місцевого населення, займалися спеціальні пропагандистські відділи та референти. Програму ідеологічної та політичної роботи з населенням розробляв політичний штаб, а керував ідеологічно-пропагандистською роботою референт пропаганди Проводу ОУН (б), якому підпорядковувалися крайові, обласні, окружні та повітові осередки пропаганди, що включали в себе різні підреферентури: кадрів, суспільно-політичну, вишкільну, шкільну, юнацтва, жіночого юнацтва [253, с. 254].

Першочерговим завданням ОУН у роботі з молоддю у післявоєнний період залишалося створення та поширення молодіжних ланок «Юнацтва». Ця структура ще у довоєнний період показала себе як ефективний чинник впливу на західноукраїнську молодь. У лавах «Юнацтва» перебувало невелике число найбільш обізнаних та перевірених молодих людей, але інформація про засади цієї організації була відома у західноукраїнському регіоні.

Повернення радянської влади, часті арешти на викриття змушували молодіжні структури ОУН переходити до глибокої конспірації. О. Іщук зазначає, що «з метою збереження кадрів, молодіжну референтуру Центрального проводу ОУН влітку 1944 р. було розпущено, а справи «Юнацтва» передано до організаційної, яка займалася всіма іншими ланками» [278, с. 231]. Головну увагу було зосереджено на підпільній роботі, усній та друкованій пропаганді. На основі ідейно-виховних документів ОУН – десяти заповідей українського націоналіста (Декалог), 44 правил українського націоналіста та 12 прикмет характеру українського націоналіста – застосовувався широкий спектр засобів впливу на учнів та вчителів. Через поширення листівок, брошур, газет і журналів, ОУН намагалась утримувати під своїм впливом молодіжне середовище. У вказівках Проводу ОУН зазначалось: «Поява журналу для молоді – справа дуже бажана. Це один із способів добратися в молодіжне середовище, прекрасний спосіб виховувати і вести молоде покоління в бажаному напрямку [...] Ми зараз ведемо підпільну революційну боротьбу, тому журнал для молоді повинен передавати її традиції

і досягнення цієї боротьби, готувати молоде покоління, здатне замінити нас в цій революційній боротьбі» [376, с. 74]. Головний осередок пропаганди в інструкції крайовим референтурам наказував, що перш за все потрібно охопити пропагандою всі верстви населення [8, арк. 21]. «Кожна наша листівка, – писав у 1945 р. П. Федун-Полтава, – кожне наше пропагандивно-революційне видання, розповсюджене нами [...] це далекобійне стрільно, вистрілене нами в глибокий тил ворога, [...] відчиняючи підсовецьким людям очі на всю злочинність большевицької системи» [327, с. 226].

Починаючи із 1948 р. крайові осередки пропаганди зобов'язувалися видавати газети та журнали для молоді. Видання «Молодий революціонер» (1948–1953), «На чатах» (1946–1948), «На зміну» (1946–1950), «Юнацький шлях» (1946–1947), «За Україну!» (1948–1950), «Малі друзі» (1949–1950) та ін. охоплювали впливом всі вікові категорії молоді. Характерною особливістю друкованих матеріалів вміщених в журналах для молоді було вільне висловлення авторських думок та яскраво виражене національне ідеологічне спрямування, на відміну від радянських авторів, які свої статті писали в умовах жорсткої цензури.

Та все ж найбільш поширеним засобом впливу на учнівську молодь залишалися листівки, зважаючи на нескладний спосіб їх виготовлення та можливість масового поширення. Невипадково кожна брошура чи листівка містила позначку – «Прочитай і дай друзям своїм прочитати», «Дбайливо заховуй листівку від ворога». Окрім того, підпільники були обмежені в ресурсах, не мали достатньої кількості друкарень та матеріалів, на відміну від більшовиків, які видавали агітматеріали широкими тиражами. У таких несприятливих умовах керівництву ОУН потрібно було відповідати своїм опонентам. Серед українського населення повстанці поширювали листівки та брошури різного плану, зокрема: «Українська молоде», «Вказівки батькам у вихованні дітей», «Хлопці й дівчата західноукраїнських земель», «Брати з-над Дніпра», «Хай живе єдність ЗУЗ та СУЗ», «Листівки до демобілізованих воїнів ЧА», «Відповідь найлютішим ворогам українського народу», «Шкільна

молоде», «Що таке сталінські колгоспи», «До українських селян ЗУЗ», «Тим, що їдуть на Донбас», «Молоді друзі» тощо.

Акцентуючи увагу на ролі вчителя у вихованні молоді, керівники підпілля розробили інструкції для вчителів, у яких пояснювали, на яких засадах треба навчати дітей, зауважуючи на важливості протидії сталінській пропаганді. З вчителями, що прибували зі східних областей України, підпільники обов'язково проводили виховні бесіди, вимагаючи зосереджуватися винятково на вивченні тієї чи іншої дисципліни і якнайменше «паякати про совітів» [330, с. 521]. Референтам пропаганди наказувалось працювати серед освітян: «Вимагати від учителів, щоб вони не виховували молодь в російсько-більшовицькому дусі. Якщо вони не можуть виховувати в національному дусі, то в жодному разі не мають права виховувати в більшовицькому» [378, с. 242-243]. У поширеній листівці «До всіх директорів, завідувачів та вчителів» повідомлялося: «Стоїмо за масове навчання молоді в школах. Ми, українські Повстанці допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням [...] Разом з тим не дозволимо, щоби в час, коли весь український народ переживає пекло сталінського терору, українську молодь примушувано співати про радісне життя та славити оскаженілу більшовицьку банду з лютим катом Сталіним на чолі» [12, арк. 4]. У листівці «Учителі України» закликалося саботувати русифікаторську політику в школах, бо «совітська школа має за мету виховати яничарів – зрадників українського народу» [166, арк. 14]. Наполегливо рекомендувалося вчителям ознайомлюватися з програмою ОУН, читати націоналістичну літературу, не підпадати під вплив комуністичної ідеології, а всю свою творчу працю зосередити на навчанні дітей. Насамкінець повстанці попереджували, що не будуть терпіти провокаторів та зрадників, на яких чекатиме відплата. Матеріали педагогічного характеру, що поширювалися серед школярів та вчителів мали за мету продемонструвати альтернативну, відмінну від радянської, точку зору. Наприклад, у брошурі «Україна в боротьбі протягом 1917–1946 років» йшлося про визвольні змагання на українських землях проти польської, радянської та нацистської окупації та необхідність

продовження боротьби за незалежність України [411]. Це видання відіграло свого роду роль посібника з історії України, широко використовувалося у вишколі підпільників та серед молоді, яка проживала легально.

Діячі ОУН торкалися освітніх питань також у брошурах «Слово до учителів, братів зо східних областей України» (1946 р.) та «Вказівки батькам у вихованні дітей» (1947 р.). Перша закликала вчителів не бути сліпим зряддям сталінської політики у вихованні молодого покоління, переконувала їх у тому, що УПА об'єднує в своїх лавах кращих представників українського народу. Наголошувалося, що вчителі повинні навчати правди, служити народу, не співпрацювати з НКВС і НКДБ. У зверненні зазначалося: «Ви учителі, які найближче стоїте до народних мас, маєте найбільшу змогу переконатися у брехні сталінської пропаганди, ви, живучи між своїми братами – західними українцями, маєте найкращу змогу дізнатися всю правду про УПА і її героїчну боротьбу» [169, арк. 1-18; 172]. У брошурі «Вказівки батькам у вихованні дітей» констатувалося, що основну роль у вихованні мають відігравати батьки, подаючи гідний власний приклад своїм дітям [173]. Основний акцент звертався на виховання молоді в українському національному дусі та категорично відкидалися ідеологеми радянської освітньої системи.

Петро Федун-Полтава особисто контролював процес поширення літератури морально-ідейного плану для виховання молоді. Підпільники видали низку праць, присвячену національним ідеалам, формуванню позитивних рис характеру юнаків, вихованню сили волі, високих моральних якостей. Серед інших назвемо: Одарич – «За ширші обрії» (1946), В. Свіжий – «Що повинен засвоїти кожний юнак» (1948), М. Дяченко – «За здорову душу української дитини» (1949), Костюк – «Виїмок з психології» (1950), В. Рамзенко – «Будь готовий і не встидайся, українче, як тебе називають націоналістом!» (1951), Я. Л. – «Твори себе сам» (1953) та ін. [377, с. 168]. Таким чином, підпільна преса ОУН оперативно протидіяла більшовицькій пропаганді, нерідко звертаючись до героїчних постатей української історії. Важливим було простеження збройної боротьби багатьох поколінь українців за свою державу.

Роман Шухевич, передбачаючи довготривалу боротьбу в умовах ізоляції, вирішив застосовувати практику валленродизму – проникнення у ворожі структури для легалізації учасників підпілля. Ці заходи себе виправдали, дозволивши підпіллю існувати довгий час [327, с. 224]. Під цю тактику розроблялися відповідні матеріали. Вагомий вплив на шкільну молодь мала листівка: «Українській селянській, робітничій та інтелігентській молоді в західних областях так званої УРСР яка живе легально». Повстанці, звертаючись до української молоді, закликали: «В Україні гуляє ворог [...] Не будемо терпіти ганьби, поневолення. Не будемо рабами. Ми любимо, так як і інші народи, волю. Разом з ОУН та УПА під їх керівництвом борімося за наше святе право на життя – за Українську Самостійну Соборну Державу» [13, арк. 154]. У листівці деталізувалися завдання, яких мають дотримуватися молоді українці. Зокрема виносилася 28 необхідних, на думку авторів, позицій. Школярів старшого віку закликали бути готовими стати «бійцями Національної революції: піти в підпілля, вступити в ОУН чи в УПА, вивчати та розповсюджувати революційні листівки, заклики, газети, революційні програми», пам'ятати, що «головними ворогами українського народу є НКВС, НКДБ та радянський партапарат» [13, арк. 154-156]. До того ж, українські повстанці закликали молодь саботувати виробництво, не здавати хліб більшовикам, але сумлінно навчатись та опановувати робітничі спеціальності, щоб згодом прислужитися самостійній Українській державі.

Діячі ОУН розробляли спеціальні настанови до молодших школярів, наголошуючи: «Мусите пам'ятати, одначе, молоді друзі, що в більшовицьких школах грозить Вам смертельна небезпека. В більшовицьких школах, в більшовицьких молодіжних організаціях, розставив зрадливу свою сіть большевицький павук» [168, арк. 21-22]. Визнавалось за необхідне «впливати на шкільну молодь, та від малого вчити її боротися» [375, с. 328]. У листівках, звернених до юних школярів, наголошувалося, що у радянських школах вчать неправдиву, «викривлену» історію, підносять вплив російської мови та культури, нехтуючи українською. З метою задоволення інтелектуальних потреб

молоді, підпільники видавали праці з історії, філософії, літератури, географії, землезнавства та ін. У цих роботах містилися твердження, факти, статистичні дані, відмінні від тих, які оприлюднювали радянські видання [377, с. 167].

Сам факт видання підпільної літератури в умовах національно-визвольної боротьби, яку вела з радянським тоталітарним режимом ОУН(б) був важливим пропагандистським фактором та мобілізуючим чинником. Видавнича діяльність українського визвольного руху була різноманітною щодо форм, тематики й цільового спрямування. Її результатом стала поява понад 130 найменувань періодичних видань, 500 брошур, десятків вишкільних, мемуарних, поетичних збірок, тисяч назв листівок, звернень та відозв [386, с. 47]. Невипадково бажаним «трофеєм» офіцерів НКВС чи МДБ було викриття та ліквідація підпільної друкарні, а на керівників пропаганди, редакторів, повстанських письменників організовувалось справжнє «полювання».

Таким чином, у західноукраїнському регіоні паралельно існували дві відмінні ідеологічні системи: радянська та українська. Останню уособлювали повстанці, які поширювали свої ідеї серед населення, насамперед молоді. Крім брошур та листівок підпільники намагалося розповсюджували практичні та методичні матеріали, навчальні програми для шкіл, наголошуючи, що саме на них мав базуватися навчально-виховний процес. При сприятливих умовах націоналістичне підпілля здійснювало спроби впроваджувати в навчальний процес елементи своєї освітньої політики. У Дубенському районі, що на Рівненщині, поширювалися навчальні програми для 1-4 класів, які у 1943/1944 рр. призначалися для народних шкіл Дубенського воєнного надрайону. У програмі визначалось, що «українська школа має виховувати шкільну молодь на свідомих своєї національної окремішності, гордості й завдань українських громадян» [132, арк. 9]. У програмі рекомендувалося розвивати в учнів усну і писемну мову, граматику, пам'ять, лічбу, а також формувати мислення на уроках читання, писання, арифметики, малювання та ін. [132, арк. 12-13]. Складниками навчальної програми були науки про рідний край та «історія України», як дисципліна україноцентрична та патріотична.

Підпільники переймалися фаховим рівнем вчителів, зокрема в «Інструкції ч. 5. по виховній роботі зі шкільною молоддю», у розділі робота з вчителями наголошувалося, що через воєнні лихоліття кваліфікованих вчительських кадрів майже не залишилось, школи за сприяння більшовиків поповнили люди, які не можуть навчити дітей, бо не мають знань, їм самим не завадило б сісти за шкільну парту [279, с. 451]. Вчителів, що мали низький фаховий рівень рекомендувалось примушувати працювати над собою, «шляхом самоосвіти, різних вишколів старатися доповнити свою освіту» [279, с. 452].

Непоодинокими були випадки, коли повстанці навідувались до вчителів, зазвичай східняків, з метою ознайомлення їх з націоналістичною літературою та навчальними програмами. Наприклад політреферент Калуського району (Станіславська обл.) доповідав, що за період із 13 по 25 вересня 1945 р. було проведено гутірку з учителями трьох станиць, педагоги отримали вказівки щодо національного навчання та виховання молоді [12, арк. 2]. У с. Теслугів на Рівненщині у квартири новоприбулих вчителів прийшли підпільники. Відрекомендувавшись, поставили вимогу навчати за національними програмами, бо «інакше ви не будете тут». У розмові повстанці апелювали до національних почуттів освітян: «Ви ж українці, і мусите працювати за нашими програмами» [142, арк. 7]. Зазнаючи тиску з обох сторін, боячись переслідувань, вчителі залишили згадану школу. Програми, розроблені повстанцями, не набули широкого застосування, носили локальний характер з огляду на недостатність ресурсів та можливостей масового розповсюдження. До цього додавався контроль над навчальним процесом з боку радянської влади, формуванням агентурної мережі в школах та діяльність спецслужб.

Підпілля ОУН здійснювало свого роду моніторинг радянської системи освіти та умов повсякденного навчання школярів і студентів. Прихильники українських націоналістів заповнювали анкети-питальники – Квестіонар. «Квестіонар для учнів-студентів середніх шкіл» мав типову структуру: 1. Життя учнів в школі; 2. Позашкільне життя учнів; 3. Учителі; 4. Навчання [167, арк. 1-3]. Інформація таких анкет давала змогу зрозуміти настрої учнівства та

студентів, проаналізувати їх повсякдення. На прикладі заповненого квестіонару середньої школи №4 м. Кременець за 1948 рік довідуємось, що школа була десятикласною, там навчалося 404 учні, з них 57 були східняками, 29 осіб були комсомольцями. У закладі працювало 18 вчителів, шестеро з них приїхали зі сходу, двоє були поляками [167, арк. 1-2]. Розробники подібних питальників звертали увагу на особливості навчально-виховного процесу, намагалися з'ясувати ставлення вчителів до учнів, відтворити атмосферу у вчительському та учнівському колективах.

Українське підпілля вороже ставилося до діяльності сільських клубів, вважаючи їх опорними пунктами поширення комуністичної ідеології. Радянська влада намагалася перетворити клуби та інші культурно-освітні установи «у дієві центри розповсюдження радянської культури і радянської ідеології, комуністичного виховання працюючих, боротьби з проявами націоналістичної ідеології, проти релігійних забобонів» [165, арк. 24]. ЦК КП(б)У вимагало у клубах, будинках культури, хатах-читальнях сформувати «справжні вогнища політичного і культурного виховання широких мас трудівників» [124, арк. 27]. Клуби використовувались як складник атеїстичного виховання, противага церкві, де через гурткові заняття, лекції, пресу пропагувався матеріалістичний світогляд [89, арк. 156]. З огляду на це, у документах Проводу ОУН вміщувалися вказівки перешкоджати роботі клубів: «Не допустити існування по селах клубів. Свята, забави, мітинги, гостини все і всюди розганяти» [12, арк. 16]. «Всіх цих керівників необхідно розганяти [...], а актив і упертих трубадурів сталінського будівництва розстрілювати» – писалося в інструкціях надрайонним керівникам за 1946 рік [13, арк. 58-59].

Повстанці категорично виступали проти радянських виборів – «Сталінські вибори – це глум над демократією! Ні один не ідемо до виборів! Верховна Рада є орган окупаційної влади по відношенню до України» [13, арк. 9]. Під впливом націоналістичної агітації та власного досвіду, у людей домінували песимістичні настрої щодо радянської виборчої системи. Прагнучи подолати саботаж та несприйняття, комуністи силою зганяли населення на передвиборчі зібрання,

тривала справжня «боротьба за вибори» [297, с. 366]. Проведення виборів до центральних і місцевих органів управління переслідувало головну мету – узаконити в очах народу та міжнародної спільноти легітимність та підтримку радянської влади. Підготовка до виборів, особливо у сільській місцевості, покладалася переважно на вчителів, які були агітаторами, членами виборчих комісій, що автоматично переносило їх в епіцентр збройного та політичного протистояння органів радянської влади та ОУН. До проведення передвиборчої кампанії влада долучала й учнів, ставлячи їх під удар [28, арк. 118].

Легітимізація радянської влади через вибори не влаштовувала прихильників ОУН, які усіляко перешкоджали проведенню як виборів, так і участі у них населення. Повстанці проводили роз'яснювальну роботу серед населення, закликали бойкотувати вибори, блокували роботу політичних активістів та агітаторів, знищували плакати, портрети, гасла, організовували напади на виборчі дільниці, іноді їх спалювали. Позаяк виборчі дільниці часто організовувались в школах, то страждали шкільні приміщення, зокрема в с. Вишневич Поморянського району Львівської області було спалено школу, у якій розміщувалася виборча дільниця [102, арк. 184].

За інформацією керівника УНКДБ у Станіславській області полковника О. Михайлова, 25 листопада 1945 р. у школі с. Чесники Рогатинського району відбувалася кушова конференція, на якій представники ОУН вимагали не брати участі у виборах, не долучатися до агітації за їх проведення [16, арк. 27]. Директора школи с. Липиця Горішня Більшівцівського району попередили, щоб не складав списки і переказав цю вимогу іншим вчителям [16, арк. 27]. Боротьба навколо виборів призводила до трагічних фіналів, зокрема 13 грудня 1945 р. у с. Добровляни Калуського району за участь в підготовці до виборів повстанці вбили директора школи Елеонору Скрут [16, арк. 27].

Одним з центральних місць у своїй боротьбі ОУН визначала потребу творення національного міфу та культу героїв, їхні ідеали та мета боротьби повинні були стати дороговказом для майбутніх поколінь. Головним складником виховання молоді було вшанування пам'яті загиблих борців за

Україну, догляд за могилами полеглих бійців УПА, поширення та переповідання їх подвигів, виховання школярів на їх прикладах: «На чинах упавших виховувати молодь, юнацтво і цілий народ» [138, арк. 81].

Центральне місце у діяльності повстанців займало встановлення та відзначення українських національних свят: 22 січня – свято Самостійності (малося на увазі проголошення Четвертим універсалом УЦР незалежності УНР), 29 січня – свято Крут, 9 березня – Шевченківські роковини, 23 травня – свято Героїв (приурочувалося до пантеону національних героїв, зокрема С. Петлюри, Є. Коновальця), 30 червня – свято Державності (30 червня 1941 р. – проголошення ОУН (б) Акту про відновлення незалежності України), 31 серпня – свято Зброї (звільнення м. Києва від більшовиків у 1919 р.), 1 листопада – свято Листопадового зриву [13, арк. 157]. Запровадження та пропагування національних свят мало сприяти вихованню у молоді поваги до власної історії та культури, та протиставлялося комуністичним святам, які насаджувалися радянською владою. Діяльність українських повстанців у цьому плані не залишилась забутою, адже зв'язок минулої боротьби із сьогоденням підтверджує той факт, що визначені ними дати є важливими у комеморативній політиці сучасної Української держави, збереглися у народній пам'яті.

Крім пропагандистських матеріалів, керівництво підпілля розвивало організаційну мережу на місцях, закладало низові ланки. Особлива увага зверталась на створення та розширення юнацької сітки з метою формування національного світогляду молоді, підготовки школярів та старших юнаків до творчої праці, суспільно-громадської роботи, навчання нових кадрів [134, арк. 105]. У інструкціях надрайонним керівникам 1946 р. зверталась увага, з одного боку, на зміцнення низових структур організації, а з іншого, на охоплення роботою і впливом широких верств населення У документі підкреслювалось, що «станичний – це керівник українців певного села, це міст між ОУН і населенням» [13, арк. 49]. Завдання станичного полягало у залученні до роботи надійного юнака, за його допомогою можна було впливати на молодь села, яка створюватиме підпільні бібліотеки, що акумулюватимуть історичні

книги, твори українських письменників, а також буде вивчати національні пісні та організувати відповідні заботи. Низові осередки пропаганди повинні були виконувати накази керівництва з налагодження пропагандистської та виховної роботи серед місцевого населення [375, с. 316]. Підтримку у роботі станичного та сформованої юнацької сітки надавав виховний пропагандист (виховник) ОУН, який в свою чергу підпорядковувався політреференту. Виховник відвідував юнацькі сходи, організував лекції; виступи, дискусії, сприяв поширенню пропаганди; читанню літератури, пояснював вишкільні матеріали [136, арк. 20]. Завдання виховників полягало у залученні до роботи місцевих вчителів, використання їхніх педагогічних порад. Наголошуючи на важливості патріотичного, національного виховання, у наказі резюмувалося: «Героями люди не родяться, їх потрібно виховати» [13, арк. 51]. Таким чином, ОУН вважала залучення молоді до визвольного руху одним із своїх чільних завдань.

Після завершення Другої світової війни Провід ОУН змінює тактику боротьби, акцентуючи на важливості збереження кадрів, організації глибокого підпілля та проведенні широкої агітації. Число молоді залученої до «Юнацтва» зменшується, трансформується робота структури, вишколи проходять таємно, а кандидати проходять перевірку. Керівництво підпілля цілком обґрунтовано побоювалося проникнення радянських шпигунів у лави повстанців, зокрема через юнацькі підпільні структури, адже М. Хрущов ставив завдання «ширше і сміліше практикувати заслання агентури в оунівське підпілля і бандформування УПА» [164, арк. 4], «вести боротьбу за кожного юнака і дівчину, що потрапили під вплив українсько-німецьких націоналістів» [164, арк. 12].

Агітація націоналістичного підпілля знаходила відгук серед учнів, молоді, частково вчительства західних областей України. У перші повоєнні роки українська молодь масово бойкотувала піонерські та комсомольські організації, продовжувала відвідувати церкву, відмовлялася співати радянські пісні [89, арк. 118]. Перший секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький констатував, що «молодь мало залучена до участі в роботі культурно-освітніх установ, мало створено ще первинних комсомольських організацій в селах» [11,

арк. 50]. У секретній постанові РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 20 червня 1947 р. говорилося: «Значні недоліки мають місце у роботі з інтелігенцією, окремі групи інтелігенції продовжують залишатись носіями і проповідниками ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології» [165, арк. 4]. Партійні керівники Станіславської області зазначали, що «молодь і інтелігенція сіл знаходилась і знаходиться під впливом активних націоналістичних елементів» [79, арк. 52], тим самим підтверджуючи той факт, що сільське населення, основа тогочасного західноукраїнського суспільства, масово підтримувало повстанців та їх ідеї. Зауважимо, що згідно зі статистикою понад 80% учасників національно-визвольного руху були вихідцями з українських селянських сімей [378, с. 230].

Під вплив націоналістичних ідей потрапляли також і вчителі. На засіданні колегії Міністерства освіти УРСР 10 вересня 1947 р. міністр освіти П. Тичина наголошував, що однією з найважливіших хиб у роботі органів народної освіти західних областей є їх «недостатня увага до справи ідейно-політичного виховання і підвищення ділової кваліфікації вчителів шкіл [...] Недостатня робота з молодими вчителями, учнями, з місцевою інтелігенцією» [4, арк. 291]. На нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР 8 червня 1950 р. представник Рівного заявив: «Більшість вчителів не виправдали довіри. Багато з них, особливо дівчата, хоча і чесно розпочали працювати, але потрапили на вудку до націоналістів [...] Факти залишаються фактами, що вони ідеологічно оступились, значить від них комуністичного виховання очікувати важко» [19, арк. 103].

Остаточо «приборкати» національні погляди серед школярів та ліквідувати проведену підпіллям роботу в освітній сфері більшовикам так і не вдалося. Документи засвідчують, що агітаційна та пропагандистська діяльність ОУН(б) спочатку отримувала розуміння та підтримку серед місцевої молоді. Довгий час, особливо по селах, представники радянської влади не могли утворити мережі піонерських та комсомольських організацій, а вчителі усіляко намагалися уникати політичної складової на уроках у школі. У школах та вищих навчальних закладах Західної України утворювалися підпільні

націоналістичні організації, молодь читала та поширювала повстанську літературу, створювала підпільні молодіжні організації. У відповідь радянська влада та її спецслужби розгорнули повсюдний терор і переслідування, поширювалися арешти та виселення, як правило, виселяли цілими родинами за допомогу повстанцям, за знайдену листівку чи націоналістичні висловлювання.

На межі 1940–1950-х рр. підпілля ОУН понесло великі втрати у боротьбі із більшовицькими силовими структурами. Масові виселення та колгоспна система вибили з-під ніг підпілля його найнадійнішу соціальну базу – селян-одноосібників. Як наслідок, значна частина організації була розгромлена, загинули досвідчені кадри, замінити їх було нікому, вести організаційну роботу серед населення, в тому числі і серед молоді ставало дедалі важче [282, с. 354-355].

Найболючіше по діяльності ОУН вдарила зміна настроїв населення, яке з одного боку, все більше усвідомлювало безперспективність боротьби, а з іншої сторони було залякане репресіями. На людей впливали позитивні зміни, які впроваджувала радянська влада, як то загальний доступ до освіти та медицини, поступове покращення матеріальних умов та ін. Розгромивши та ізолювавши основну частину повстанців, більшовики взяли західноукраїнське суспільство під силовий та ідеологічний контроль. У цей період скоординована діяльність підпілля щодо впливу на молодь різко йде на спад. Більшість молоді, не маючи вибору та альтернативи, долучається до радянської системи, хоча таємно продовжувала зберігати свої національні переконання.

В умовах суцільного терору більшовицька пропаганда в освіті, як і в інших сферах життя мала за мету вкоренити серед українців почуття національної меншовартості, зневіри у власні сили, довести, що українці є відсталим народом та переконати місцеве населення у власній могутності [182, с. 8-9]. Радянське керівництво намагалось всіма доступними методами дискредитувати боротьбу ОУН, викреслити з пам'яті народу досвід опору загарбникам та ідеали, які впливали на національну свідомість українців. Але досягти цього, незважаючи на колосальні зусилля, так і не вдалося. Як зазначав дослідник

українського націоналізму Джон Армстронг: «Боротьба УПА продемонструвала населенню, що є альтернатива [...] Пам'ять про довготривале збройне протистояння ще довгі роки буде жити в свідомості людей Західної України, формуючи їх свідомість» [228, с. 302].

Таким чином, можемо стверджувати, що освітня та виховна робота повстанців серед шкільної молоді та вчительства мала далекосяжні результати. Радянському керівництву довгий час не вдавалося змінити менталітет українців та цілком інтегрувати західні землі до складу СРСР великою мірою завдяки ідеологічно-пропагандистській діяльності ОУН та УПА. Агітаційна, ідеологічно-виховна та освітня робота українських повстанців поряд із збройною боротьбою сприяла збереженню та розвитку національно-державницької ідеї в українському суспільстві.

РОЗДІЛ 3. ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В СЕРЕДНІХ ТА ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

3.1. Контроль за роботою педагогічних училищ

У післявоєнний період поряд із матеріально-технічними труднощами, спричиненими наслідками війни, надзвичайно гостро стояла проблема педагогічних кадрів. Спостерігався дефіцит вчителів початкових класів, яким більшовики відводили важливу роль у вирішенні проблеми ліквідації неписьменності та ідейного виховання населення. Педагоги початкової ланки виступали найпершими виховниками молодого покоління, яке цілком мало бути віддане радянській владі. У свою чергу, рівень фаховості освітян залежав від діяльності педагогічних навчальних закладів, зокрема педагогічних училищ, які готували майбутніх вчителів початкових класів.

У довоєнний період українська система освіти виступала приборканим і слухняним інструментом тоталітарного режиму, провідником його волі. Вчитель розглядався владою як безсловесний виконавець партійних настанов щодо утвердження комуністичного порядку [308, с. 368]. Враховуючи те, що радянська влада у західноукраїнському регіоні протрималась лише з осені 1939 до літа 1941 р., повністю змінити систему освіти у такі короткі терміни не вдалося. Впровадження радянських освітніх стандартів було перервано війною.

У повоєнний період гострою залишалася проблема підготовки педагогічних працівників, особливо початкової школи. Позаяк серед українського населення був великий відсоток неписьменних та малописьменних людей, то існувала потреба підготовки освітян, які б спеціалізувалися на навчанні основ письма та лічби – вчителів початкових класів. Для прикладу у довідці відділу народної освіти Львівської області про відновлення роботи шкіл та навчальних закладів за 1944/1945 н. р. зазначалося, що для повного забезпечення шкіл педагогічними кадрами не вистачає 627 вчителів початкових класів [98, арк. 10 зв.]. У Тернопільській області не

вистачало 831 вчителя для молодших класів [181, с. 226], у Волинській – 631 [181, с. 240]. Для вирішення цієї проблеми влада швидкими темпами почала відновлювати роботу колишніх педагогічних закладів та створювати нові. Внаслідок цього західноукраїнські області покрились густою мережею середніх спеціальних навчальних закладів. У Станіславській області розпочали свою роботу Рогатинське, Коломийське, Станіславське педагогічні училища. На теренах Рівненської області такі заклади відкрилися в Острозі, Костополі, Дубні. У Волинській області підготовкою вчительських кадрів початкової ланки займалися у Луцьку, Володимирі-Волинському та Камінь-Каширську. Зауважимо, що нагальна потреба кваліфікованих вчителів початкової школи була притаманна всім регіонам УРСР.

У перші післявоєнні роки школи наповнювались некваліфікованими кадрами, соціальний статус вчителів був на низькому рівні, що, безумовно, поглиблювало освітні проблеми. Особливо відчувався дефіцит педагогів у сільській місцевості. Серед випускників педагогічних навчальних закладів було мало вихідців із сільської місцевості, що обумовлювалося невисоким престижем професії вчителя, слабкою орієнтацією на педагогічні спеціальності, низьким рівнем знань багатьох сільських абітурієнтів, а також незадовільними матеріально-побутовими умовами в гуртожитках [353, с. 176].

Відновлення середніх педагогічних навчальних закладів відбувалося паралельно із відбудовою загальноосвітньої і вищої школи. Цей процес ускладнювався повоєнними труднощами. До зазначених проблем додавалася слабка матеріально-навчальна база педучилищ, погане забезпечення канцелярським приладдям, підручниками, наочністю, меблями. Ці проблеми яскраво ілюструють річні звіти педагогічних училищ. У звіті Дубенського педагогічного училища за 1946/1947 н. р. зазначалося: «Училище знаходиться у двоповерховому будинку, в якому 14 кімнат, з них 8 класні [...] Паливо заготовлюється в лісі силами студентів. Немає читацького залу, мало зошитів, немає наочного приладдя, за винятком саморобного» [122, арк. 1-2]. Серед інших відзначались проблеми із продовольством, а також те, що деякі

приміщення училища незаконно займають сторонні особи, зокрема родина працівника МВС [122, арк. 1]. На використання будівель училища сторонніми установами скаржились і в Острозі [121, арк. 2]. Зазначимо, що використання приміщень освітніх установ різними службами, заселення туди родин працівників силових структур, партійних чиновників, попри рішення суду і вимоги прокуратури, залишалося типовим явищем повоєнного часу.

Фінансові та матеріально-побутові умови безпосередньо відбивались на рівні роботи навчальних закладів. Партійне керівництво Волинської області на засіданні бюро зазначало, що через фінансові проблеми не розпочали підготовку до нового 1945/1946 н. р. всі педагогічні училища області: Камінь-Каширське, Луцьке та Володимир-Волинське [41, арк. 101]. Про скрутне матеріальне становище та, у зв'язку з цим, необхідність залучення до суспільної праці студентів, інформувало керівництво Луцького педучилища, зокрема «слухачі копали картоплю, заготовляли дрова, робили ремонти та ін.» [61, арк. 87-91]. Довгий час середній педагогічний навчальний заклад у Луцьку не мав власного приміщення, а розміщувався в одній із шкіл міста. Також не було предметних кабінетів, лабораторій, не вистачало навчальної літератури а весь навчальний процес проходив під диктовку викладачів [54, арк. 2].

Учбовий процес часто проходив у переповнених приміщеннях. Так, Рогатинське педагогічне училище Станіславської області містилося у 3-х поверховому будинку, де розташовувалися класні кімнати, кабінети, навчальна майстерня, клуб, спортивний зал, бібліотека, читальний зал, партійно-комсомольська кімната, кабінет директора, завуча, учительська, кімната бухгалтерії, заочний відділ, на додаток в цьому ж приміщенні розташовувалась базова школа [88, арк. 1]. У Костопільському педагогічному училищі у 1946/1947 н. р. гостро стояло питання канцелярського приладдя, за рік надійшло лише 400 олівців, не вистачало підручників з математики, з історії та мови було 40-50% від потреби, а художньої літератури – лише 15-20% [121, арк. 5].

Складною проблемою залишалось питання забезпеченості студентів гуртожитками. Гуртожиток педагогічного училища у м. Коломия (Станіславська обл.) був переповнений: у 19 кімнатах жило 120 слухачів. Гуртожиток був погано забезпечений ковдрами, не задовольняли мінімальні потреби студентів кухні, не було роздільної умивальні, не вистачало меблів [84, арк. 6]. У Львівському педагогічному училищі, де навчалось 342 слухачі, також не вистачало приміщень для проживання студентів [112, арк. 2]. Матеріально-побутове забезпечення студентів негативно впливало на процес відвідування занять. В Острозькому педучилищі відвідуваність була на рівні 80%, головна причина пропусків занять полягала у тому, що слухачі кожної суботи їхали додому за продуктами, а повертались лише у понеділок [123, арк. 6].

У перші повоєнні роки гострою була проблема набору абітурієнтів, що зумовлювалося специфікою системи освіти західних областей України з невеликою частиною випускників середніх шкіл, низьким рівнем їхніх знань. Перший секретар Станіславського обкому КП(б)У М. Слонь у звіті до ЦК писав: «Набір в педучилища йде погано через те, що людей, що закінчили семирічку, тут немає» [80, арк. 107]. У Костопільському педучилищі станом на 1946 р. було 269 слухачів, до кінця навчального року залишилось 231 [121, арк. 10]. Хоча згодом вдалося збільшити набір студентів, для порівняння у тому ж Костопільському училищі на початок 1950/1951 н. р. було 369 слухачів, а на кінець – 340 [120, арк. 155].

Викладацький склад поповнювався кадрами, насамперед, за рахунок демобілізованих з лав радянської армії та випускників вузів. Добором та розподілом кадрів займалися безпосередньо партійні органи. Найбільш кваліфіковані наукові та педагогічні фахівці спрямовувалися у вищі навчальні заклади, відтак кадрове забезпечення середніх спеціальних освітніх установ формувалося за залишковим принципом. Недостатньо укомплектовані викладачами були педучилища Волинської області, типовим ставало явище плинності кадрів [46, арк. 25].

Покращення матеріальної та навчальної бази педагогічних установ спостерігається лише з кінця 1940-х рр. Для прикладу у Волинській області, де була вкрай складна ситуація з організацією роботи освітніх установ, за перших три повоєнних роки середні спеціальні навчальні заклади випустили 181 молодих спеціалістів, серед них Луцьке педучилище – 105, Володимир-Волинське – 55, Камінь-Каширське – 21 вчителя початкової школи [379, с. 118].

У 1951/1952 н. р. якісний стрибок здійснило Дубенське училище, у якому працювало 30 викладачів, серед них педагогічний стаж до 5 років мало 13, понад 10 років – 11, більше 25 років – 6 осіб. Це посвідчувало належний фаховий рівень викладацького колективу. Вступна кампанія 1951 р. до навчального закладу ілюструвала зростання інтересу до вчительської професії. На перший курс було подано 420 заяв абітурієнтів, з них 51 відмінник. Вступні іспити склали 298 осіб. Змінився контингент студентів за віком і статтю: збільшилася частка хлопців, що обирали вчительський фах, також зріс вік абітурієнтів [120, арк. 11]. Поступово зростав рівень знань випускників, принаймні комплексна перевірка у Тернопільській області засвідчила, що вчителі початкових класів проводять уроки на високому педагогічному рівні. На екзаменах у 4 класі учні продемонстрували хороші результати: «Особливо виявили міцні знання з української мови та показали досить високий рівень грамотності» [161, арк. 25].

Важливим етапом розвитку середніх педагогічних закладів стала ліквідація багатoproфільності, яка забезпечила цілеспрямованість у роботі педагогічних училищ та сприяла поліпшенню якості підготовки кадрів за окремими спеціальностями. Внаслідок цих змін зменшився відсів студентів та плінність науково-педагогічних працівників, відбувся кількісний та якісний ріст викладачів. Незважаючи на труднощі, поступово педагогічні навчальні заклади відновлювали та налагоджували свою роботу в повному обсязі. Ланка початкової школи займала важливе місце у структурі системи освіти. У Тернопільській області на 15 вересня 1950 р. працювало 1 097 шкіл, що розподілялися за типами: початкових – 508, семирічних – 482, середніх – 64

[161, арк. 11]. Частка початкових шкіл була найбільшою, що, у свою чергу, потребувало випускників педагогічних училищ.

Радянський уряд, поряд із заходами з налагодження функціонування педагогічних установ, пріоритетну роль відводив контролю за рівнем ідейної свідомості майбутніх вчителів початкової школи. Відтак, освітня політика держави, одним із завдань якої було поборення західноукраїнського національно-визвольного руху, набула яскраво вираженого ідеологізованого характеру. Згідно статуту педагогічних училищ, затвердженого постановою РНК УРСР від 28 вересня 1945 р., визначалося: «Педагогічне училище є державний середній педагогічний навчальний заклад, який утримується на кошти держави і перебуває у віданні Народного Комісаріату Освіти УРСР» [157, арк. 43]. Другий пункт статуту деталізував мету роботи цих навчальних закладів: «Педагогічне училище має своїм завданням підготувати відданого Радянській Батьківщині, освіченого, культурного вчителя початкової школи, який добре володіє педагогічними вміннями і навичками» [157, арк. 43]. Таким чином ідеологічна складова у підготовці спеціалістів початкової школи займала більш ніж рівноцінне місце поряд із фаховою компетентністю.

З метою уніфікації навчально-виховного процесу, відповідно до діючої системи освіти в СРСР, уряд проводив реорганізацію освітньої галузі, а навчання наповнювалося матеріалістичною та марксистською концепціями з яскраво вираженим ідеологічним складником. У майбутньому саме від випускників педагогічних училищ залежало виховання молодого покоління, під їхнім керівництвом відбувалось становлення особистості та формувалися основи ідеологічного світогляду учнів. У «П'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. та завдання шкіл» підкреслювалось, що «учитель є першим носієм і сіячем нашої ідеології серед найширших мас трудящих. Учитель є пропагандистом і агітатором наших ідей» [124, арк. 25-26]. З огляду на це, важливим було з'ясувати наскільки правильно розуміє майбутній вчитель політику партії, яку участь бере у заходах з ідейного виховання підростаючого покоління [78, арк. 57]. Держава вимагала від освітян

бути політично озброєними, адже вважалось, що «без знання марксистсько-ленінської науки вони не зможуть правильно підійти до вирішення освітніх і виховних завдань» [77, арк. 2]. Радянський вчитель повинен був глибоко засвоювати матеріалістичну концепцію, рішуче боротися з проявами «ворожої ідеології», тому значна кількість академічних годин відводилась на предмети ідеологічно-політичного змісту.

Таким чином, успішне виконання ідеологічних настанов партії та уряду у значній мірі залежало від рівня підготовки педагогічних кадрів, їх освіченості та ідейності. Вчителю ж початкових класів, як першому наставнику і вихователю, було «доручено найголовніше – виховувати підростаюче покоління, яке здатне остаточно встановити комуністичне суспільство» [120, арк. 1-2]. Типовими та промовистими були слова директора Коломийського педагогічного училища: «Початкова школа закладає той фундамент, на основі якого ми з цієї дитини будемо готувати майбутнього будівника комуністичного суспільства» [89, арк. 94]. Зміст навчання полягав не лише у тому, щоб дати студентам ґрунтовні знання, але й виховати з них пропагандистів комуністичного укладу життя, людей, цілком відданих радянській владі.

У радянській освітній системі виховна робота ніколи не розглядалась у відриві від політичної, тому вживалися формулювання «політико-виховна» або «ідеологічно-виховна» робота. Першочерговим завданням і метою ідеологічно-виховної та позаурочної роботи у педагогічних училищах було прищеплення слухачам понять про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, демонстрація обмежень розвитку науки і техніки у капіталістичному світі, формування гордості за радянську вітчизну, виховання радянського патріотизму, віри у «велику справу комунізму» [88, арк. 20].

Безпосереднє керівництво педагогічних училищ активно впроваджувало партійні настанови у життя. У звіті Коломийського педучилища за 1949/1950 н. р. відзначалося, що керуючись рішеннями партії з ідеологічних питань колектив училища розширив «боротьбу проти фашистської бандерівщини і буржуазного націоналізму, проти безрідного космополітизму, схиляння перед

західноєвропейською культурою і різного роду імперіалістичних пережитків у суспільстві» [84, арк. 4]. Відповідно, навчально-виховний процес спрямовувався на виховання студентів у дусі радянського патріотизму, гордості за вітчизняну науку та вчених, «почуття братерства і любові до великого російського народу і всіх народів СРСР та більшовицького інтернаціоналізму» [84, арк. 4]. Такими діями у вихованців формували «беззавітну вірність» комуністичній партії та її керівництву, ненависть до ворогів народу, насамперед «українських буржуазних націоналістів».

Слухачі училищ повинні були систематично вивчати постанови комуністичної партії та радянського уряду, а вся ідеологічна робота проводилася в світлі рішень з'їздів компартії. Щотижня для студентів проводилися політінформації на основі періодичних видань, системно читали лекції викладачі – члени товариств із розповсюдження політичних і наукових знань, проводились вечори на антирелігійну тематику. Елементом корисного дозвілля розглядались «культпоходи» в кіно з обов'язковим обговоренням переглянутих фільмів. Постійна та цілеспрямована ідеологічна обробка майбутніх освітян мала за завдання формувати радянську людину з відповідним світоглядним мисленням і комуністичними переконаннями [368, с. 177].

Важливою складовою підготовки вчителя початкових класів було поєднання теоретичних знань із практичними навичками, тому, згідно навчальних планів, передбачалося проходження педагогічної практики у базовій школі. Практика включала спостереження студентів за навчально-виховним процесом у школі, проведення пробних уроків, які обов'язково мали будуватись на принципах радянської дидактики, відповідному ідейному рівні. Радянський педагог повинен був не лише вчити азбуку і рахувати, а й виховувати, формувати розум, думку радянського школяра [120, арк. 189].

Дієвим елементом контролю за ідейним вихованням у середніх педагогічних закладах було залучення викладачів та студентів до суспільної праці: керівництво учнівськими гуртками і піонерськими загонами, будівництво навчальних майстерень і спортивних споруд, допомога органам місцевої влади

в благоустрої населених пунктів, виконання сільськогосподарських робіт у колгоспах і радгоспах, проведення агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи серед трудящих [328, с. 280].

Викладачів педучилищ залучали працювати агітаторами на виборах, вони були членами виборчих комісій. У день виборів до Верховної Ради УРСР 1947 р., увесь комсомольський актив Костопільського педучилища був мобілізований на проведення роботи із забезпечення явки населення на виборчі дільниці [121, арк. 17]. У Львівському педагогічному училищі №1 21 із 25 вчителів були агітаторами на виборах [112, арк. 5]. Подібний досвід формував у студентів та викладачів задатки пропагандистів та агітаторів радянського способу життя.

Цілеспрямованою роботою щодо «правильного» виховання студентів у першу чергу займались курсові керівники, завданням яких була організація ідейно-політичного виховання слухачів, їх висока успішність і глибокі знання. Обов'язковим складником навчально-виховного процесу була позакласна робота студентів – читання газет, слухання доповідей, гурткові заняття, самостійне опрацювання літератури. З цією метою Острозьке педагогічне училище у 1949/1950 н. р. виписувало низку журналів і газет, як-то «Радянська Україна», «Правда України», «Учительська газета», «Радянська освіта», «Литературная газета», «Известия», «За прочный мир, за демократию», «Більшовик України», «Молодий більшовик», «Огонек», «Семья и школа», «Вітчизна», «Советское государство и право» [120, арк. 3].

Невід'ємним елементом викладання кожної навчальної дисципліни було насичення її ідеологічним змістом. Викладачі літератури Коломийського педучилища акцентували увагу на ідейній складовій творів, зокрема у віршах П. Тичини підкреслювалась партійність та ідейна загостреність його творів, при вивченні творчості В. Сосюри та М. Бажана наголошувалося на боротьбі згаданих письменників проти «розтлінної буржуазної культури» [84, арк. 32]. Керівництво Костопільського педучилища ставило за приклад роботу викладачки історії В. Шимковської, яка переконувала, що історія України є

частиною історії СРСР, наголошувала на зрадництві І. Мазепи, а царизм називала ворогом трудового народу [120, арк. 154]. Як бачимо, більшовицька влада послуговувалася міфами царської Росії, а всіх, хто виступав з критикою комунізму автоматично зараховувала до «зрадників», «бандитів», «ворогів народу». Показово що у публікаціях того часу історичні діячі, які відстоювали ідею української незалежності, іменувалися «польськими маріонетки», «турецькими ставлениками», «фашистськими прихвоснями» та іншими знищувальними епітетами. З наукового обігу вилучались праці В. Антоновича, М. Костомарова, Д. Яворницького, М. Грушевського та інших дослідників, які хоча б найменшою мірою спростовували російську великодержавну концепцію східнослов'янської історії [181, с. 30].

В умовах тиску та всеосяжності радянської ідеології значна частина молоді долучалась до соціалістичного будівництва. Окремі з них були цілком переконані, що радянська влада діє в їхніх інтересах, адже дає їм освіту та можливість працювати. Одна з випускниць Костопільського педучилища у статті «На широку дорогу життя», опублікованій у газеті «Червоний прапор» за 5 липня 1947 р., писала: «Велике сердечне спасибі тов. Сталіну, партії більшовиків і радянській владі. Як гордо звучать слова: «народний учитель»! Буду трудитися від щирого серця, віддам всі сили справі виховання майбутнього будівника комуністичного суспільства» [216, с. 1].

Водночас, була й інша група молоді, яка відкрито чи приховано чинила опір більшовикам. У школах, педучилищах, серед вчительського колективу радянські силові структури викривали підпільні націоналістичні організації, арештовували окремих осіб, яких звинувачували у зв'язках з ОУН чи УПА. Зауважимо, що основна частина західноукраїнської молоді у тих складних умовах обрала тактику пристосування, намагаючись реалізувати себе у житті, але їх прихильність до влади часто носила лише декларативний характер.

Політичне виховання студентів, окрім вивчення «ідеологічно правильної» літератури, передбачало залучення їх до участі у виборах, мітингах, процесах колективізації, читанні лекцій у колгоспах, на підприємствах. Комсомольський

актив та адміністрація навчальних закладів часто скликали зібрання, на яких критикували окремих студентів, наслідком чого, як правило, було відрахування останніх з навчального закладу.

Інтенсивність та старання в «ідеологічній обробці» студентів педагогічних училищ можемо прослідкувати на прикладі педагогічного училища м. Рогатин (Станіславська обл.) за 1947/1948 н. р. Для піднесення ідейно-політичного рівня слухачів закладу щотижня, до початку занять, проводились політінформації, у вівторок на всіх курсах вивчались біографії комуністичних вождів, у кінці року було проведено підсумкову конференцію з вивчення біографій В. Леніна і Й. Сталіна, на якій підкреслювалася «роль Сталіна у визволенні земель західної України від чужоземного панування», а секретар райкому КП(б)У зачитав доповідь «Боротьба українського народу з німецько-українськими націоналістами» [88, арк. 21]. Впродовж року в училищі було прочитано 26 доповідей та лекцій з комуністичним ідейно-змістовим навантаженням, для прикладу: «Історія України – складова частина історії нашої Батьківщини СРСР», «Російський народ – видатна нація і видатна сила радянського народу» [88, арк. 21]. До того ж регулярно відбувалися комсомольські зібрання, численні мітинги, суботники, читання відкритих листів-звернень керівників партії, культпоходи в кіно, екскурсії, гурткова робота, підготовка стінгазет тощо. Отже, радянська система використовувала широкий спектр засобів впливу на викладачів і студентів педагогічних навчальних закладів.

На думку керівництва, частина слухачів, незважаючи на затрачені ресурси і зусилля, недостатньо поділяла ідейні переконання. Дирекція Луцького педучилища, повідомляючи про незначну частку комсомольців серед студентів закладу, пояснювала це «нездоровими проявами», тим, що окремі з учнів були пов'язані з націоналістичним підпіллям. Проблему вирішили шляхом повної персональної перевірки студентів працівниками НКДБ з метою виявити всіх, хто хоч якось був пов'язаний з ОУН. За «сприянням органів НКДБ», як тільки з'являлася інформація про подібні зв'язки, студенти негайно виключались з училища [54, арк. 4]. Подальша доля «викритих» студентів цілковито

замовчувалась. У згаданому Луцькому педучилищі у 1947 р. міністерська перевірка виявила наступні недоліки виховної роботи: окремі студенти відвідували церкву, не зреклися своїх релігійних переконань, керівники груп не планували антирелігійних занять, недостатньо вивчали постанови партії з питань посилення ідеологічної роботи серед студентів [56, арк. 28]. У висновку перевірки керівництво та викладачі училища критикувалися за слабку ідеологічно-виховну роботу зі студентами, констатовалося, що «у педучилищі не створений актив студентів, на який дирекція і парторганізація могла б покластися при вирішенні завдань виховного характеру» [56, арк. 29].

Подібна перевірка Камінь-Каширського педагогічного училища також встановила, що виховна робота поставлена незадовільно: немає ідейної пильності серед слухачів педучилища, є колишні «бандити, діти попів, куркулів», а у минулому році на будинку педучилища був вивішений націоналістичний прапор та відповідні гасла. У звіті зафіксовано, що окремі студенти, виступаючи проти хлібопоставок, говорили: «Совети останній хліб вивозять. За Польщі було краще». Крім того, студенти не хотіли вивчати російську літературу, відвідували церкву, а окремі навіть «в гуртожитку Богу молилися» [56, арк. 110].

На подібні дії влада реагувала миттєво, організовуючи публічні викривальні кампанії. В урядових постановах, розісланих секретних наказах для обласного керівництва, висувалась основна вимога: «рішуче посилити боротьбу з низьким рівнем ідейності у навчанні». У постанові Ради Міністрів УРСР «Про підготовку педагогічних кадрів у педагогічних навчальних закладах західних, Ізмаїльської, Чернівецької та Закарпатської областей» за 1950 рік західноукраїнське керівництво критикували за те, що викладання у деяких педучилищах проводилося у відриві від практики соціалістичного будівництва і не пов'язувалося із завданнями ідейно-політичного виховання студентів. Постанова наказувала зробити політико-виховну роботу серед слухачів педучилищ наступальною, цілеспрямованою, виходячи із завдань підготовки вчителів радянської школи [6, арк. 152].

Виховання майбутніх вчителів, які через кілька років мали стати основою радянської інтелігенції, потребувало великих зусиль. Педагогічні училища були покликані допомагати вчителям набутти необхідні знання і навички, потрібні для виховання молодого покоління в руслі комуністичної ідеології [116, арк. 2]. У характеристиці освітян регіону нерідко звучало: «в умовах західних областей України, де є націоналістичні пережитки, учителю особливо потрібно працювати над вихованням радянського патріотизму» [368, с. 178]; «за діловими і політичними якостями велика частина вчителів у цих областях не відповідала тим вимогам, які ставили партія та уряд до радянського педагога. Вчителі, уродженці західних областей України, слабо володіли радянською методикою викладання» [272, с. 106]. Керівник Волинського облвню В. Шевченко та завідувач шкільним сектором І. Гришай звітували, що вони організовують цілеспрямовану роботу з підвищення ідейно-політичного рівня освітян, тому просили надсилати більше матеріалів, які б сприяли розширенню ідейності кожного уроку [63, арк. 229].

Частими були звинувачення інтелігенції в тому, що вона «продовжує залишатися носіями і проповідниками ворожої буржуазно-націоналістичної ідеології» [165, арк. 4]. Саме тому, особлива увага зверталася на викладацький колектив, який перебував під наглядом контролюючих органів. Про це свідчить той факт, що на всіх педагогів заводилася особова справа з детальною інформацією, у річних звітах подавалися списки викладачів із зазначенням стажу роботи, приналежності до партії або комсомолу та заповнення обов'язкової графі «чи перебував на окупованій території» [121, арк. 30].

Спочатку, щоб отримати підтримку в суспільстві, більшовики намагались будувати школу, в якій би панувала ілюзія народності, так звану «національну по формі та соціалістичну по суті». Однак згодом від національної школи не залишалось нічого, адже з першого класу дітей відлучали від рідної культури, вчили на перше місце ставити інтереси партії, любити державу СРСР. Зацікавлення національною історією, літературою, мовою чи фольклором викликали підозру та вважались «буржуазним націоналізмом». Українська мова

витіснялась зі сфери державного вжитку, науки, культури, вищої і середньої школи. Окремі спроби перевести навчальний процес у вузах на українську мову наражалися на відсутність необхідного мінімуму підручників, спеціальної літератури та відверте небажання частини викладачів [181, с. 242-243].

З 1946 р. розпочався новий наступ на національну культуру. Під виглядом боротьби з «пережитками буржуазного націоналізму» та «низькопоклонництва перед заходом» переслідувалися будь-які вияви українського патріотизму. Партійні керівники вважали, що у своїх творах представники української інтелігенції недостатньо показували позитивний вплив Росії, російської культури на українську, і є носіями буржуазно-націоналістичної ідеології тощо. Це був поштовх до перегляду змісту освіти і виховання в школі [308, с. 369].

Головний пропагандист СРСР повоєнних років А. Жданов спрямовував свої доповіді на «викриття» різних «перекручень і хиб» у історії, літературі, філософії, музиці. Постанови ЦК ВКП(б) негайно дублювалися в УРСР. За офіційним формулюванням боротьба скеровувалась проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом» [362, с. 118]. На практиці вона швидко перетворилася на кампанію насадження російського шовінізму в його радянській інтерпретації.

26 липня 1946 р. ЦК ВКП(б) ухвалив резолюцію «Про серйозні недоліки і помилки» керівництва КП(б)У. Серед численних звинувачень домінувала недостатня увага до «підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури та мистецтва», наголошувалось, що саме там знайшла притулок «ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія» [249, с. 224]. Відтак, керівництво навчальних закладів розгорнуло широку кампанію щодо виправлення цих недоліків. У педагогічних училищах відбувались конференції викладачів, присвячені вивченню «Історії ВКП(б)», творам Маркса-Леніна-Сталіна; біографіям комуністичних вождів. Регулярно парткабінетами закладів проводились політінформації про міжнародне становище, під час яких наголос робився на критиці західного суспільства. Організовувалася кампанія з викриття так званих «формалістів та аполітичних викладачів».

Педагогічні училища поряд із школами та вищими навчальними закладами розгортали роботу з виконання ідеологічних настанов партії. Керівництво Костопільського педучилища у звіті за 1947/1948 н. р. інформувало: «Викладачі забезпечили слухачам високу якість знань, більшовицьку ідейність і політичну далекозорість. Це був рік напруженої боротьби викладачів і слухачів за впровадження в життя історичних постанов партії з ідеологічних питань, за піднесення ідейності викладання, за глибоке оволодіння слухачами програмового навчального матеріалу, за виховання свідомих будівників комуністичного суспільства» [368, с. 178]. Дирекція Рогатинського педагогічного закладу контролювала рівень ідейності викладачів, відзначаючи, «що з усіх скарбів, що має їх наша партія – найважливішим і найціннішим скарбом є її ідейний скарб, її ідейний багаж [...] Цей скарб викладачі педагогічного училища беруть з праць творців більшовицької партії, найбільших стратегів трудящих – Леніна і Сталіна» [88, арк. 6].

Безпосередній ідеологічний контроль за роботою викладачів здійснювали директор і завуч. Кожен відвіданий ними урок записувався у спеціальний зошит, зауваження і поради доносились до відома викладачів, а ті особисто підписувалися, що зобов'язані їх виконати чи виправити [121, арк. 26]. Республіканський контроль полягав у відрядженні в освітні заклади західноукраїнських областей перевіряючих та інспекторів міністерства освіти. До того ж, відділ шкіл ЦК КП(б)У зобов'язував педагогічні, вчительські інститути та педагогічні училища подавати щорічні звіти, де обов'язковими складниками були: вичерпна характеристика навчально-виховної роботи, матеріально-побутові умови студентів та викладачів, кадрове забезпечення, національний і партійний склад викладачів та студентів, навчально-матеріальна база закладу, якість викладання та характеристика знань студентів, звіт про проведену ідеологічну роботу [54, арк. 8-9].

Цілеспрямовану систематичну роботу з викладачами проводили працівники облвню і обкомів КП(б)У. Типовими були лекції обкомівських пропагандистів: «Конституція СРСР – Конституція країни переможного

соціалізму», «Й. В. Сталін – великий вождь і вчитель народів», «Про працю Й. В. Сталіна відносно марксизму в мовознавстві», «Що дала радянська влада молоді західних областей України», «Завдання антирелігійної пропаганди в школі», «Величні будови Сталінської епохи» та ін. [120, арк. 98]. Варто підкреслити, що ідеологічна робота серед викладачів здійснювалось під безпосереднім керівництвом завідуючих відділами пропаганди і агітації обкомів та райкомів КП(б)У. Обов'язковим для викладацької інтелігенції була самоосвіта та піднесення свого ідейного рівня. Наприклад, викладачі Острозького училища впродовж року опрацьовували 5-6 книг політичного характеру і читали 5-8 книг художньої літератури, самостійно працювали над вивченням біографій Сталіна, Леніна та їхніх творів [123, арк. 17].

Важливим аспектом життя освітян було обговорення завдань партії на засіданнях методичних комісій, розширення знань з російської мови та літератури. У низці середніх педагогічних навчальних закладах діяли політруки (політичні керівники) з вивчення планів відбудови народного господарства СРСР. При Рогатинському педучилищі у 1947/1948 н. р. працював постійно діючий семінар вивчення біографій Леніна і Сталіна, працівники якого провели три теоретичні конференції з історичного та діалектичного мислення. До кожного із занять безпосередньо викладачі училища готували доповіді на теми, які повинні були сприяти формуванню матеріалістичного світогляду та високої ідейності: «Ленін і Сталін у створенні УРСР», «Фальсифікатори історії», «Політичні помилки і буржуазно-націоналістичні перекручування у висвітленні історії України», «Доповідь Жданова про журнал «Ленинград» і «Звезда» та ін. [88, арк. 6]. Тематика доповідей засвідчує, що у радянській педагогічній науці не залишалося місця національним освітнім традиціям. Насаджувалася та вкорінювалася у свідомість викладацької інтелігенції думка про те, що комуністична політична система є найправильнішою. За всі здобутки потрібно дякувати кремлівським вождям та «братньому російському народу», а хто виступає проти чинної влади чи її ідеології є ворогом, який лише заважає народному щастю і підлягає ізоляції чи знищенню.

Училища педагогічного профілю тісно співпрацювали з Інститутами удосконалення кваліфікації вчителів. Викладачів педучилищ залучали до роботи конференцій та нарад спільно із вчителями шкіл. На пленарних серпневих нарадах при Інститутах вдосконалення кваліфікації вчителів першочергово проводили розгляд урядових постанов та рішень з'їздів партії. Педагогічним та викладацьким колективам роз'яснювали завдання, які ставила перед ними влада на поточний навчальний рік. У 1950 р. організовано та піднесено по всій республіці проходили серпневі пленарні наради, приурочені новій сталінській концепції з мовознавства, суть якої полягала у ідеї «колиски трьох братніх народів» та «спільності російської, української та білоруської мов». Педагогам зачитували з метою наступного обговорення доповідь «Розвиток Й. В. Сталіним марксистсько-ленінського вчення про мову» [161, арк. 31]. На секціях обговорювали як впроваджувати цю концепцію у навчальний процес по всій вертикалі: від початкової школи до вищих навчальних закладів. Як наслідок, у західноукраїнському регіоні розгорнулась повномасштабна кампанія з перебудови викладання мов згідно з постулатами «великого мовознавця» Сталіна. Викладачі обов'язково мали акцентувати увагу на спільності російської та української граматики, що було новим чинником ідеологізації та русифікації навчального процесу у педагогічних училищах.

Влада постійно дбала про залучення викладачів та студентів педучилищ до лав партії та комсомолу. У перші повоєнні роки комсомольський та партійний актив серед загалу викладачів складав меншість. Наприклад, у Львівському педагогічному училищі №1 у 1946/1947 н. р. із 25 викладачів лише шестеро були членами партії та двоє комсомольцями, а із 360 студентів налічувалось лише 62 комсомольці [112, арк. 5]. У Дубенському училищі із 15 викладачів, 12 було безпартійними [122, арк. 2 зв.]. У Острозькому закладі за цей же навчальний рік із 17 викладачів 2 були членами ВКП(б) [123, арк. 19]. У Рогатинському училищі за 1947/1948 н. р. із 266 студентів нараховувалось лише 30 комсомольців [88, арк. 7]. Керівництво педучилища пояснювало ситуацію

тим, що більшість склали слухачі із західних областей – 243, зі східних областей вчилася 23 студенти [88, арк. 7].

Проти політики залучення інтелігенції та молоді до комуністичних структур виступали ОУН і УПА. Повстанці усвідомлювали, що більшовицька влада чинить натиск для втягнення молодих спеціалістів та юнацтва до комсомолу. У своїх численних пресових виданнях та зверненнях, повстанці заявляли: «Ми рішуче проти цієї організації, метою якої є вироблення людей серцем і душею запроданих Сталіну, зрадників своєї батьківщини, які на наказ Сталіна готові сплюгавити і потоптати все, що українському серцю найдорожче і найсвятіше» [12, арк. 4]. Розуміли повстанці і те, що на лекціях з історії, географії, літератури, природознавства і інших предметів викладачі постійно використовують так звані «виховні моменти». У поширюваній українським підпіллям літературі наголошувалося, що «в радянській школі під покришкою «наукового висвітлення» брехливо перекручують факти та принижують національне життя українців [12, арк. 4].

Таким чином, увесь навчально-виховний процес був просякнутий комуністичною ідеологією, адже основне завдання педагогічних закладів – підготовка «професійного, політично-грамотного, ідейно-озброєного вчителя». Першочергову увагу влада звертала на викладацький колектив, де кожен мав працювати над підвищенням власного ідейно-політичного рівня. Педагогів, позиція яких у суспільно-політичному та громадському житті видавалася аполітичною, незважаючи на фаховий рівень, звільняли з роботи. Приміром, керівництво Костопільського педучилища вимагало замінити одного з викладачів історії за відсутність на його уроках матеріалу патріотично-виховного значення та слабку наповненість занять марксистсько-ленінськими ідеями [121, арк. 8]. Молодь західних областей потрібно було виховувати в руслі антирелігійності, зневаги до українського національного-визвольного руху, ненависті до борців за незалежність та їхніх ідей. З огляду на це, радянські освітяни були покликані переконати підростаюче покоління у тому, «що вся діяльність українських буржуазних націоналістів була й лишається

неперевершеною практикою зрад і кривавих злочинів перед Батьківщиною і народом» [262, с. 93].

Отже, у складних умовах післявоєнного часу радянська влада реорганізувала та уніфікувала освітню систему у західних областях УРСР, створила розгалужену мережу середніх педагогічних закладів, покликаних забезпечити регіон педагогічними кадрами. Позитивом того часу стала загальна доступність освіти, покращення матеріально-технічної бази навчальних закладів, що готували педагогів для початкової школи. Проведені більшовиками заходи поступово сприяли поліпшенню іміджу влади серед населення регіону. Водночас із позитивними зрушеннями в галузі освіти, спостерігалися й негативні тенденції, що виявлялися у суцільній ідеологізації навчального процесу, насиченні виховних моментів комуністичною пропагандою, постійному контролю з боку радянських партійних структур.

3.2. Ідеологічний тиск на навчальний процес у вищій школі

У період важливих суспільних трансформацій, що здійснювала радянська влада на теренах західноукраїнських областей у повоєнний час, важливим була підготовка висококваліфікованих та вірних комуністичній партії спеціалістів. Вищі навчальні заклади, які готували фахівців для різних галузей господарства, науки та освіти, перебували під особливо пильним ідейно-політичним контролем. За роки війни рівень знань населення знизився, унаслідок часткового, а подекуди і повного припинення освітнього процесу. У цьому контексті важливою стала проблема відновлення функціонування всіх освітніх закладів, для яких катастрофічно не вистачало спеціалістів. Вирішення означених проблем покладалося на вищі навчальні заклади педагогічного профілю, першочерговим завданням яких була підготовка освічених, компетентних та ідейно підготовлених фахівців, майбутньої опори радянської влади на місцях.

Становлення та функціонування вищих навчальних закладів у досліджуваній період залежало від розв'язання двох основних завдань: зміцнення та розвитку матеріально-технічної бази та формування науково-педагогічних кадрів [258, с. 102]. У західноукраїнському регіоні було відновлено діяльність Рівненського, Луцького, Кременецького, Станіславського, Дрогобицького учительських інститутів, університету та педагогічного інституту у Львові.

Розвитку вищої освіти у повоєнній Україні заважали причини як матеріального, так і побутового характеру. Стан матеріально-технічної бази закладів вимагав кращого, адже під час нацистської окупації їхнє майно було пограбоване і частково вивезене. Більшість викладачів та працівників інститутів та університетів опинилися у скрутному матеріальному становищі, проживали у незадовільних умовах, відчували нестачу продовольчих товарів [387, с. 163]. Низьким був рівень засвоєння знань студентами: успішність за результатами перевірок 1944/1945 н. р. визнавалась незадовільною. Значне число студентів не засвоїло пройдений матеріал, не склало іспитів та заліків, як у першому, так і в другому семестрі [25, арк. 15].

У післявоєнний період великим економічним, науковим та культурним центром Західної України був Львів. Після звільнення м. Львова і області від нацистів у місті відновили роботу сім вищих навчальних закладів, з яких два були педагогічного профілю: державний педагогічний інститут (нараховував 50 викладачів та 197 студентів) і Львівський державний університет ім. І. Франка (156 викладачів та 819 студентів) [98, арк. 4]. Відтак, саме у Львові зосереджувався потужний потенціал підготовки вчителів загальноосвітніх шкіл. Незважаючи на пріоритетний статус львівських вузів, проблеми навчального та матеріально-побутового характеру були типовими для всіх без винятку закладів. Для забезпечення роботи вузів не вистачало лабораторного обладнання, кабінетів, бібліотек, навчальної літератури, професорсько-викладацьких кадрів [98, арк. 10]. Перевірка Львівського університету за 15 грудня 1945 р. виявила, що для нормальної організації навчально-виховного

процесу та діяльності викладачів не створено сприятливих умов. Скажімо, для 60 викладачів філологічного факультету була відведена одна маленька кімната та чотири стільці, доктор юридичних наук, проф. Домбковський сам прибирав приміщення деканату, на історичному факультеті не опалювались лекторські аудиторії, не вистачало чорнильниць і ручок [98, арк. 77]. Значною проблемою залишався недобір студентів на всі факультети. За оцінкою керівництва області, через відсутність нормальної шкільної мережі для українців за часів польської влади та внаслідок припинення освітнього процесу в роки війни, молодь мала знання на рівні 5-6 класу, а велика частина була неписьменною. Для подолання дефіциту студентів, який за прогнозами мав тривати впродовж 5-6 років, було вирішено створити при вузах трирічні підготовчі курси [98, арк. 21].

Рівненський учительський інститут був утворений у 1940 р., але тимчасово припинив свою діяльність у зв'язку з нацистською окупацією, коли у приміщенні вузу розміщувався господарський відділ рейхскомісаріату «Україна». За час окупації приміщення зазнало збитків: були знищені меблі, втрачена навчальна література, виведені з ладу через морози котли і труби парового опалення, попсовані навчальні аудиторії [152, арк. 3-6].

Згідно постанови виконкому Рівненської обласної Ради депутатів трудящих від 5 червня 1944 р. Рівненський учительський інститут відновив свою роботу у складі лише двох факультетів: мови й літератури (українське та російське відділення) та фізико-математичного [151, арк. 5]. Тоді ж відновило роботу й заочне відділення. Директором інституту призначили Олександра Сергійовича Шеву, який до війни викладав у цьому ж вузі українську літературу [344, с. 219].

Складними залишалися стартові матеріально-побутові умови і на Волині. Луцький державний учительський інститут отримав у користування буквально порожнє приміщення без меблів, з незасксленими вікнами, де всі аудиторії потребували ремонту. По суті потрібно було створювати матеріальну і навчальну базу з нуля, адже не було стільців чи столів, жодної книжки [71, арк. 1]. Незважаючи на важкі умови, адміністрація вузу розпочала формування

матеріального забезпечення навчального процесу. Урядова комісія, що інспектувала Луцький інститут 3 вересня 1947 р., зауважувала, що керівництвом закладу проведено величезну роботу щодо ремонту та облаштування приміщень інституту [56, арк. 3].

Станіславський учительський інститут, який готував вчителів 5-7 класів, відновив свою роботу 30 серпня 1944 р. До війни інститут мав новий навчальний корпус, гуртожиток, їдальню та бібліотеку на 20 тисяч книг. У довоєнний час в інституті навчалось 416 студентів стаціонарної та 760 заочної форми [80, арк. 106]. Під час нацистської окупації приміщення інституту було пограбоване та постраждало від пожежі, через що були втрачені навчальне обладнання, меблі та література [92, арк. 1]. Навчальний процес було організовано у трьохповерховому приміщенні на 29 кімнат, де розмістились навчальні аудиторії, канцелярія, адміністрація, бібліотека та декілька кімнат, у яких жили викладачі. Результатом став значний недобір студентів: у 1944/1945 н. р. у вузі навчалось лише 75 студентів, а до кінця року з різних причин 23 вибуло [92, арк. 3]. Згодом ситуацію вдалось виправити і у 1947/1948 н. р. в інституті навчалось 343 студенти [93, арк. 8].

Кременецький державний учительський інститут після звільнення Тернопільської області отримав потужну навчально-матеріальну базу (навчальні корпуси, гуртожитки, квартири для викладачів, ботанічний сад, стадіон), на основі якої можна було навчати 1 300–1 500 студентів [162, арк. 30]. Однак через те, що навчальні приміщення, гуртожитки та інші будівлі інституту потребували відновлення та масштабного ремонту, станом на початок 1944/1945 н. р. у Кременецькому інституті вищу освіту здобували 224 студенти [162, арк. 4]. Типовими були проблеми нестачі меблів, навчальної та наукової літератури, обладнання, канцелярського приладдя, необлаштованість гуртожитків та дефіцит кваліфікованих педагогічних кадрів.

Радянська влада законодавчо закріплювала доступ громадян до освіти всіх рівнів, без обмеження та дискримінації. Однак у сфері вищої освіти цей закон не виконувався в повному обсязі, адже дорога до вищої школи була закрита

дітям селян-одноосібників, духовенства, учасників націоналістичного підпілля та інших «ворожих елементів». Згодом міністерством освіти була встановлена обов'язкова плата за навчання. Розмір оплати встановлювався наступним чином: для міста Києва – 400 карбованців, інших місцевостей 300 карбованців на рік, студенти, які не оплатили навчання, підлягали відрахуванню. Звільнялися від оплати: утриманці осіб рядового та молодшого командного складу призваного до Червоної армії; інваліди-пенсіонери та їх діти; діти військовослужбовців, що загинули; демобілізовані з пораненнями, контузіями; стипендіати; вчителі шкіл [72, арк. 14-17]. У повстанській аналітичній брошурі – «В новій дійсності» – підпільники пояснювали обмеження у доступі до вищої освіти тим, що комуністична влада розвивала освіту виключно для забезпечення власних цілей: «виробили фахівців і почали обмежувати – плата за навчання, скасування стипендій, русифікація» [131, арк. 31].

Після завершення війни залишалася проблема наповнення науково-педагогічного складу ВНЗ. Роки воєнного лихоліття призвели до значних втрат серед викладачів вищої школи, що негативно позначилась на роботі всіх без винятку навчальних закладів. До вересня 1944 р. в УРСР повернулися і розпочали роботу лише 33% професорсько-викладацького складу вузів та 76% викладачів педучилищ [345, с. 180]. Для забезпечення вузів кваліфікованими та ідейно перевіреними кадрами за 1944-1945 рр. у західні області України було направлено 938 наукових та науково-педагогічних працівників, у тому числі 137 професорів та доцентів [313, с. 190]. Прислані фахівці, окрім підвищення наукового потенціалу регіону, мали прищеплювати на західноукраїнських теренах «передову», «соціалістичну» ідеологію на протигагу «відсталій», «дрібнобуржуазній», «націоналістичній», притаманній широким верствам місцевого населення [354, с. 230].

Покращення матеріальної та навчальної бази педагогічних установ почало спостерігатися на кінець 1940-х рр. У цей час зменшується відсів студентів, плинність наукових кадрів, збільшується кількісний та фаховий рівень викладачів вузів. Так, якщо у Рівненському учительському інституті у 1945 р.

працювало 16 викладачів [144, арк. 15], у 1949 р. – 26, то на початку 50-х рр. – вже близько 70 [344, с. 223]. У Станіславському учительському інституті станом на 1944/1945 н. р. було 20 викладачів [92, арк. 3], а у 1947/1948 н. р. педагогічний колектив нараховував 34 особи [93, арк. 40]. У Луцькому учительському інституті станом на 1947/1948 н. р. працювало 9 старших викладачів і 6 асистентів, разом 15 осіб [380, с. 93], а у 1950 р. – 28 викладачів [57, арк. 11]. У цей час активізується робота викладачів над написанням дисертацій, а студенти залучаються до науково-дослідної роботи, зростає їх участь у конференціях та збільшується число публікацій.

У повоєнний час політичне керівництво Радянського Союзу було занепокоєне рівнем ідейної свідомості населення західноукраїнського регіону. Антирадянський рух опору, організований ОУН, залишаючись важливим чинником тогочасного суспільного життя, гальмував процес інкорпорації регіону в загальносоюзну систему. Для того щоб покінчити з будь-якими проявами самостійництва в республіці, а особливо у Західній Україні, влада намагалася силою розгромити підпілля, ліквідувати його соціальну базу, забезпечивши комуністичну пропаганду в усіх сферах життя.

Першочергові завдання ідеологічного виховання молоді у вищих навчальних закладах окреслювались у друкованому органі ЦК ВКП(б) – газеті «Правда». У номері за 2 жовтня 1944 р. на першій шпальті, у статті «Навчальний рік у вузах розпочався», читаємо: «Наша вища школа покликана підготувати не просто спеціалістів, а кадри радянської, народної інтелігенції, кадри працівників для держави, спрямовані великими ідеями марксизму-ленінізму» [226, с. 1]. Студентів закликали не просто опановувати свій фах, а бути соціально активними, ідеологічно обізнаними та брати безпосередню участь у державному будівництві, «глибоко і любовно вивчати праці Леніна і Сталіна, засвоїти марксистсько-ленінський світогляд – найважливіше завдання радянських студентів» [226, с. 1]. Головною метою розвитку вищої освіти у Західній Україні стала підготовка місцевих кадрів для поширення радянського

впливу та комуністичної пропаганди у суспільстві. Важливою ціллю, що її намагалась досягти Москва, було формування лояльних місцевих еліт.

Визначальний вплив на ідеологізацію навчально-виховного процесу у західноукраїнських ВНЗ мали законодавчі акти загальносоюзних та республіканських державних установ. Місцеві органи влади, реалізуючи ідеологічно-політичну та пропагандистську роботу серед населення, керувались постановами партії та уряду. Всього за період із 1946 до 1951 р. було прийнято 12 постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідейно-політичних питань [420]. Загалом, закони, укази та правила які регулювали освітянську сферу, відтворювали та копіювали загальносоюзну нормативно-правову базу, підпорядковувались чинній ідеологічній системі і забезпечували партійний контроль [235, с. 84]. Ці постанови заклали ідеологічну основу наступу на всі групи інтелігенції та безпосередньо на науково-педагогічні кадри вузів. Їх суть зводилась до того, що партійні та силові структури повинні були розгорнути всеохоплюючу пропаганду серед західноукраїнського населення, вести рішучу боротьбу проти ідеології ОУН.

Таким чином, відновлення системи вищої освіти відбувалось на фоні ідеологічного «перевиховання населення» та боротьби проти будь-яких проявів інакомислення. Ці процеси безпосередньо впливали на ідейну спрямованість навчального процесу у західноукраїнських навчальних закладах. Для організації проведення ідеологічних чисток в Україну був направлений Л. Каганович. Відповідно до нового повороту генеральної лінії партії, в Україні не було жодного журналу, культурно-освітньої чи наукової установи, що їх оминула б післявоєнна ідеологічна чистка [383, с. 42]. Не випадково після війни був виданий зведений список «політично шкідливої» літератури, який налічував 7 тисяч позицій, що підлягали негайному вилученню із фондів бібліотек [238, с. 76]. Цей список із року в рік регулярно поповнювався, туди потрапляли нові жертви тоталітаризму – діячі науки та культури, праці яких визнавались ідейно ворожими та шкідливими.

У рамках тоталітаризму розпочались процеси інтернаціоналізації і радянізації, коли вища школа поступово втрачала національний зміст і регіональну специфіку [396, с. 149]. Усі вказівки компартії ретельно виконувалися місцевою владою. Керівники Львівського держуніверситету ім. І. Франка наголошували на особливому ідеологічно-виховному значенні цього закладу в Західній Україні. Перед працівниками університету ставились завдання: «1. Викорінити буржуазні, націоналістичні погляди на історію. 2. Зосередити педагогічну діяльність на основі марксистсько-ленінської ідеології. 3. Підготовка кадрів» [105, арк. 123].

На засіданні кафедри основ марксизму-ленінізму Луцького учительського інституту 12 жовтня 1946 р. на основі вище згаданої постанови обговорювалось питання про буржуазно-націоналістичні викривлення історії України «школою Грушевського», відзначалось про необхідність невідкладно донести цю інформацію до студентів [70, арк. 2 зв.]. З цією метою один раз на тиждень в обов'язковому порядку студентам проводились заняття, присвячені питанням тогочасної політики [71, арк. 14].

У 1947 р. партійне керівництво Львівської області організувало нараду за участю директорів та секретарів парторганізацій вузів, присвячену питанням виконання рішень ЦК КП(б)У щодо покращення викладання та ідеологічної роботи у вищих навчальних закладах. Перший секретар обкому І. Грушецький рекомендував організовувати роботу зі студентами так, як це роблять командири в армії: опираючись на ідейно перевірену молодь, створити сітку інформаторів. «Ми зобов'язані знати обличчя наших студентів» – підкреслював партійний чиновник [100, арк. 27]. Також рекомендувалось періодично проводити викривальні кампанії, відкриті засідання партійних та комсомольських організацій, залучати студентів до активної суспільно-політичної роботи, показово виключати зі студентських лав національно свідомих молодих людей.

У вищих навчальних закладах велика увага приділялася проведенню політично-виховної роботи. У Кременецькому учительському інституті за

1944/1945 н. р., окрім регулярних політінформації та доповідей на ідеологічні теми, було проведено 9 партійних зборів, 10 комсомольських та 7 загальностудентських зібрань [162, арк. 28]. Партійна організація Луцького учительського інституту звітувала, що у 1947 р. з метою покращення ідейно-політичного виховання викладачів та студентів двічі на тиждень проводилися політзаняття, організовано дві конференції, прочитано 23 лекції та 15 доповідей, здійснено низку культпоходів у кінотеатр, де демонструвалися ідеологічно значимі фільми [56, арк. 34-36]. Для викладачів було проведено 4 лекції та 2 доповіді з циклу історичного матеріалізму, організовано 5 теоретичних конференцій, 13 партійних зібрань [56, арк. 35]. У 1948 р. керівництво Рівненського учительського інституту в роботі серед студентів виокремлювало чіткі завдання: політико-виховна робота на лекціях; організація політнавчання; здійснення шефської роботи; систематичне читання лекцій і доповідей; гурткова робота; культурний відпочинок [147, арк. 6].

Розгортання темпів ідеологічно-політичного виховання студентів можемо прослідкувати за звітами Станіславського учительського інституту. У 1944/1945 н. р. було прочитано 21 лекцію ідеологічного характеру для студентів, для населення міста було прочитано 62 таких лекції. Регулярно студентам проводились політінформації, читання газет та урочисті заходи, присвячені комуністичним вождям [92, арк. 6]. У 1947/1948 н. р. було організовано 4 конференції ідеологічно-політичного характеру, під час яких із доповідями виступали викладачі та студенти. Окрім того, за рік викладачі інституту прочитали 96 лекцій і доповідей, було проведено 9 вечорів художньої самодіяльності, 15 культпоходів у кіно, 11 партійних зборів і 9 засідань Ради університету з питань ідеологічного виховання студентів [93, арк. 48-52]. У 1950 р. на одній із багаточисельних конференцій на тему «Бойовий шлях ленінсько-сталінського комсомолу» було підготовлено 335 і заслухано 154 доповіді [94, арк. 28]. Отже, ідеологізація навчально-виховного процесу у вищій школі з кожним роком набирала все більших обертів і охоплювала все більше число людей.

У радянській вищій школі існувала пряма залежність між ідейно-виховною роботою та успішністю і дисципліною студентів. На засіданнях партбюро вузів систематично розглядалися питання про роботу кафедр з комуністичного виховання молоді, стимулювалося вивчення основ марксизму-ленінізму, заслуховувалися звіти викладачів-агітаторів у групах, обговорювався стан ідейно-політичної роботи серед студентського загалу [364, с. 66]. В університетах й інститутах в обов'язковому порядку складались плани з ідеологічно-виховної роботи, на основі яких курсові керівники та куратори писали власні плани виховної роботи в групах. Наприклад, найбільш актуальними питаннями в проведенні ідейного виховання студентів Станіславського учительського інституту за 1949/1950 н. р. визначалось: роз'яснення переваг колгоспного ладу над індивідуальним господарством; тлумачення вчень Леніна і Сталіна; виховання студентів і викладачів в дусі інтернаціоналізму, радянського патріотизму, мобілізація на боротьбу проти будь-яких проявів націоналістичної ідеології; проведення антирелігійної пропаганди з метою виховання у студентів матеріалістичного світогляду; демонстрація керівної і спрямовуючої ролі ВКП(б) в побудові комунізму [94, арк. 27]. Реалізація цих завдань відбувалась впродовж процесу навчання, на лекціях, семінарських та практичних заняттях, наукових конференціях.

Таким чином, завданням керівництва вузів та викладачів було не лише забезпечення якісного рівня викладання та підготовки майбутніх кваліфікованих педагогів, а правильне ідейне виховання студентів.

Контроль за процесом виховання в дусі вірності більшовицькій партії та прищеплення комуністичної ідеології здійснював відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, який регулярно направляв відповідні обласні та районні відділи на систематичну роботу зі студентами: лекції, засідання, стінгазети, роботу агітаторами, зустрічі та ін. [50, арк. 207-209]. Безпосередній нагляд за роботою вищих навчальних закладів проводили відділи обкомів КП(б)У, які контролювали навчальний процес, його ідейну направленість. Центральне

місце в їхній роботі займало комуністичне виховання студентів і викладачів та боротьба проти впливів української націоналістичної ідеології [101, арк. 16-17].

Виконуючи вказівки центрального керівництва щодо підвищення ідейності у викладанні, у всіх ВНЗ діяли марксистсько-ленінські семінари, проводились конференції та читались лекції на визначену тематику [102, арк. 70]. Майбутнім фахівцям, вчителям та науковцям нав'язувалась думка, що «радянська влада врятувала трудящих західних областей від голоду, безробіття, вимирання, темряви і нещастя й забезпечила в небачено короткий строк піднесення всіх галузей народного господарства, освіти й культури» [262, с. 63]. За допомогою усіх можливих на той час засобів агітації і пропаганди радянських студентів, позбавлених зв'язку з іншим світом, переконували, що єдино правильним шляхом політичного розвитку є соціалізм, а всі хто виступають проти цього – вороги та зрадники, які заважають становленню справедливого суспільства.

Вагомих змін зазнавали навчальні програми ВНЗ, особливо предмети гуманітарного циклу, які перетворювались на дисципліни ідеологічного виховання молоді. Ключову роль у вузах зайняли кафедри марксизму-ленінізму, під їх контроль відійшло викладання історичних дисциплін. Методологічною основою для всієї наукової роботи були напрацювання класиків марксизму-ленінізму, а також сталінський еталон трактування радянської історичної науки – «Історія ВКП(б)» [263, с. 64]. У навчальному процесі важливе місце займало викладання історії СРСР (374 годин), натомість зменшилось годинне навантаження історії УРСР (156 годин) [245, с. 181]. Мету та завдання історичної науки охарактеризував начальник Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У. І. Назаренко, закликавши «поставити всіх на ноги» для протидії поглядам М. Грушевського [292, с. 17].

Таким чином, у радянський період «історична освіта у вищих навчальних закладах України перебувала під впливом партійно-державної ідеології, яка визначала її зміст та спрямованість» [332, с. 413]. Зрозуміло, що у таких умовах студенти потрапляли під подвійну ідеологічну «обробку», адже на лекціях з історії СРСР та УРСР викладачі на конкретних прикладах демонстрували

майбутнім фахівцям прогрес соціалізму та перемоги українського радянського народу за керівної та спрямовуючої ролі комуністичної партії більшовиків.

Дієвим елементом контролю за суспільною думкою, вихованням та перевихованням студентської молоді був комсомол. У перші повоєнні роки основу комсомольських організацій на західноукраїнських теренах склали студенти, вихідці зі східних регіонів УРСР або представники інших національностей, насамперед росіяни. Для прикладу, у 1945 р. у всіх вузах м. Львова навчалось 7 285 студентів, з них українців – 4 066, росіян – 1 904, поляків – 703, євреїв – 380, білорусів – 10, інших – 222. За партійною ознакою: в лавах КП(б)У – 173, ЛКСМУ – 1 864 [98, арк. 50].

У Дрогобицькому учительському інституті у вересні 1947 р. загальна кількість студентів становила 344 особи, з них лише 83 були місцевими вихідцями [341, с. 98]. У лютому 1948 р. із 224 студентів інституту лише 8 були членами партії і 63 – комсомольцями [341, с. 100]. Згодом ситуація змінилася, місцева молодь ще з шкільних парт масово та централізовано залучалася у структуру радянських молодіжних організацій, наприклад у Луцькому учительському інституті у 1950 р. із 341 студента 288 були комсомольцями, а частка місцевих студентів складала 235 осіб [57, арк. 11].

Систематично практикувались закриті та відкриті партійні і комсомольські збори, на яких обговорювались постанови партії щодо покращення ідейно-політичного рівня викладання та викорінення «неблагонадійних елементів» серед викладачів та студентів. На закритому засіданні партійної організації Луцького учительського інституту 16 жовтня 1947 р. на порядку денному стояло питання перевиховання місцевої інтелігенції та студентської молоді на засадах марксизму та відмежування їх від впливів націоналістів [56, арк. 5]. Присутній на цьому засіданні завідувач відділу шкіл Волинського обкому партії А. Репета поставив завдання «викрити викладачів і студентів, які заважають посиленню нашої комуністичної ідеології, зміцненню соціалістичної держави і побудові комунізму» [56, арк. 5]. Загальному осуду піддавалась молодь, яка дозволяла критикувати радянську систему влади, говорила про

бідність на селі внаслідок завищених норм хлібопоставок, не бажала працювати над підвищенням свого ідеологічного рівня, відвідувала церкву, критикувала русифікацію. У 1949 р. комсомольський актив історичного факультету Львівського державного університету провів відкрите засідання, визначивши головним завданням діяльності «виховання в душі комунізму і беззаперечної відданості Радянській Батьківщині» [109, арк. 17].

Крім ідеологічної обробки студентів та пропагандистських виступів керівництво студентських комсомольських організацій активно застосовувало тактику цькування та громадського осуду тих, хто не бажав співпрацювати. Для прикладу студентів другого курсу історичного факультету ЛДУ звинуватили у масовій аполітичності, бо вони відкрито ухилялись від участі в суспільній роботі, були релігійними [109, арк. 26]. Окремі студенти повідомляли про неможливість проведення агітації на селі через загрозу переслідувань зі сторони ОУН, хоча на подібні аргументи влада не звертала уваги, натомість, звинувачуючи їх у слабохарактерності.

Важливим елементом згаданих вище зібрань була всезагальна критика та виключення із лав ЛКСМУ чи відрахування з університету неактивних студентів, або тих, хто чинив будь-який спротив. Наприклад було виключено з комсомолу та відраховано з вузу тих студентів, які не виступали з лекціями у колгоспах, не проводили агітаційної роботи, не хотіли боротися проти проявів націоналізму, а «вели тихе мирне життя» [109, арк. 17 зв.].

Завданням партійно-комсомольських зібрань у Рівненському учительському інституті було «виконання плану» по боротьбі із «залишками українських націоналістів». Організації зборів передувала ретельна перевірка. Безпосередньо на засіданні, громадському осуду та критиці піддавалися студенти, чії батьки мали стосунок до націоналістичного підпілля, заможного селянства, хто не був у колгоспах [149, арк. 73]. Стараннями комсомольського активу виявлялися студенти, які відвідували православну церкву, чи належали до протестантських церков, зокрема громади євангелістів [149, арк. 74]. Зауважимо, що навіть тиск колективу, реальна загроза виключення чи

переслідування з боку силових структур, не змогла змусити частину «викритих студентів» засудити своїх батьків.

Студентів комсомольців та комуністів цілеспрямовано залучали до підготовки та проведенні виборів. У Станіславському учительському інституті у 1947 р. працювали на виборчих дільницях та агітаторами серед населення 28 викладачів та 91 студент [93, арк. 53]. У Рівненському інституті під час виборів 118 студентів виступали агітаторами [149, арк. 71]. Партиїні структури різними винагородами заохочували викладачів до агітації та пропаганди: позаштатні лектори, які мали вищу освіту, одержували до 120 руб. за кожен прочитану ними лекцію [334, с. 184]. Можна підсумувати, що партійні та комсомольські організації здійснювали активний контроль за навчальним процесом, особистим життям студентів та впливали на їх свідомість.

Надзвичайно гострою проблемою західноукраїнських ВНЗ було мовне питання: російська мова поступово витісняла українську з навчального процесу. Затверджений наприкінці 1946 р. новий український правопис, наближений до російського, був покликаний зблизити російську та українську мови. Русифікаторську політику влади яскраво ілюструє книжковий ринок УРСР, який уже в перші повоєнні роки заповнила політична та художня література, надіслана з Москви. За інформацією дослідника С. Сворака до початку 1946/1947 н. р., міністерством освіти УРСР було видано 98 назв підручників, з яких лише 28% були оригінальними, решта 70% – видання російських авторів, перекладені з російської мови [357, с. 171].

На порядку денному стояло питання мови викладання у вищій школі. Станом на 1947 р. у Львівському державному університеті зі 254 викладачів українською мовою володіли 169 осіб (66 %), а читали нею лекції – 157 (61 %) [394, с. 135]. Частина викладачів зневажливо ставилась до місцевої культури та рідної мови українців: декан вокального факультету Львівської консерваторії С. Шилтов цинічно заявляв: «Цю дурнувату українську мову не маю наміру вивчати» [258, с. 106]. Частина педагогів вищої школи вважала, що вони виконують важливі завдання партії з перевиховання місцевого населення, у

головах якого засів «буржуазний націоналізм», тому мають діяти рішуче і насаджувати «відсталим» українцям російську мову та передовий матеріалістичний тип мислення. Питання російської мови як викладової у більшості вузів регіону зумовлювалося також відсутністю підручників та спеціальної літератури українською мовою.

Означені проблеми турбували українських повстанців, які, аналізуючи радянську освітню політику, зазначали: «Про рідну мову нічого не говориться, її не треба вивчати – швидше забудуть – легше буде з українського народу робити «совецкій» по формі і змісту» [141, арк. 10]. У листівці ОУН за 1946 р. під назвою «Відповідь найлютішим ворогам українського народу» говорилося, що в містах цілеспрямовано викорінюється рідна мова: «Ви українців робите перевертнями, в школах, в ремісничих училищах, ФЗО, технікумах, на заводах, інститутах, в установах заставляєте українців розмовляти і учитися чужою їм мовою» [14, арк. 21]. Будь-який спротив русифікації або дії, спрямовані на захист національної культури, насамперед мови, як основного гену нації, отримували ярлик – «буржуазний націоналізм». Спілкування російською мовою ставило людину у розряд лояльних до влади, розмова ж українською апріорі вважалася ознакою ворожості до радянської системи.

ОУН і УПА намагалися отримувати інформацію про стан справ у вузах регіону. За допомогою своїх прихильників та інформаторів українські підпільники вивчали особливості радянського навчально-виховного процесу у вищій школі, методи більшовицької пропаганди серед педагогів і студентів, аналізували склад викладачів та їхню ідейну спрямованість. Підпілля особливо цікавили настрої студентства, сфери їхніх інтересів, дозвілля, рівень сприйняття та прихильності до комуністичної ідеології, реакції на ті чи інші заходи влади, матеріально-побутові умови тощо. Довірені особи або члени ОУН з числа студентів складали звіти, повідомлення, питальники, довідки про внутрішнє життя вищих навчальних закладів та погляди студентів. Підпільниця на псевдо «Оксана» у квестіонарі «Про вчительський інститут у м. Крем'янці» за листопад 1948 р., характеризує настрої місцевих студентів, зауважувала,

що «адміністрація вузу залякує студентів та примушує їх вступати в комсомол» [167, арк. 5]. Водночас, для популяризації комсомольської організації влада використовувала інші методи, як-то надання низки привілеїв, скажімо «підтягування» оцінок. Хоча це мало і зворотній бік: частина студентів-комсомольців лише використовували існуючі можливості, але не були ідейними комсомольцями.

Жорстка стандартизація післявоєнного укладу життя, постійний пресинг з боку керівництва вузів, ідеологізація навчального процесу, обмеження самовираження та індивідуальної свободи суперечило самому духу студентської молоді. Значна частина студентства приховано або відкрито виступала проти утисків свободи думки, національної культури, не сприймала радянської одноманітності в усіх сферах життя. У вищих навчальних закладах Західної України це виявлялось в аполітичності значної частини студентів, їх зацікавленні національною історією та культурою, бажанні власної самореалізації, як наслідок, багато хто цікавився чи захоплювався ідеологією українських націоналістів.

Під постійним контролем адміністрації закладів вищої освіти та комсомолу перебувало дозвілля та особисте життя студентів. Важливим завданням влади було з'ясування політичних настроїв молоді, їхніх позанавчальних інтересів та можливих зв'язків з націоналістичним підпіллям [235, с. 82]. У студентському середовищі насаджувалася система «сексотства» та підозрілості через таємних інформаторів. У результаті інтенсивної ідеологічної обробки, залякувань, морального тиску, значна частина студентів починала відрікатись від своїх особистісних переконань та піддаватись радянській пропаганді. Як пояснював студент ЛДУ, в майбутньому відомий історик Я. Ісаєвич: «Мало хто з сучасників зміг оцінити тогочасний режим. Напевно, трагедійність доби викликала певне знечулення, і це допомогло тодішній пропагандистській машині переконати багатьох, що репресії необхідні для здійснення різних високих цілей, що вони неминучі, що у всьому світі діється щось подібне, але навіть і гірше» [314, с. 362].

Реагування студентів на суспільно-політичні події тогочасної дійсності залежало від рівня їх поінформованості. Молодь, яка мала змогу і бажання знайомитися з альтернативними джерелами інформації, в основному критично ставилися до внутрішньої і зовнішньої політики радянського уряду. І навпаки, студенти, що були під впливом лише радянської пропагандистської преси, або ж взагалі не читали ніякої періодики, переважно сприймали всі державні заходи позитивно [389, с. 233-234]. Існуюча система розвивала у свідомості переважної частини юнаків та дівчат інстинкт самозбереження та роздвоєння особистості. Вони приховували свої істинні погляди, думки, переконання. Життя радянських студентів та суспільства загалом стало поділятися на дві сторони – на ту, що прийнято було демонструвати публічно і ту, що була для себе і близького оточення [274, с. 143].

Важливим складником налагодження ідеологічного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів виступала перевірка вступників. У вузи вступала значна частина так званих «антирадянських елементів», молоді, яка прямо чи опосередковано була причетна до національно-визвольного руху, дітей заможних селян, родичів раніше затриманих повстанців та ін. Завданням таких перевірок було перекрити доступ до вищої освіти антирадянськи налаштованим молодим людям, відтак «двері вищих та середніх спеціальних навчальних закладів західного регіону України під різними «націоналістичними» приводами закривалися перед національно свідомою українською молоддю» [313, с. 141].

Після поглибленої перевірки абітурієнтів вузів Львівщини за 1947 рік було «відсіяно 106 осіб ворожого елемента» [102, арк. 206]. Багатьох молодих людей органи МДБ заарештували за зв'язки з ОУН чи УПА. Невдоволення радянською дійсністю серед студентів виявлялось і у наступні роки, зокрема у тому ж Львові за період з 1 грудня 1949 р. по 22 квітня 1950 р. було виключено з вузів 237 студентів, як таких, що «не мали політичної довіри та з інших причин», та арештовано 32 особи [346, с. 331]. Додатково перевіряли студентів перед направленням на майбутнє місце роботи. У Рівненському інституті у

розподілі були задіяні 294 студенти, але 4 не отримали розподілення з політичних мотивів, зокрема випускника Р. Орловського виключили з вузу за те, що він не повідомив органи про зв'язки свого батька з ОУН [153, арк. 96].

Використання різних методів дозволили радянській владі досягти певних успіхів у політичному вихованні західноукраїнської молоді. Колишній вояк УПА М. Сливка, повернувшись із заслання у 1956 р., розчаровано констатував: «За цей проміжок часу, коли я перебуваю тут, на Україні, я достатньо вивчив народ – молодь, особливо тих, хто навчається. І що ви думаєте? Цю молодь так зуміли виховати більшовики, що вона інакше мислити не може, як по-більшовицькому» [388, с. 90].

Ідеологічне виховання студентів педагогічних ВНЗ – майбутніх вчителів радянських шкіл – напряду залежало від ідейного рівня їхніх викладачів. Викладацька інтелігенція, як специфічна і особлива група соціуму, яка в усі часи здійснювала безпосередній вплив на формування свідомості широких мас населення, продукувала кадровий потенціал держави. Поряд із забезпеченням професійної підготовки спеціалістів, вона повинна була виховувати молодь на основі марксистсько-ленінської ідеології та матеріалістичного світогляду. Викладачам відводилась авангардна роль у підвищенні якості викладання і політико-виховній роботі, кожен з яких повинен бути «пов'язаний із партією, її ідеями, пройнятий її духом» [368, с. 178]. Місцева науково-педагогічна інтелігенція не користувалася у влади довірою. Секретар Волинського обкому КП(б)У з пропаганди В. Гаркуша констатував, що у політико-виховній і культурно-масовій роботі серед населення області, вони змушені підбирати спеціальні лекції для інтелігенції, бо націоналісти мають вплив [47, арк. 239]. Керівництво Станіславської області зазначало, що у містах Станіславі, Коломиї і інших районах залишається низький рівень ідейно-виховної роботи, «мало приділяється уваги підвищенню ідейно-політичного рівня марксистсько-ленінської підготовки професорсько-викладацького складу вузів, технікумів, вчителів» [86, арк. 26]. Для перевиховання місцевої інтелігенції, в тому числі викладачів, була розроблена ціла система: обов'язкове навчання в гуртках,

відвідування лекцій та семінарів з політичних питань, навчання у вечірньому університеті марксизму-ленінізму, студіювання праць комуністичних класиків, постійні наради та збори з виховними цілями та ін. [388, с. 212].

На засіданні Вченої ради Луцького учительського інституту 27 грудня 1948 р., центральною темою обговорення було питання стану політико-виховної роботи. Присутній на засіданні представник апарату ЦК КП(б)У Шполінський розкритикував викладачів в безідейності, бо вони «беззубо подають матеріал» [76, арк. 15]. Сказав присутнім, що «ряд викладачів не знайшли собі місця в радянському інституті. Мова йде не про суму знань, а про ідейне направлення радянського інституту, бо для радянського інституту важлива його ідейна направленість» [76, арк. 15]. Вимагалось, щоб лекції з усіх дисциплін були високоідейними та гострополітичними. Ця теза виступу яскраво ілюструє всю суть навчально-виховного процесу в радянських вищих навчальних закладах: викладачі зобов'язані були не лише дати студентові якісні знання, але й сформувати з нього вірного та ідейного комуніста. А враховуючи те, що випускники педагогічних вузів ставали вчителями, то і активного пропагандиста радянського укладу життя серед широких мас населення.

Недаремно М. Хрущов на зборах партійного активу м. Львова вимагаючи покращення ідейно-виховної роботи серед молоді, казав, що керівництво Львівського університету і професорсько-викладацький склад мало уваги надають виховній роботі серед студентів, лекції читають на недостатньому ідейно-політичному рівні. «Необхідним є зближення професорсько-викладацького складу із студентами: не можна обмежуватись тільки читанням лекції. Професор і викладач повинен бути і вихователем. Професорсько-викладацький склад зобов'язаний відвідувати студентські вечори, гуртки, змагання і т. д. Там, де відсутня ідейно-виховна робота, там орудує класовий ворог», – наголошував Хрущов [364, с. 66]. Отож, викладацька інтелігенція ставала центральним елементом у системі комуністичного виховання молоді.

Дієвим елементом контролю за роботою викладачів було відвідування та стенографування лекцій. Виконуючи постанову ЦК КП(б)У «Про політичні

помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР» від 29 серпня 1947 р., керівництво Станіславського учительського інституту взяло під пильний контроль стан викладання історичних дисциплін. Було застенографовано по 1-2 лекції кожного викладача кафедри, практикувалось також спільне відвідування лекцій [93, арк. 22]. Кандидат історичних наук Ф. Лось у рецензії на лекцію викладача Побережного повністю розкритикував свого колегу за неправильне висвітлення значення приєднання України до Росії та ігнорування висловлювань Сталіна з національних питань. У підсумку серед численних зауважень рецензент написав, що «важко в лекції знайти правильне формулювання якогось питання» [95, арк. 16-17]. Керівництво вузу, проаналізувавши роботу педагогів, виявило низку недоліків у викладанні історії, як-то: недостатня увага приділялась розкриттю класової боротьби в Україні, прагненню українського народу до об'єднання з російським, не піддавались належній критиці буржуазні історичні концепції, історія України викладалась відсторонено від історії СРСР тощо [93, арк. 22].

Інструктор відділу шкіл Волинського обкому Ілляшенко 19 жовтня 1947 р. у Луцькому учительському інституті відвідав лекції з російської та української літератури. До викладання російської літератури у нього претензій не було, натомість у висновках щодо проведення лекцій з української літератури зазначалося, що викладач Покальчук не показав на прикладах прогресивний вплив російської мови та літератури на «відсталу» українську, внаслідок чого «в частини студентів може скластися буржуазно-націоналістичне трактування ворожості української літератури до русизмів» [56, арк. 86]. Практикували відвідування лекцій і у Кременецькому учительському інституті. Зокрема у 1948/1949 н. р. керівництво вузу регулярно проводило стенографування і рецензію лекції своїх викладачів із подальшим аналізом та обговоренням роботи педагогів на засіданнях кафедр і вченої ради інституту [163, арк. 33].

Ідеологічна складова та матеріалізм стали наскрізною лінією всієї науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах. Науковці займались переписуванням праць класиків марксизму-ленінізму та шукали у

марксистській ідеології підкріплення наукових фактів. У Станіславському учительському інституті у 1945 р. була проведена наукова конференція, присвячена 75-річчю від дня народження В. Леніна, на якій були заслухані доповіді, присвячені його працям, центральне місце було відведено виступу на тему «Ленін про виховання будівника та захисника країни соціалізму» [92, арк. 6]. Не змінився напрям наукової роботи і в подальшому, в тому ж вузі вже у 1947/1948 н. р. було проведено конференції на теми «800-річчя Москви» та «100-річчя Маніфесту Комуністичної партії» [93, арк. 48].

У звіті про науково-дослідну роботу, проведену Луцьким державним учительським інститутом за 1947/1948 н. р., широко говорилося про проведену наукову конференцію. Директор інституту відзначав, що на конференції піднято важливі наукові питання: «Здійснення марксистсько-ленінських ідей радянським народом», «Всесвітнє значення радянської науки», «Українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги українського народу» [73, арк. 2].

У планах науково-дослідної роботи Рівненського учительського інституту за 1947 рік зазначалось про проведення трьох наукових сесій з наступною тематикою: «235 років з дня народження першого російського вченого і поета М. В. Ломоносова», «Великий російський письменник В. Г. Короленко», «30 років існування радянської влади» [150, арк. 59]. Засобами подібної тематики пропагувалась теза про обдарованість і винятковість російського народу, натомість всіляко применшувались та замовчувались досягнення українських вчених та педагогів.

З метою поліпшення наукової роботи серед студентів педагогічних і учительських інститутів, Міністерство освіти УРСР у 1951 р. прийняло рішення провести республіканський конкурс на кращу студентську роботу з питання комуністичного виховання молоді. Професорсько-викладацькому складу наказувалось скерувати роботу на розробку найважливіших проблем, пов'язаних з будівництвом комуністичного суспільства. Вимагалось у наукових працях «демонструвати нерозривний зв'язок і братерську дружбу українського народу з великим російським, висвітити зрадливу роль буржуазних

націоналістів» [1, арк. 86]. Також науковців зобов'язували висвітлювати «успішну індустріалізацією» та досягнення «соціалістичного будівництва» на селі. Крім того, мали зосереджувати увагу на заходах влади щодо забезпечення росту виробництва, створенні матеріально-технічної бази сільського господарства [313, с. 213]. У свідомість молоді вкорінювали думку, що без російського народу український просто не здатний існувати, на заняттях наглядно демонстрували, що українці нічого не досягли і у всьому повинні завдячувати «старшому брату». Такими методами у багатьох поколіннях успішно виховували комплекс меншовартості.

Вища освіта УРСР в силу свого рівня та важливого місця в ідеологічних планах комуністичної влади перебувала під контролем як республіканського, так і загальносоюзного уряду. З метою уніфікації вищої школи в Україні загалом та її західних областях зокрема, у 1947 р. ВНЗ республіки були розподілені на навчальні заклади республіканського і союзного підпорядкування. До союзного підпорядкування було віднесено більшість університетів та стратегічно важливі заклади. Всі ж педагогічні інститути відносились до республіканської категорії [357, с. 92]. Відповідно такий поділ існував і у системі контролю. Провідні ВНЗ республіки, крім республіканських урядових наказів, регулярно отримували накази від Міністерства вищої освіти СРСР. На виконання наказів Міністерства вищої освіти СРСР Львівський університет провів «очищення» викладацького складу від кадрів, які не заслуговували довіри. За 1949 рік у вузі на цих підставах було звільнено 11 осіб [106, арк. 17]. У наказі Міністерства вищої освіти СРСР від 26 грудня 1949 р. «Про проведення атестації керівного і професорсько-викладацького складу Львівського державного університету ім. І. Франка» наказувалось провести перевірку викладачів на основі атестаційного листа. Розроблений працівниками міністерства лист містив наступні критерії: «чи був в інших партіях, брав участь в опозиціях; чи мав коливання, служив в армії білих; чи був в полоні, окупації, за кордоном і родичі» [107, арк. 38]. Крім того в обов'язковому порядку всі вищі навчальні заклади мали заповнювати штатний формуляр на

професорсько-викладацький склад інституту за всіма параметрами [22, арк. 1]. Ця атестація мала суто політичний характер, адже в інструкціях не було критеріїв перевірки фахових умінь і навичок викладачів. Такими методами влада позбувалась нелояльних представників викладацької інтелігенції, які не влаштовували її з ідеологічних міркувань.

Міністерські та обласні перевірки часто критикували місцеве керівництво за їхні прорахунки у ідеологічно-виховній роботі серед студентів, та коригували діяльність вузів. Перевірка кафедри літератури Луцького учительського інституту за 1951 рік встановила, що ця кафедра не зрозуміла значення основоположних праць Й. Сталіна з питань мовознавства, не висвітлювала постанови партії з цього питання [74, арк. 1]. Наводився приклад, що викладачка української мови та літератури Н. Єльченко, вивчаючи творчість І. Франка, не звернула достатню увагу на роль ідей марксизму у формуванні його світогляду [74, арк. 2]. З огляду на це, Міністерство освіти, в особі заступника начальника управління педагогічних вузів Ф. Усенка, зобов'язало спрямувати роботу кафедри літератури на викладання кожної теми з позицій партійності, високого ідейно-теоретичного та методичного рівня, обов'язково впроваджувати вчення Й. Сталіна про мову [74, арк. 4]. Врахувавши критику, вузівське керівництво у плані політично-виховної роботи Луцького учительського інституту за 1951/1952 н. р. звітувало: «Ідеологічна робота в інституті направлена на піднесення ідейності і рішучу боротьбу проти проявів українського буржуазного націоналізму і безрідного космополітизму, на боротьбу з паліями нової війни» [75, арк. 1].

Вчена рада Львівського університету піддала жорсткій критиці кафедру марксизму-ленінізму за читання лекцій та проведення семінарських занять на низькому ідейно-політичному рівні. Філологічний факультет критикувався за недостатню перебудову роботи у світлі праць Й. Сталіна з мовознавства [108, арк. 168]. Зауважено, що недостатнє проведення ідейної роботи серед студентів призводить до великої кількості віруючих на факультеті [108, арк. 172].

Окрему сторінку розвитку вищої освіти у західноукраїнському регіоні складає питання взаємовідносин влади та інтелігенції, зокрема науково-викладацької. У перші повоєнні роки частина інтелігенції, що виїхала на захід, з різних причин повернулася до СРСР: дехто повірив радянській пропаганді, у когось не було засобів для існування за кордоном та ін. Незважаючи на мотивацію повернення з еміграції, ці люди для радянської влади були «неблагонадійними». Не позбулась цього клейма більша частина місцевої інтелігенції. Спочатку не відбувалось масових арештів, як слушно зауважила одна із працівниць бібліотеки Львівського філіалу АН УРСР: «очевидно, або змінилась радянська політика, або хочуть багато наловити риби і по крупніше» [96, арк. 94]. Як показав час, радянська політика не змінилась, вона просто набирала більш витончених і від того не менш підступних форм боротьби з «неблагонадійними».

Протиборство між радянською владою та українськими національними силами у повній мірі торкнулося представників інтелігенції, яку обидві ворогуючі сторони намагалися залучити на свій бік. У західноукраїнській інтелігенції було два шляхи: або погодитися з радянською дійсністю та діяти в її інтересах, або піти шляхом опору діючій владі. В умовах всезагального ідеологічного тиску та переслідувань значна частина інтелігенції змушена була зректися своїх переконань та демонструвати владі свою відданість. Визначного вченого, представника школи М. Грушевського І. Крип'якевича не раз зобов'язували виступати в пресі з критикою ідей свого вчителя та «розкаюватись» у власних помилках. Однак його заяви носили виключно показовий характер. І. Крип'якевич так і не написав жодної роботи, яка б свідчила про його «перевиховання». Відповідно довіри з боку республіканської влади та місцевих партійних чиновників до нього не було [99, арк. 10]. Літературознавець, академік М. Возняк відкрито заявляв, що не згоден з критикою М. Грушевського, вважав великою помилкою закриття у Львові товариства ім. Т. Шевченка, а Академію наук називав «трупом», підкресливши: «Я з Академією Наук не хочу мати ніяких зв'язків» [99, арк. 108]. Цікаво, що

коли з науковцями проводили «виховну бесіду» та повідомили, що українське підпілля орієнтує молодь вивчати історію та літературу за їхніми працями, то «Крип'якевич та Возняк не були особливо цьому здивовані» [99, арк. 108]. Не викликав довіри у влади історик і громадський діяч Омелян Терлецький. Він хоча і заперечував обвинувачення у націоналістичних поглядах, але, на переконання керівництва, на практиці від них не зрікся. У характеристиці на професора Рудницького зауважено, що він є нещирий та захищає тих представників інтелігенції, яких звинувачують у «буржуазному націоналізмі» [99, арк. 114].

Радянські органи держбезпеки постійно тримали у полі зору та на контролі суспільні настрої населення міст, переймалися «ідейним кліматом» у середовищі місцевої інтелігенції та у стінах навчальних закладів. Окремих викладачів Львівського педагогічного інституту критикували за низький ідейно-теоретичний рівень проведення лекцій, ставлячи їм за вину, що вони не висвітлювали завдань партії і уряду, не показували дружбу «великого російського народу і українського» [102, арк. 72]. За поглядами та висловлюваннями місцевої інтелігенції наглядали таємні інформатори, про що свідчать численні звіти та довідки з детальними описами атмосфери в колективах вузів та стенограми розмов викладачів. Внаслідок такої ситуації значна частина інтелігенції була ув'язнена за антирадянську діяльність. Періодично силові органи складали списки освітян, які підлягали арешту. Наприклад, у доповідній на ім'я Л. Кагановича, складеній секретарем Львівського обкому ЦК КП(б)У І. Грушецьким, йшлося про ув'язнення викладачів та інших діячів науки «для того, щоб та частина, яка все ще коливається, швидше переходила на прорадянську платформу» [103, арк. 34].

Арешти та звільнення з політичних мотивів мали місце у всіх вузах Західної України. У Кременецькому учительському інституті за 1948/1949 н. р. з ідеологічних причин звільнили трьох викладачів та завідуючого кафедрою марксизму-ленінізму А. Родзіна, як такого, що не справлявся з роботою кафедри, яка за висновком керівництва «недостатньо впливала на політичний

рівень викладання всіх дисциплін» [163, арк. 15]. У Рівненському учительському інституті викладачку курсу літературознавства на мовно-літературному факультеті В. Глущенко звільнили з роботи посеред 1949/1950 н. р. із формулюванням «як людину, яка не заслуговує довіри у вихованні студентської молоді» [343, с. 151]. Викладачка була звільнена за те, що в її навчально-методичних матеріалах виявили посилення на забороненого цензурою літературного критика І. Стебуна.

Таким чином, комуністична влада налагодила суцільний контроль за рівнем ідейності науково-педагогічних кадрів. Недовіра до корінного населення, що яскраво простежувалась у вищій школі перших повоєнних років, продовжувалась і надалі. Станом на 1953 р. у Львові із 1 718 професорів та викладачів 12 вищих навчальних закладів представники місцевої інтелігенції склали лише 320 осіб [396, с. 143]. Систематичне підвищення ідейного рівня професорів та викладачів було однією із найважливіших ланок діяльності партійних органів у галузі розвитку вищої школи. У ставленні до місцевої інтелігенції для більшовицької політики характерними були недовіра, систематичні кампанії «виховання», моральні та фізичні репресії щодо освітян. Розпалювачем «політики приборкання», русифікації та поширення недовіри до місцевих кадрів виступала партійна номенклатура.

Незважаючи на низку негативних процесів, на кінець 40-х – поч. 50-х рр. зріс якісний рівень ВНЗ у західноукраїнських областях, які підготували велику кількість спеціалістів для всіх галузей господарства, науки та культури. У 1950 р. у 24 вищих навчальних закладах Західної України, серед них і педагогічного профілю, навчалось близько 24 тис. студентів денного і 9 тис. заочного відділень [383, с. 45]. Загалом в УРСР функціонувало 25 лише педагогічних інститутів, де навчалось 18 862 студентів, 33 учительських інститути (11 500 студентів) та 82 педучилища (31 393 студентів) [328, с. 276]. Рада міністрів УРСР, розглядаючи питання розвитку народної освіти за 1950 р., відзначала, що за останні 5 років педагогічні навчальні заклади західних областей підготували для шкіл близько 8 тисяч вчителів вищої і середньої

кваліфікації. Також збільшилась кількість студентів педвузів і слухачів педучилищ з місцевого населення до 51% [6, арк. 150]. Попри важкі умови для викладацької та наукової праці періоду сталінського тоталітаризму другої половини 1940-х – початку 1950-х рр., у вищих навчальних закладах західного регіону України працювало немало талановитих і високопрофесійних науковців та педагогів, завдяки яким місцеве студентство отримувало знання і вдосконалювало навички фахової, наукової та освітянської праці.

Таким чином, система вищої освіти західних областей України у післявоєнний період перебувала у скрутному становищі, потребуючи відновлення матеріально-технічної бази та розширення наукового потенціалу. Радянська влада відразу розпочала впроваджувати широкий комплекс заходів для відновлення функціонування ВНЗ. У процесі відбудови вищої школи більшовики переслідували дві головні цілі: забезпечити регіон кваліфікованими кадрами у всіх сферах господарства, науки та культури; залучити західноукраїнську молодь до комуністичної системи цінностей та сформувати відданих владі спеціалістів, які б сприяли процесам радянзації. Згодом сталінська тоталітарна система зосередила всі свої сили на ідейному перевихованні західноукраїнського суспільства, насамперед молоді. Західноукраїнські вузи перетворились на дієвий механізм з прищеплення комуністичного світогляду майбутнім фахівцям, а навчально-виховний процес став повністю ідеологізованим та замкненим.

Поряд з ідеологічним тиском щодо студентів та професорсько-викладацьких кадрів комуністичний режим широко застосовував репресії – суспільний осуд, звільнення з роботи, виключення з вузу, депортації, ув'язнення та ін. Обмеження інтелектуальної свободи та критичної думки спонукало значну частину західноукраїнської молоді як до прихованого так і до відкритого спротиву системі.

РОЗДІЛ 4. УЧНІВСЬКИЙ ТА СТУДЕНТСЬКИЙ ОПІР ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ

4.1. Підпільні антирадянські організації шкільної молоді

У післявоєнний період національний рух опору на теренах Західної України набув нових форм і методів боротьби. Серед тих, хто виступав проти сталінської тоталітарної системи були й зовсім юні учасники боротьби – учнівська молодь. Незважаючи на процеси «другої радянзації» у регіоні та тиск репресивних органів, серед українського учнівства поширеними залишалися національні погляди. Юнацтво, як і інші групи населення західноукраїнських областей, не сприймало методів радянського управління, знаючи про їх зміст і наслідки ще з 1939–1941 рр. Подібним настроєм місцевої громади сприяла діяльність українських націоналістів, які після завершення війни робили ставку на власні сили, насамперед на молодь. Радянська сторона також була налаштована рішуче, керуючись гаслом: коли ворог не здається, його знищують.

Основні організаційні засади діяльності підпілля серед молоді у післявоєнний період визначала програма під назвою «Олег» (організація легальної мережі молоді). Вона реалізовувалася паралельно із двома іншими програмами підпілля: «Орлик» (поширення ідей і впливу ОУН на Схід України) та «Дажбог» (збереження кадрів ОУН). Ці три тактичні програми склали основу боротьби ОУН у післявоєнний період та діяли аж до остаточного розгрому підпілля, лише коригувалися відповідно до обставин. Програма «Олег» передбачала наступні завдання: підбір кандидатів із числа молоді для вступу в ОУН і працю з ними в індивідуальному порядку; створення широкої мережі молодих симпатиків (прихильників) ОУН, які б, проживаючи легально, могли виконувати різні завдання; поширення нових форм і методів роботи з юнаками, які б гарантували конспіративність [279, с. 94]. Реалізація тактичної програми «Олег» проходила успішно, насамперед у сільській місцевості, де підпілля

довгий час поповнювалося молодими кадрами. Крім того, завдяки цій програмі молодь знайомила з націоналістичною ідеологією, знала про цілі та мету діяльності ОУН.

У політиці більшовицької влади освіта та робота з молоддю також займали пріоритетну роль. Міністерство освіти УРСР та ЦК КП(б)У вимагало від обкомів, міськкомів та райкомів партії «виховувати наше молоде покоління культурним, безстрашним, вміючим долати будь-які труднощі в боротьбі за велику справу Леніна-Сталіна» [165, арк. 27]. Обласні відділи освіти та педагогічні колективи зобов'язували підносити ідейність у навчанні і вихованні та формувати в дітей матеріалістичний світогляд на основі комуністичних постулатів [1, арк. 1]. У площині освіти, насамперед в школах, мало відбуватись творення «нової радянської людини», тому метою більшовицького виховання в Україні було нищення історичної пам'яті народу, орієнтація молоді на замкнуту та часто сфальсифіковану комуністичну науку [130, арк. 68].

Повернення радянської влади у 1944 р. на територію Західної України, потужний адміністративний та силовий апарат більшовиків, посилення тиску на населення, нав'язування своєї політики, ускладнювали можливості ОУН з проведення масштабної скоординованої діяльності серед учнів та студентів. Ризики провалу недосвідченої у підпільній роботі молоді змусили ОУН відмовитися від її масового залучення до «Юнацтва» та перейти до конспіративних методів боротьби. Особливо рельєфно це почало простежуватись у 1946–1947 рр., після переходу всієї структури ОУН до глибоко законспірованої діяльності [279, с. 91]. Водночас, у багатьох районах, насамперед сільських, відновлювались групи юнацтва ОУН, тривала активна робота зі шкільною молоддю, а українські національні сили продовжували впливати на світогляд місцевого населення.

У інструкціях, листівках та інших пресових виданнях ОУН, орієнтованих на шкільну молодь, про які вже згадувалося вище, підпільники закликали дітей не піддаватися комуністичній пропаганді, виростати свідомими українцями та бути активними помічниками повстанців. Разом з тим, ОУН не агітувала дітей

до активної збройної боротьби, навпаки неповнолітніх юнаків дуже неохоче, а то й зовсім не приймали в УПА, для того щоб зберегти молодь від втрат. Втім, це не захистило від арештів та засуджень на довготривалі терміни тисячі юнаків та дівчат, які допомагали націоналістичному рухові або були запідозрені у такій допомозі [355, с. 378].

У післявоєнний період боротьба між радянською владою та українським націоналістичним підпіллям за вплив на молодь набула надзвичайно гострого характеру. На юнацтво, насамперед школярів, обидві сторони покладали великі надії, тому не шкодували сил та використовували різні засоби впливу на них. Провідник ПЗУЗ (північно-західні українські землі) Василь Галаса – «Орлан» в одному зі своїх листів за 1949 р. писав: «Для нас справа виховання молодих керівних кадрів у найближчий час – питання життя та смерті» [279, с. 94]. У повстанській брошурі вишкільного характеру «На зворотному пункті» говорилося, що саме на терені молоді буде рішатися майбутнє нашого народу» [130, арк. 67-71]. Ця думка підтверджується тим, що радянська влада намагалася будь-якими методами залучити її на свій бік, не шкодувала ресурсів для перевиховання місцевої молоді на свій лад: «в дитбудинках, організаціях жовтенят, піонерів, комсомолу та школах мала виростати нова так звана совєцька людина» [130, арк. 67].

У післявоєнний час комуністична ідеологія не укріпилася серед загалу західноукраїнського юнацтва. Про те, що проведена українським підпіллям пропагандистсько-виховна робота у молодіжному середовищі не минула безслідно, засвідчують звіти радянських силових та партійних структур. Зокрема на одній із закритих міжобласних нарад завідуючих обласних відділів народної освіти підкреслювалося, що націоналістичні ідеї серед школярів мають значний вплив, а це у свою чергу призводить до того, що учні не розуміють комуністичної ідеології у шкільних предметах та долучаються до боротьби проти радянської влади. Наводився приклад, як в одній зі шкіл регіону учениця попросилась вийти з класу, їй дозволили, і за п'ять хвилин вона розклеїла пачку листівок націоналістичного змісту [27, арк. 3].

14 лютого 1946 р. у Львові відбулася нарада за участю М. Хрущова, секретарів обкомів партії, начальників обласних управлінь та наркомів НКВС і НКДБ УРСР, командуючих військовими округами. Державні службовці високого рангу, очільники силових структур та генералітет звітували про успіхи в боротьбі з українським націоналістичним підпіллям і перебіг виборів до Верховної Ради СРСР. Важлива роль відводилась питанню молоді. Начальник НКДБ Львівської області Воронін говорив: «Виконуючи рішення ЦК партії за період з 1 грудня 1945 р. по 10 лютого 1946 р. органами НКДБ розкрито і ліквідовано по лінії оунівського підпілля 84 організації та групи [...] ми заарештовуємо у великій кількості і вбиваємо бандитів – молодь 1925–1927 і навіть 1928 року народження [...] Серед бандпосібників маємо багато жінок, дівчат 18-ти літніх, 16 і 15-річних. Ми маємо випадки, коли фізично знищуємо дівчат – учасниць банд» [182, с. 34]. Начальник НКДБ Волинської області Шестаков зазначав: «Як нами з'ясовано, весь натиск оунівського підпілля йде на молодь» [182, с. 34].

Керівник управління НКДБ у Станіславській області описував діяльність українського підпілля серед молоді безпосередньо на місцях наступним чином: «Оунівці і УПА приймають міри з націоналістичної обробки молоді в віці від 14 до 18 років, створюють різні націоналістичні гуртки. В цей період вони вивчають історію України, різну націоналістичну літературу. Крім того, на практиці йдуть в розвідку. В якості вчителів використовується інтелігенція» [79, арк. 51]. Після проходження навчання молодь поповнювала лави УПА, здійснюючи практичну чи організаційну роботу в підпіллі або «легалізовувалась» у радянському середовищі для конспіративної роботи.

Для боротьби з українським визвольним рухом та антирадянськими проявами молоді були залучені всі державні відомства. Головна роль у розправі над симпатиками та учасниками ОУН відводилась судовій системі, яка мала забезпечити швидкий розгляд справ та ухвалення потрібних владі вироків. У цьому плані у більшовиків був багатий досвід. У післявоєнний період на території України, з певними поправками, діяв Кримінальний Кодекс УСРР

1927 р., який узаконював широкі репресивні функції держави, спрямовані насамперед на боротьбу з так званими «контрреволюційними елементами». Глава 1 «Контрреволюційні злочини» особливої частини цього кодексу відзначалася необмеженим розширенням поняття контрреволюційного злочину та суворістю кримінальних санкцій. Загалом стаття 54 цієї глави містила 14 підпунктів, що стосувалися антирадянської діяльності. Стосовно освітян, учнівської та студентської молоді в основному застосовувались наступні частини 54 статті: 54-1а – зрада батьківщині; 54-8 – вчинення терористичних актів, спрямованих проти представників радянської влади; 54-10 – антирадянська пропаганда і агітація; 54-11 – участь у контрреволюційній організації; 54-12. – недонесення про контрреволюційні злочини; 54-14 – контрреволюційний саботаж [191, с. 25-29]. Міри покарання, передбачені цими пунктами, варіювались від 6 місяців позбавлення волі до вищої міри – розстрілу, який згодом замінили на 25 років таборів. Стосовно молоді, арештованої за вище перераховані правопорушення, застосовувались покарання у вигляді від 5 до 25 років ВТТ із позбавленням прав на 5 років та конфіскацією особистого майна. Також іноді до представників підпілля застосовували Указ «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників батьківщини з числа радянських громадян і для їх пособників» від 19 квітня 1943 р., за яким встановлювались унікальні для радянської правової системи види покарання: страта через повішення і каторжні роботи терміном від 15 до 20 років [195, с. 582-583]. Разом з тим, паралельно з судовою системою діяли Особлива нарада при НКВС СРСР (з 1946 р. – ОН при МДБ СРСР) та Військові трибунали, які відіграли ключову роль у боротьбі з учасниками націоналістичного руху та його прихильниками.

Незважаючи на переслідування та суворі міри покарання, у перші повоєнні роки західноукраїнська шкільна молодь часто потрапляла у поле зору радянських репресивних структур. На нараді партійно-радянського активу та інтелігенції Яворівського району Львівщини, що відбулася у серпні 1947 р.,

говорилось, що через недостатній рівень політичної роботи серед юнацтва «в багатьох селах молодь співає націоналістичні пісні, читає націоналістичну літературу» [99, арк. 102]. Хоча тогочасна патріотично налаштована молодь не лише «співала націоналістичні пісні», але й активно протидіяла системі.

У західноукраїнських школах набули поширення індивідуальні таємні або відкриті акції непокори владі. У райцентрі Тучин, що на Рівненщині, 20 листопада 1944 р. затримали ученицю 6 класу Ганну Журомську, виявивши у неї три пакети з 39 листівками антирадянського змісту [33, арк. 5]. Слідчі звинуватили дівчину у зв'язках з учасником ОУН Максимом Поліщуком на псевдо «Грицько»: «Будучи зв'язковою, Журомська виконувала завдання Поліщука, поширювала контрреволюційні націоналістичні листівки, які закликали до збройної боротьби проти Радянської влади» [33, арк. 37]. Хоча власне факту поширення листівок та діяльності Ганни у ролі зв'язкової доведено не було, ВТ військ НКВС Київській області від 17 лютого 1945 р. присудив Г. Журомській покарання у вигляді 10 років ВТТ та 5 років позбавлення прав [33, арк. 48]. Не було враховано факт, що на момент винесення вироку учениця була неповнолітня, їй було лише 15 років. Згодом, ухвалою ВТ Північнокавказького ВО від 16 травня 1955 р. термін покарання було знижено до 5 р. ВТТ без позбавлення прав [33, арк. 73-74].

Ученицю Костопільської середньої школи Марію Банацьку арештували у 1948 р. за звинуваченнями (склав особисто начальник РВ МДБ майор П. Новіков) у приналежності до ОУН. Підставою до звинувачення стало листування та зустрічі з вояком УПА Н. Кухарчуком на псевдо «Дзвінок» [31, арк. 2]. У листах Марія повідомляла інформацію про учнів своєї школи, до того ж при обшуку у неї виявили «грипс» [31, арк. 51]. Працівники органів МДБ знайшли ці компрометуючі матеріали під час проведення чекістсько-військової операції 20 листопада 1947 р., коли було вбито двох повстанців, а в одного із них знайшли лист на ім'я Н. Кухарчука від М. Банацької. За листи підпільникам учениця отримала 10 років ВТТ, що було надзвичайно жорстокою мірою покарання як для її «вини». Зауважимо, що у прокурорському протесті від 5

жовтня 1956 р. зазначалось: «Ніякої практичної допомоги Банацька бандитам «ОУН» не надавала, тому злочинні дії її були неправильно кваліфіковані» [31, арк. 83-84]. Покарання було знижено до 5 років ВТТ, хоча на час звільнення Марія вже 8 років як відбувала покарання [31, арк. 84].

Учень 9 класу Степанської середньої школи Степан Велесик був арештований 5 листопада 1949 р. за написання антирадянських віршів, за наклеп на керівників партії і уряду та зв'язки із підпіллям ОУН [155, арк. 3]. У школяра при обшуку було вилучено зошити з віршами та листи, які й стали головними доказами на суді. У листі до сестри експертиза виявила «націоналістичні висловлювання», що стосувалися навчального процесу: «Якби то хоч історія така, яку хочеться вчити, а то Івани Грозні і інші або про діяльність К. Маркса, так, що тяжка історія» [155, арк. 77]. До того ж, юнак зізнався, що зустрічався з повстанцями, що трактувалось однозначно як співпраця з «оунівською бандою». ОН при МДБ СРСР засудила хлопця до 8 років таборів [155, арк. 91].

Антирадянські прояви у середовищі західноукраїнської шкільної молоді були типовими у досліджуваний період. Скажімо, учениці 8 класу Дрогобицької школи № 2 А. Галишина та Є. Янковська 14 грудня 1945 р. під час шостого уроку розкидали у школі листівки антирадянського характеру. У листівках засуджувалася більшовицька влада, звучали погрози комсомольцям, комуністам та закликалось до проголошення Української самостійної соборної держави [375, с. 329].

У 1946 р. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації підпілля ОУН у Станіславській області було вирішено організувати засідку. Боєць НКДБ Іванов у с. Тучапи Снятинського району у якості «приманки» вивісив плакат з гаслом: «Смерть українсько-німецьким націоналістам». Ввечері до плакату підійшов хлопчик дев'яти років і почав його зривати, але був «відважно» затриманий засідкою [17, арк. 26]. Учениць середньої школи Коломий – Штильську, Агранович і Гайову – органи МДБ викрили у 1949 р. як учасниць націоналістичного підпілля [89, арк. 154]. Зауважимо, що діяли

дівчата індивідуально, і, як з'ясувало слідство, не були знайомі, адже жили у різних районах.

Керівник НКДБ Волинської області Шестаков у 1946 р. звітував: «Я сам особисто допитував одного хлопчину 1928 р. н, який поряд з розвідувальною діяльністю вів і активну пропагандистську роботу. У нього було знайдено 1 500 антирадянських листівок, які він мав розповсюдити у період виборів» [182, с. 34].

Органами МДБ Волинської області лише за 1952 р. було викрито кілька випадків виготовлення та поширення антирадянських анонімок і листівок учнями 5-7 класів у віці 14-16 років. Зокрема, 15 травня поблизу будинку директора семирічної школи с. Лишнівка Маневицького району Кравчук було виявлено анонімний лист, у якому їй погрожували вбивством, якщо вона не покине роботу в школі і не виїде з села. Автором виявився семикласник цієї ж школи Савчук [197, с. 852]. У квітні-травні у відділок міліції м. Луцька надійшло дві анонімки з критикою радянської дійсності. Написав їх учень 5 класу 2-ї української школи м. Луцька Берець [197, с. 853].

5 червня 1952 р. управлінням МДБ був перехоплений лист антирадянського змісту, адресований у м. Свердловськ. У донесенні новопризначеного секретаря Волинського обкому партії І. Грушецького секретареві ЦК КП(б)У Л. Мельникову повідомлялося: «Автор цього листа викладав свої антирадянські настрої і у віршованій формі зводив наклеп на одного із керівників партії і радянської держави» [197, с. 853]. Перевірка виявила, що лист написала восьмикласниця жіночої школи № 8 м. Луцька Г. Третьякова, росіянка, уродженка Свердловської області РРФСР. Зауважимо, що у випадку з Галиною Третьяковою встановити її особу було не складно, адже дані вказувалися на конверті. У справі з анонімками слідчі змушені були докласти значних зусиль, адже необхідно було перевірити школярів населених пунктів, у яких виявили антирадянські матеріали, звірити їхні почерки, опитати однокласників і т. д. На антирадянські прояви слідчі реагували швидко, залучаючи всі можливі ресурси. З великою долею ймовірності можна

припустити, що школярі не мали зв'язків з ОУН, а діяли індивідуально, виходячи зі своїх переконань чи юнацького максималізму. До подібного висновку спонукає те, що молодь не була ознайомена з елементарними правилами конспірації.

Численні факти антирадянських виступів школярів у західноукраїнському регіоні доводять, що комуністична ідеологія не знаходила розуміння чи підтримки серед місцевої молоді. Навпаки, утиски та більшовицькі методи управління часто викликали у молоді спротив. Як відзначав надрайонний провідник ОУН Надвірнянщини Вацаба – «Варнак» у звіті за четвертий квартал 1948 р.: «Молоді хлопці допомагають підпільникам в добуванні харчів, не раз із нараженням на небезпеку подають інформацію про рух оперативних боївок, а часто й беруть участь у боротьбі з окупантом. Розповсюдження листівок переважно проводиться легальною молоддю» [355, с. 379]. Також описані історії є показовими в тому плані, що навіть за знайдену повстанську листівку, вірш у національному стилі чи лист з критикою радянської влади можна було отримати повноцінний табірний термін.

Поряд із індивідуальними антирадянськими виступами поширеними були дії підпільних учнівських організацій та груп. У травні 1946 р. у с. Новомильськ Здолбунівського району Рівненської області радянські спецслужби викрили юнацький осередок у складі чотирьох учасників та восьми прихильників. Слідчі писали, що учасники «проходили військовий вишкіл, вивчали тактику наступу і оборони в цілях повстання... серед них проводились заняття по вивченню історії України, 10 заповідей українського націоналіста. Виготовляли листівки [...] на будинку поблизу сільради Новомильська вивісили жовто-блакитний націоналістичний прапор» [15, арк. 47-49]. Звинувачення, інкриміновані слідчими, «підготовка до відкритої боротьби та участь у націоналістичному повстанні» виглядають сумнівно, адже група була малочисельна, не мала зброї та зв'язків із підпіллям ОУН чи загонами УПА. Водночас те, що молоді люди поставили під сумнів «щасливе і безхмарне життя у Радянському Союзі», не були «відданими комуністичному режиму» і було їх справжньою виною.

«Злочином» слідчі вважали також те, що учні цікавилися національним життям, читали історію України та іншу заборонену літературу.

З 1948 до 1950 р. у середній школі с. Варковичі Дубенського району Рівненської області діяла підпільна «Організація українських націоналістів ім. Є. Коновальця», яка складалась із шістьох учнів [35, арк. 5]. Організатором і керівником цієї молодіжної групи був дев'ятикласник Микола Мельничук («Гриць»), який підтримував зв'язок з націоналістичним підпіллям в особі районного провідника ОУН на псевдо «Комар», згодом його замінив «Лиман». Безпосередньо від підпільників Мельничук отримав завдання створити законспіровану групу з учнівської молоді, яка займалася б збором необхідної для повстанців інформації та поширенням у навколишніх селах націоналістичних агітаційних матеріалів.

До створення такої групи юнак поставився відповідально, розширював її поступово і обережно, спочатку залучив до організації Дмитра Тимчука, який отримав псевдо «Богун» та Андрія Артимчука («Карий»), доручивши їм розклеїти декілька листівок. Згодом до підпільників приєдналися Мінодора Королькова («Чайка»), Роман Данилюк («Сокіл») та Галина Вишневська («Ластівка») [35, арк. 37-39]. Всі учасники групи проходили перевірку, складали присягу на вірність ОУН і своєму колективу та зобов'язувались вести боротьбу за звільнення України від більшовиків. Основні напрямки роботи групи підпільників ілюструють матеріали архівно-кримінальної справи. Д. Тимчук поширював націоналістичні листівки, написав характеристику на голову Сатіївської сільської ради, регулярно складав звіти про стан справ у селі. У червні 1949 р. спільно з Мельничуком зустрічався з підпільниками: «На цій зустрічі бандкерівник «Лиман» мені сказав, щоб я краще конспірувався у своїй роботі на користь ОУН і щоб я давав більше інформацій» – свідчив на допиті хлопець [35, арк. 38].

Галина Вишневська на допиті 25 травня 1951 р., який тривав із 3 годин ночі до 8 год. 10 хв. ранку, на запитання слідчого про її діяльність в організації відповіла наступне: «Мені і Мінодорі Корольковій Данилюк доручив розкидати

антирадянські націоналістичні листівки [...] було розкидано близько двадцяти штук листівок [...] У 1949 р. восени, я, Данилюк Р., і Королькова М. розкидали в с. Варковичі до п'ятдесяти листівок. У 1950 р. моя націоналістична діяльність полягала в переписуванні інформацій бандитам ОУН а також оунівських рефератів, написаних Данилюком Романом» [35, арк. 245]. Інша арештована, М. Королькова, на допитах розповіла про зустріч з районним провідником ОУН та поширення спільно з Вишневською націоналістичних гасел [36, арк. 140]. Таким чином, діяльність учнівської групи у с. Варковичі полягала у зборі і передачі підпільникам інформації про партійно-радянський актив сіл Варковичі і Сатиїв, вчителів та комсомольців школи; читання націоналістичної літератури та її обмін між собою; переписування рефератів, брошур і віршів антирадянського змісту; виготовлення та поширення націоналістичних листівок та гасел; вивчення методів конспіративної роботи [36, арк. 318]. Після закінчення учнями школи, діяльність цієї групи припинилась. Окремі її учасники стали студентами: Тимчук та Данилюк Львівського політехнічного, а Вишневська Кременецького педагогічного інституту. Отож, групу складала критично думаюча, талановита молодь, яка не бажала жити у тоталітарній державі.

Органам МВД стало відомо про колишню діяльність молодіжної підпільної групи у 1951 р. Причиною викриття став ланцюжок трагічних подій: після ліквідації 23 лютого 1950 р. районного провідника «Комара» серед його речей виявили списки вчителів та партійного активу с. Варковичі, підготовлені школярами. Внаслідок оперативно-слідчих дій «силовики» розшукали та заарештували колишнього керівника групи Миколу Мельничука, а згодом інших учасників групи. Всіх арештованих звинуватили за ст. 54-1а, 54-11 КК УРСР та засудив ВТ військ МВС Рівненської області 27 вересня 1951 р. на 25 років ВТТ та 5 років позбавлення прав [36, арк. 352-352 зв.]. Разом з тим, бажаючи відзвітувати про викриття озброєної націоналістичної організації, слідчі, крім згаданих звинувачень, додали, а суд підтвердив Роману Данилюку ст. 196 КК УРСР – незаконне зберігання зброї. Хоча слідство встановило, що

Данилюк був членом групи з охорони громадського порядку і зброю йому видав районний відділ міліції. До того ж, при обшуку зброї виявлено не було [37, арк. 97]. Подібна підтасовка фактів ілюструє суть радянського судочинства [37, арк. 75]. Лише в роки «відлиги» справу було переглянуто і прокуратура Прикарпатського ВО 6 липня 1956 р. знизила всім покарання до 5 років і застосувала Указ «Про амністію».

На Львівщині у с. Сілець Великомоствівського району ліквідували молодіжну групу із 5 учнів місцевої середньої школи. Очільником її був Юрій Сагайдак, 1928 р. н., у минулому вояк УПА. У 1946 р. за завданням підпілля він вийшов з повинною та вступив на навчання до 10 класу місцевої школи, де й організував націоналістичну групу. Учасники організації займалися розвідкою, поширенням листівок та навіть здійснили декілька терористичних актів проти радянського активу. Зокрема М. Семенишин за завданням керівника групи пострілом з пістолета поранив завідуючого плановим відділом Столярчука та вчительку середньої школи Шевченко [280, с. 236].

На Волині у березні 1950 р. секретар Цуманського РК КП(б)У Мірченко писав першому секретарю Волинського обкому партії Профатілову про викриття серед учнів Цуманської середньої школи «терористичної групи у складі 6 чоловік, що мали зброю» [51, арк. 1]. Районний чиновник відзначав, що виховна робота серед учнів школи проводилась на низькому рівні, а створенням піонерської організації взагалі ніхто не займався. Цікаво, що зразковою ідейністю не вирізнялися і діти державних службовців, які відчуваючи всездозволеність «погрожували директору і вчителям школи» [51, арк. 4].

У липні 1951 р. органи МДБ Волинської області у селах Дубова Корчма і Городище Сенкевичівського району ліквідували підпільну групу молоді під назвою «За Україну», яка складалась із 7 учасників. До складу організації на момент арешту входили: А. Тарасюк, М. Пашко, І. Мирончук (учні 8 класу Сенкевичівської середньої школи), Є. Рибай, М. Кошель (учні Дрогобицького електротехнікуму), а також Б. Токарчук (безробітний), М. Назаровський (колгоспник) [346, с. 332-333].

Слідчі встановили, що молодіжна група була створена за ініціативою Альвіна Тарасюка. Будучи секретарем комсомольської організації школи, він, після арешту свого двоюрідного брата, відкрито висловлював антирадянські погляди, слухав та поширював серед учнів інформацію з передач «Голосу Америки». Перше зібрання групи відбулося у березні 1950 р. у помешканні М. Пашка, на якому підпільники отримали псевда, прийняли статут і присягу, розроблені А. Тарасюком, та розподілили між собою обов'язки. Один із пунктів присяги зобов'язував членів організації проводити активну боротьбу проти органів радянської влади. Також молодь намагалась придбати зброю, хоча їм це не вдалось [344, с. 333]. Учасникам цієї підпільної молодіжної групи пощастило. Враховуючи відверте визнання своїх «помилкок», молодий вік і походження із соціально близького радянській владі середовища (що було основним), з ними провели відповідну «профілактичну» роботу й відпустили на поруки батьків.

Управління МДБ у Тернопільській області було заарештовано у серпні 1951 р. учасників підпільної антирадянської молодіжної організації «СУМ» («Спілка української молоді»), що існувала у с. Кошляки Новосільського району Тернопільської області. Слідчі з'ясували, що група виникла влітку 1948 р. за завданням учасника раніше розкритої таємної організації «Універсал», на той час засудженого О. Шевчука. Влітку 1950 р. через Я. Чучвала було налагоджено зв'язок з оунівським підпіллям в особі Богдана Надяка («Стрілець») і Василя Крисоватого («Андрій»). За вказівками останніх у селі поширювалися антирадянські листівки та збиралася інформація про дії працівників МДБ і солдат, які приїздили у село [197, с. 834-835]. Молоді люди поширювали серед мешканців с. Кошляки націоналістичну літературу, агітували проти вступу до комсомолу, придбали зброю – гвинтівкові обрізи та патрони до них. У грудні 1951 р. учасники групи за ухвалою ВТ військ МДБ Тернопільської області були засуджені до 25 років ВТТ кожен [197, с. 837].

Таким чином, сільська молодь, демонструючи прихильність до ідей українського національного руху, виступала з ініціативами утворення

антирадянських груп та організацій серед шкільної молоді у повоєнному західноукраїнському селі.

Молодіжні підпільні антирадянські організації виникали і в містах. Одну із таких під назвою «Юнаки» склали старшокласники рівненських шкіл № 1 та № 2, загалом дванадцять осіб [265, с. 468]. Організація у Рівному випускала журнал під назвою «Зов крові», його друкувала на машинці Віра Дзівак. Редакторами журналу були Степан Куйбіда та В'ячеслав Новак. Журнал виходив один раз на місяць та поширювався у школах міста: його залишали під партами, іноді у магазинах та інших громадських місцях. Згодом у листопаді 1947 р. була створена націоналістична група при середній школі № 2 м. Рівне з ініціативи С. Куйбіди, В. Новака, Б. Рудакова та інших старшокласників. Юнаки поширювали націоналістичні погляди серед учнівської молоді через журнал «Зоря». Метою групи була боротьба за самостійну Українську державу [265, с. 471]. Основними формами роботи юнаків було збирання медикаментів, проведення агітації, поширення листівок. Відомо, що організація підтримувала зв'язки з націоналістичними молодіжними організаціями Рівненського, Гощанського та інших районів області. Водночас «Юнаки» налагодили контакти з УПА, завдяки їхнім старанням упівцям передавались медикаменти, іноді зброя. Впродовж 1948 р. учасників націоналістичної організації було заарештовано. Арешти, як правило, проводили вночі, поєднуючи їх з обшуком. За антирадянську діяльність, зберігання та поширення націоналістичної літератури, недонесення, видавництво журналу, ведення боротьби за самостійну Україну, постановою ОН при МДБ СРСР 25 грудня 1948 р. учнів було засуджено до ув'язнення на терміни від 3 до 10 років ВТТ [265, с. 479].

Провід ОУН у своїх інструкціях та наказах завжди наголошував на важливості виховної роботи серед шкільної молоді. Враховуючи те, що проведення широкомасштабної націоналістичної пропаганди у містах силами повстанців було обмежено через контроль радянської влади, ця функція покладалась, насамперед, на сільську молодь. У інструкції надрайонним керівникам за 1945 р. наказувалось: «щоб сільська молодь ширила наші ідеї між

міською» [12, арк. 13]. Як засвідчує діяльність рівненських старшокласників, така тактика успішно діяла, сільська молодь без перешкод контактувала з міською, поширювала націоналістичні ідеї серед молодіжного середовища західноукраїнських міст. До того ж учні сільських шкіл поширювали свої погляди, вступивши на навчання у містах.

У 1949 р. за активну антирадянську діяльність на користь ОУН, працівники управління МДБ Рівненської області арештували 17 осіб, головним чином учнів торгово-кооперативної та фельдшерсько-акушерської шкіл міста. Керівною ланкою цієї молодіжної групи були Володимир Ярмолюк, Іван Климчук та Володимир Яремчук [194, с. 441-442; 154]. Проживаючи у с. Рясники Гощанського району, вони налагодили контакти з діячами місцевого підпілля К. Пасічником («Степовим») і політреферентом Олександрійського та Гощанського районів П. Янчаруком («Журавлем») та виконували їхні доручення [194, с. 452].

Спочатку юнаки за завданням підпілля розклеювали у селі листівки, розповсюджували націоналістичну літературу, згодом Климчук і Яремчук були прийняті в «Юнацтво», отримавши підпільні псевда «Шпак» та «Крук», згодом до них приєднався Ярмолюк («Гонта»). З осені 1945 р. юнаки розпочали активну діяльність: вивчали націоналістичну літературу, організовували зібрання, займались вихованням місцевої молоді, розширювали свою підпільну ланку, проводили розвідку. Володимир Ярмолюк налагодив зв'язки з проукраїнськи налаштованою молоддю середньої школи № 2 м. Рівного. Неодноразово отримував від «Степового» націоналістичну літературу та вказівки. У 1947 р. роздобув та передав до підпілля «шрифт для друкарської машинки, 30 флаконів туші, червоного і чорного кольору, і п'ять пар офіцерських погон» [194, с. 442]. Він неодноразово виконував різні доручення, доставляв повстанцям друкарське приладдя, медикаменти та інші потрібні речі.

Навчаючись з 1948 р. у Рівненській торгово-кооперативній школі, Ярмолюк зорганізував навколо себе однодумців. Отримуючи літературу для розповсюдження від підпілля ОУН, він фактично виконував роль керівника

ланки «Юнацтва» у згаданій школі [154, арк. 103-105]. Згодом у цьому навчальному закладі сформувалось активне ядро, до якого належали В. Ярмолюк, А. Михальчук, К. Аврамчук, П. Тополюк, В. Данилюк. Головними методами діяльності продовжували бути антирадянська пропаганда, виготовлення та розповсюдження націоналістичної літератури, організація зібрань, залучення до ОУН нових учасників з числа учнів, збір інформації про освітні заклади м. Рівного та околиць, розвідка, виконання доручень підпілля.

Після викриття та арешту патріотично налаштованої молоді, слідчі УМДБ по Рівненській області – Селіванов, Дюкареєв та Сівоволов – пропонували засудити звинувачених на 25 років ВТТ [194, с. 451]. Як резюмували слідчі, проводити відкрите судове засідання не доцільно [154, арк. 140]. Відомо, що у викритті учасників організації допомогли комсомольці торгово-кооперативної школи – Передерєєва, Сташевська та Корнієнко [194, с. 484]. Постановою ОН при МДБ СРСР від 13 серпня 1949 р. всіх учасників підпільної організації засудили на 10 років ВТТ, більшість відбували покарання у Степовому таборі № 4 (м. Джекказган Казахської РСР) [194, с. 453].

Подібні антирадянські групи школярів виникали у багатьох селах та райцентрах Рівненської області: у 1948 р. було заарештовано підпільників юнацьких організацій сіл Здовбиця, Дядьковичі, районного центру Гоща. За липень 1949 р. в області було ліквідовано три молодіжні організації ОУН та заарештовано 13 їх учасників. Згодом була викрита молодіжна група чисельністю 5 осіб, яка існувала з початку 1948 р. у м. Дубно [281, с. 108-113]. Таким чином, у післявоєнний період значна частина учнівської молоді західноукраїнського регіону проводила антирадянську діяльність, намагаючись протидіяти комуністичній пропаганді та допомогти націоналістичному підпіллю, за що була суворо покарана.

У спецповідомленні транспортного відділу МДБ Львівської залізниці від 23 травня 1947 р. інформувалося про ліквідацію молодіжної націоналістичної організації серед учнів 9 та 10 класів середньої школи № 8 (або № 9 – номер школи в документах різняться) м. Львова. До її складу входило 16 юнаків,

керівником був учень 9 класу Т. Драган [281, с. 235]. Своїм завданням організація вважала боротьбу проти радянської влади за створення самостійної України, придбання зброї та боєприпасів, вивчення націоналістичної літератури, виготовлення і розповсюдження антирадянських листівок, для друкування яких за власні кошти вдалося придбати дві невеликі типографії [185, с. 368]. Учасники молодіжної організації до свого арешту встигли розповсюдити кількасот листівок у м. Львові та його околицях.

Організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У в інформаційному бюлетені від 7 серпня 1946 р. інформував, що паралельно з викриттям і ліквідацією підпільної організації «Юнаки», що складалась зі студентів львівських вузів, у місті була викрита ще одна молодіжна націоналістична група. За інформацією МДБ, до неї належало 9 юнаків та дівчат, переважно учнів різних шкіл м. Львова. Ініціаторами створення групи стали учні залізничного училища № 2 Пришляк, Лисак і Березовський, які відвідували драматичний гурток. Під приводом підготовки вистав, вони організовували націоналістичні зібрання [185, с. 165]. На цих зібраннях і виникла підпільна група під назвою «Гурток молодих революціонерів України». Учасники склали присягу, яка починалась словами: «На славу і пам'ять рицарів і право наших предків клянусь символом моєї нації, що буду працювати чесно і самовіддано на благо молодих революціонерів України» [185, с. 166]. На зібраннях молодь читала заборонену владою літературу, обговорювала недоліки радянського політичного режиму та виявляла наміри налагодити зв'язки з підпіллям ОУН.

У м. Скалаті Тернопільської області 19 листопада 1948 р. було викрито молодіжну українську націоналістичну організацію «Мета» під керівництвом учня 9 класу середньої школи міста Ярослава Демківа, на псевдо «Богун», 1929 р. н. Члени організації збиралися разом та обговорювали майбутнє видання газети під назвою «Вільна думка», а також листівок і звернень [186, с. 434]. Учасник «Мети» Михайло Лешинин, працюючи у типографії Тернопільської обласної газети, зміг надрукувати 6 листівок, 100 гасел і 4 примірники газети.

Однак органи МДБ викрили молодіжну організацію, всіх її учасників було заарештовано.

На Тернопільщині у грудні 1951 р. було викрито ще одну молодіжну організацію під назвою «Сірко», до якої належало семеро учнів середньої школи м-ка Золотники віком 16-19 років, жителів навколишніх сіл Сокільники і Бурканів. Шестеро з членів організації були комсомольцями [187, с. 451]. Створив молодіжну групу дев'ятикласник П. Гомілка за завданням підпільника Т. Мерви. Разом із Т. Димінським та М. Кухтиком, вони займались поширенням антирадянських листівок, які отримували від повстанців через спеціальне сховище (тайник). Паралельно десятикласник цієї ж Золотниківської школи, житель с. Сокільники В. Теслюк (батько якого був членом ОУН та загинув в бою), створив іншу підпільну учнівську групу, яка складалась із Я. Шепіти, Я. Кіцкай та З. Цюпрік. Керівник В. Теслюк мав досвід підпільної діяльності, адже раніше поширював націоналістичні листівки, контактував з членами ОУН. Дізнавшись про діяльність групи П. Гомілки, В. Теслюк запропонував об'єднатись, що й було зроблено у липні 1950 р.: об'єднана організація отримала назву «Сірко» [187, с. 452].

На зібраннях школярі вивчали націоналістичну літературу, обговорювали методику поширення листівок та способи їх виконання. Листівки друкували за допомогою виготовленого Я. Шепітою штампу, поширюючи їх у райцентрі Золотники та селах Сокільники і Бурканів. Учасники організації «Сірко» намагались дістати зброю, для цього планували здійснити терористичний акт над дільничними уповноваженими сіл Сокільники і Бурканів [187, с. 453]. Слідчі приписували школярам спроби роздобути вибухівку, щоб підірвати міст через р. Стрипу і будівлю райкому КП(б)У [187, с. 453]. У грудні 1951 р. школярів заарештували. Чотирьох із них: Теслюка, Гомілку, Шепіта та Димінського ув'язнили, з рештою учнів працівники органів МДБ та райкому провели виховну роботу та відпустили. Аналіз анкетних даних чотирьох арештованих школярів засвідчує, що якщо хтось із їх родичів раніше був репресований, то це певною мірою радикалізувало їхні дії.

Загалом за період 1945–1951 рр. Золотниківським райвідділом МДБ було викрито 14 націоналістичних організацій з числа молоді віком від 17 до 22 років, загальним числом 85 осіб. Учасники цих організацій мали зброю, займались поширенням антирадянських листівок та націоналістичної літератури, а також планували терористичні акти проти радянського і партійного активу [187, с. 451].

У квітні 1951 р. органами МДБ Волинської області було арештовано 14 учасників антирадянської організації, що діяла у м. Лукові під назвою «МОН» (Молодіжна організація націоналістів). Всі учасники групи були учнями старших класів Луківської середньої школи, організатором і керівником виступав учень 10-го класу Віталій Мелешук, 1934 р. н. Учасники «МОН» систематично влаштовували зібрання, читали націоналістичну літературу, складали антирадянські вірші і листівки, які поширювалися серед населення м. Лукова [197, с. 807]. З метою конспірації учасники «МОН» вступили у комсомол, хоча і в середовищі комсомольців школи старались проводити національно-виховну діяльність. На допиті заарештований В. Мелешук розповідав: «Мої антирадянські погляди склалися на ґрунті невдоволення колгоспним ладом. Крім цього, на мене також вплинула і націоналістична література, яку я прочитав у великій кількості» [197, с. 808]. Під час арешту в кожного учасника «МОН» знайшли націоналістичну літературу та вірші антирадянського змісту. Крім цього, було вилучено 2 гвинтівки, автомат і 1 500 штук патронів [197, с. 809].

Таким чином, шкільна молодь слідкувала за діями радянської влади і часто була ними невдоволена. Особливий спротив в учнів викликали ідеологізація навчального процесу, створення піонерських та комсомольських організацій, колективізація та інші заходи більшовиків. Участь учнів в антирадянському русі, допомога підпільникам, читання заборонених книг, літератури, особливо на зібраннях, чи навіть виявлені факти зацікавлення національною історією кваліфікувалися більшовиками однозначно як «злочин проти народу» чи «зрада

батьківщині». На такі дії радянська влада реагувала звичними для неї методами – репресіями.

У статті, вміщеній у підпільному журналі «Самостійність», зазначалося, що дуже великий відсоток від усіх заарештованих НКВС становила молодь. У травні 1945 р. масові арешти відбувались серед шкільної молоді в Тернополі, у листопаді 1945 р. – у Бережанах та Бучачі. У м. Ковель Волинської області у січні 1946 р. було заарештовано 80 осіб, з яких 70% – школярі [279, с. 93]. Подібні арешти проходили у більшості райцентрів Волинської області. У Дрогобицькій області лише МДБ за 1946 рік було засуджено 95 осіб із числа місцевої молоді як посібників ОУН, з яких 43 були учнями 6-10 класів [181, с. 327]. Як зазначав військовий прокурор Александров, «основним видом контрреволюційних злочинів з боку учнів є участь в контрреволюційній націоналістичній організації українсько-німецьких націоналістів, участь в бандах «УПА» і допомога бандитам УПА і ОУН» [181, с. 327].

На репресивні заходи радянської влади повстанці реагували терористичними актами стосовно «силовиків», працівників партійного активу, а також масованими агітаційними кампаніями. У листівці «Звернення УПА до представників партійних, советських і каральних окупаційних органів із закликом припинити терор проти українців», датованій 1946 р., підкреслювалось: «Головні гітлерівські злочинці понесли заслужену кару [...] Та ж ви не кращі за цих гітлерівських і японських злочинців. Та ж ваші руки так само, як і їхні, забруджені невинною народною кров'ю» [182, с. 271].

Окрім закликів припинити терор проти місцевого населення, повстанці говорили про неминучу відплату: «Великий і повний рахунок ваших злочинів подасть вам український народ [...] він судитиме вас за знищену його державність, за голод у 1933 р., за Біломорканали, Сибір, Соловки, за розстріляних найкращих синів і дочок [...] він судитиме вас за цей терор, який ви застосовуєте сьогодні, за те, що палите села, мордуєте мирних жителів» [182, с. 272]. Незважаючи на заклики до припинення терору та погрози його виконавцям, репресії продовжувались, тривав і опір.

У донесенні М. Хрущова Й. Сталіну про засудження українських юнаків і дівчат за участь у національно-визвольному русі від 13 липня 1949 р. повідомлялося: «У дитячих трудових колоніях і інших місцях ув'язнення Української РСР станом на 1 травня ц. р. утримується 176 юнаків і 232 дівчини засуджених у 1944–1946 рр. воєнними трибуналами військ МВС за приналежність до організацій українсько-німецьких націоналістів чи за допомогу їм, терміном від 5 до 25 років» [182, с. 335]. Частина з них, як таких, що «перевиховалися» та «розкаялись» у трудових колоніях, М. Хрущов пропонував звільнити.

Варто відмітити, що навіть після спаду активної фази збройної боротьби УПА і розгрому значної частини підпілля ОУН, школярі Західної України продовжували чинити опір сталінському тоталітаризму. У Станіславській області лише впродовж першого півріччя 1948/1949 н. р. було заарештовано 522 учні. У 1950 р. у Калуській, Тлумацькій, Букачівській та інших школах області були виявлені націоналістичні групи та проведені арешти учнів 9-10 класів [357, с. 206]. На нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР від 8 червня 1950 р. один із доповідачів говорив, що українські націоналісти продовжують впливати на молодь, як доказ наводив наступне: «У нас в одному селі в 7 класі прийшлося посадити 4 учні за антирадянські дії, за розповсюдження листівок і т. д.» [19, арк. 21]. У Дрогобицькій області за цей же рік було викрито шість підпільних організацій з числа легально-проживаючої молоді, дехто мав зброю. Ці законспіровані групи існували декілька років, впродовж 1945-1947 рр. [19, арк. 49]. Подібні явища були масовими у школах західних областей України до середини 1950-х років, коли радянським партійним та силовим структурам все ж вдалося подолати організований спротив населення.

Таким чином, особливістю післявоєнного шкільництва західноукраїнського регіону стало те, що в силу свого важливого місця у суспільстві, учні та вчителі були втягнуті у вир ідеологічної боротьби між комуністичним режимом та українським підпіллям. Кожна з ворогуючих сторін

намагалась залучити школярів та сільську інтелігенцію на свій бік. Інспектори НКО УРСР, які скеровувалися у всі області, у своїх звітах констатували: «Робота серед інтелігенції утрудняється сильними позиціями українських націоналістів» [26, арк. 23]. У Волинській області, попри гучні заяви партійців про «гарячу підтримку» всіх заходів влади місцевим населенням, визнавалося, що в деяких районах, особливо ближче до Рівненської області «органи радянської влади працюють тільки вдень і то не кожного дня» [43, арк. 27]. Зрозуміло, що у такій ситуації ідеологічно-виховна робота, яку проводили більшовики серед молоді та інтелігенції, останніми не сприймалася.

В умовах ідеологічного протистояння, комуністичні керівники заявляли: «Уряд довірив виховувати молоде покоління в дусі комунізму. Значить він [вчитель] є перш за все, політичним діячем. І вся діяльність органів народної освіти повинна бути пронизана більшовицькою партійністю – інакше бути не може» [89, арк. 120]. Проте значна частина вчителів намагалася відсторонитися, ізолюватися від цієї боротьби, заявляючи: «Моя справа навчати дітей, а до політики я не маю ніякого відношення і в ній не розуміюсь» [26, арк. 23]. Такі педагоги довгий час не викликали довіри у комуністичної влади. На нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР 8 червня 1950 р. один із доповідачів вимагав від керівництва: «Я просив, що все таки вчителів треба нам дати, і вчителів перевірених, досвідчених, відданих тому, що молодь треба завойовувати на свій бік» [19, арк. 21].

Звіти партійних структур та органів держбезпеки свідчать, що часто учні виявляли антирадянські дії під впливом вчителів. Керівництво середньої школи № 5 м. Станіслава проводило пряму паралель між ідейністю педагогів та успішністю їхніх учнів. Наголошували, що вчительки Кашуба та Бондарчук не сприймають радянської методики, вороже налаштовані до комсомолу, тому виховували учнів у дусі аполітичності і безідейності [83, арк. 5]. Вчительку Петровської семирічки Вакулинську за зв'язки з українським підпіллям звільнили з роботи та ув'язнили [83, арк. 55]. У Герасимовській семирічній

школі Станіславської області вчителя Горецького заарештували за зв'язки з ОУН і ув'язнили на 25 років таборів [83, арк. 55].

Керівництво Львівського облвнн скаржилось, що у Дрогобичі вчителі не хочуть працювати, а учні знаходяться під впливом націоналістів. У Магерівському районі Львівської області у 1945 р. РВ НКДБ було арештовано вчительок К. Харченко та Є. Павлик, які, як учасниці ОУН, поширювали вплив на учнів. У с. Кам'янка-Гора цього ж району працювали вчительками О. Криловець та А. Корсун, що прибули з Полтавської області, але згодом були завербовані ОУН. Вони ознайомились з націоналістичною ідеологією, розповідали повстанцям про заходи радянської влади в районі [182, с. 206].

Для виявлення антирадянських елементів залучалися всі державні структури. За громадянами встановлювався тотальний контроль, особові справи, довідки, характеристики на працівників, зокрема вчителів, слідували за ними. На особливому контролі структур держбезпеки були представники інтелігенції, що перебували на окупованій території, ті, хто повірив радянським заявам про амністію чи повернувся з еміграції. Всі вони поповнювали лави «неблагонадійних елементів», не допомагало ні розкаяння, ні заслуги перед владою.

Широкого масштабу на західноукраїнських теренах набули арешти вчителів та учнів, які не поділяли радянської ідеології. Демидівським РВ НКВС Рівненської області у вересні-жовтні 1944 р. було заарештовано чотирьох освітян району: Т. Пуцака, В. Антонюк, Т. Ющака та М. Бовчалука, яких звинувачували як учасників ОУН [34, арк. 3]. Об'єднувало всіх цих людей те, що під час окупації вони були шкільними вчителями, а у січні 1944 р. навчались на спеціальному вишколі ОУН для вчителів. Тимофій Пуцак на цих курсах представляв районний провід ОУН, мав псевдо «Кислий», провів декілька лекцій для слухачів [34, арк. 108]. Віра Антонюк обвинувачувалась ще й у тому, що отримувала від керівництва ОУН платню за свою роботу та послуговувалася у школі привітанням «Слава Україні!» [34, арк. 148].

В обвинувальному висновку згаданим особам інкримінувалась зрада батьківщині, антирадянська пропаганда, участь у контрреволюційній націоналістичній організації, у тому, що вони «працювали учителями в школах банд УПА, де займались вихованням молоді в націоналістичному дусі» [34, арк. 107]. Хоча це були звичайні сільські вчителі, які поділяли ініціативи ОУН щодо організації навчального процесу. 7 квітня 1945 р. вироком ВТ військ НКВС Рівненської області усіх було засуджено на 10 р. ВТТ і 5 р. позбавлення прав з конфіскацією майна.

Багато освітян не поділяли ідеологічного наповнення комуністичних молодіжних організацій. Несприйняття частиною місцевих освітян комсомольських та піонерських організацій можна пояснити тим, що педагоги як ніхто інший добре усвідомлювали мету і завдання цих структур – пропаганду комуністичного світогляду та виховання вірних радянській владі громадян. З іншого боку, давалася ознака агітація і застереження з боку діячів ОУН і УПА. Зокрема керівник пропаганди Копичинського районного проводу ОУН, що на Тернопільщині, на псевдо «ХП-100» у звіті за 1948 р. писав: «Як тільки я дізнавався, що який-небудь учень чи учениця вступали в піонери, я відразу заходив до їхніх батьків [...] роз'ясняв їм, хто такі піонери і комсомольці, цілі і завдання цих організацій [...] говорив їм якщо вони не заборонять своїм дітям бути членами організації, то українські повстанці суворо покарають батьків. Як наслідок, ті учні, в яких я був, вийшли із піонерів» [186, с. 94-95].

Частина вчителів намагалась проводити у школах приховану націоналістичну пропаганду, каталізатором цього могли бути особисті переконання, що формувалися під впливом націоналістичної ідеології, невідповідність радянської пропаганди реаліям життя чи репресії щодо когось із родичів. У результаті такої ситуації в освіті відбувалися регулярні перевірки вчительських кадрів більшовицькими спецслужбами. На їхню вимогу у 1950 р. із 37 228 вчителів регіону підлягало заміні 1 423 особи за зв'язки з ОУН, антирадянські погляди, релігійність та класову ворожнечу [357, с. 149].

Таким чином, учнівський опір більшовицькій владі та неприйняття комуністичної ідеології на теренах західних областей УРСР у повоєнний період набув масового характеру та локально продовжувався до середини 1950-х рр. Основними методами та формами діяльності антирадянськи налаштованих школярів було створення законспірованих юнацьких груп та організацій, розповсюдження літератури, листівок серед населення, подекуди їх виготовлення; усна антирадянська агітація у різних формах (збори, дискусії, обговорення); самоосвіта та накопичення знань з історії України, національної культури, географії через підпільну літературу; виконання завдань місцевого керівництва ОУН щодо збирання необхідної інформації. Частково молодь долучалася до участі у збройній боротьбі, до здійснення терористичних актів проти радянських активістів і представників влади.

Вплив українського націоналістичного підпілля на учнівство і вчительство західних областей УРСР значно ускладнювало відновлення радянської влади та поширення комуністичних впливів у післявоєнний період. Національні ідеали знаходили підтримку та розуміння серед значної частини шкільної молоді в західноукраїнському регіоні, що викликало переслідування та арешти з боку більшовицьких органів держбезпеки.

4.2. Студентський спротив радянській політичній системі

Процеси утвердження тоталітарної держави неминуче призводили до утворення у всіх сферах суспільного життя однотипності ідей та поглядів, стандартизації мислення. Не стали винятком університети та інститути Західної України у повоєнний період, чия діяльність була надмірно політизованою. Перед викладачами і студентами партійне керівництво ставило завдання пріоритетності ідейно-виховної роботи, застосовувався широкий спектр засобів для контролю та перевиховання західноукраїнської студентської молоді. Однак, частина студентської молоді виступала проти комуністичної влади та її політики, підтримувала та пропагувала ідею самостійності України, яку обстоювала ОУН.

У досліджуваний період ідеологічний наступ сталінізму на Західній Україні підкріплювався широкомасштабними репресивними заходами, депортаціями місцевого населення, придушенням найменшого інакомислення та вишукуванням «ворогів народу» і «буржуазних націоналістів» [291, с. 309]. Безпосередній нагляд за роботою вузів здійснювали обкоми КП(б)У та їх відділи, які контролювали навчально-виховний процес, його ідейну направленість. У «П'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950-ті рр. і завдання шкіл на 1946–1947 рр.» перед навчальними закладами всіх рівнів ставилось завдання: «Потрібно створити велику армію культурно-освітніх працівників, щоб допомогти в справі мобілізації трудящих мас на виконання великих планів п'ятирічки» [124, арк. 29]. Відтак, основне місце у роботі партійних структур займало комуністичне виховання студентів і викладачів та боротьба проти впливів української національної ідеології [101, арк. 16-17].

За допомогою усіх можливих на той час засобів агітації і пропаганди радянських студентів, позбавлених зв'язку з іншим світом, переконували, що єдино правильним шляхом політичного розвитку є соціалізм, а всі, хто виступають проти цього – вороги та зрадники народу, які заважають становленню справедливого суспільства.

Значна частина студентської молоді не поділяла політики комуністичної влади, ставилась до радянської пропаганди скептично, а іноді й відверто вороже. Представники влади, усвідомлюючи негативне налаштування місцевої молоді, проводили регулярні перевірки студентського загалу на предмет їхньої лояльності. У звіті про роботу відділу студентської молоді ЦК ЛКСМУ за 1946–1948 рр. фіксувалося, що студент-репатріант педагогічного інституту Львівської області Зінчук у розмові з друзями «вихваляв культуру та техніку німців», адже бачив все на власні очі [389, с. 226]. Студент Львівського держуніверситету С. Пущик, фронтовик, задавав викладачам на лекціях провокативні запитання, на кшталт: «Чому ми все читаємо про Москву, а не про Київ?», критикував праці Й. Сталіна за їх нелогічність та протиріччя [182,

с. 346]. Студент другого курсу Луцького учительського інституту Білецький обурювався, що для купівлі літератури повинен відмовляти собі в одязі та харчуванні, підкреслював: «хоч голодний, а повинен кричати ура» [56, арк. 8]. Молодь не хотіла вчити праці класиків марксизму-ленінізму, студіювати рішення партії і уряду про школу, численні промови Й. Сталіна. Доходило то того, що студенти демонструючи добрі знання з предмету, отримували низькі оцінки, так як не могли підкріпити свої відповіді цитатами партійних вождів. Наприклад, студентка Станіславського інституту Кремслюк показала хороші знання з педагогіки, але не змогла дослівно повторити сталінське судження про ленінізм, а студентку Слободян екзаменаційна комісія «вчитала» за те, що вона, розповідаючи про колективізацію, сказала, що у колгоспі працюють і колишні куркулі [94, арк. 77]. Такі слова йшли в розріз із твердженням комуністів, що куркулі є ворогами та експлуататорами трудового народу.

Таким чином, українська молодь була замкнена у тисках радянської пропаганди, але частина критично думуючого студентства, за словами Михайла Палідовича (Ю. Херсонця), автора брошури «На зворотньому пункті», бачила, що «основним елементом всієї політики більшовиків був і є звичайний імперіалізм, той самий, що кидав Боголюбських на Київ, Петрів під Полтаву, Катерин на Запорізьку Січ, Ленінів на Донбас і Україну. Кожний раз з іншими лозунгами, але завжди з тією самою метою – загарбання України» [130, арк. 69].

Поширенню антирадянських настроїв серед студентства сприяла, насамперед, ідеологічна робота ОУН. У 1944 р., після повернення радянської влади, керівники націоналістичного руху наказували своїм низовим ланкам ні в якому разі не полишати роботу з школярами та студентами. Роман Шухевич у одному з листів до Василя Кука писав, що головні зусилля членів ОУН потрібно спрямувати на дві проблеми – молодь та схід, тобто на реалізацію програм «Олег» та «Орлик», оскільки «в іншому випадку може статися катастрофа» [279, с. 94]. Молодь, як і інші верстви населення, підпільники та вояки УПА мала долучитись до боротьби проти Москви – «За славу і велич

Володимирового Тризуба» [138, арк. 80]. У інструкціях надрайонним керівникам за 1945 рік у розділі «старша молодь» резюмувалось: «Без відповідного нагляду і контролю буйна молодь, шукаючи місця заспокоєння молодих поривів, попадає під вплив ворожої культури, і навіть стає на службу окупанта. Тому – ані один юнак чи юначка з-під нашого впливу» [197, с. 358]. Інструкції містили вказівки відновлювати старі бібліотеки, вчити молодь історії, культури, літератури та виховувати на прикладі героїських вчинків повстанців, щоб вберегти її від більшовицьких впливів.

Робота підпільників зі студентами ускладнювалась тим, що в обласних та районних центрах, де молодь здобувала вищу освіту, радянська влада мала сильніші позиції, ніж у сільській місцевості. Проводити націоналістичну діяльність у вузах, гуртожитках чи на вулицях міст було вкрай небезпечно і складно через ідеологічний та силовий контроль влади. У цій ситуації Провід ОУН не ставив за мету створення численних студентських підпільних організацій, розуміючи, що такі групи не зможуть залишатися непоміченими, а їх учасників чекатиме арешт. У всіх установах, особливо з відділом кадрів, співпрацювали представники НКДБ-МДБ. У вузах та школах вони діяли спільно з дирекцією, партійними і комсомольськими організаціями [134, арк. 15]. З огляду на це, на нараді членів Проводу ОУН в лісах поблизу с. Ілів Миколаївського району Дрогобицької області у травні-червні 1948 р., де остаточно коригували програму «Олег», було ухвалено рішення створити глибоко законспіровану мережу членів ОУН із числа легалізованої молоді, чисельністю 2-3 особи, які б діяли в кожному селі, школі і у вищих навчальних закладах. Цих людей заборонялося залучати до виконання тих завдань, що могли б викрити подібні ланки. Акцентувалося на виховній роботі, адже замінити загиблих та арештованих діячів підпілля могла молодь [282, с. 338].

Керівництво націоналістичного руху остерігалось провокацій з боку силових структур. Новообраний керівник Проводу ОУН в Україні В. Кук у 1950 р. казав: «Більшовики, знаючи про нашу роботу у середовищі молоді, роблять все, щоб у випадку включення молоді до організації долучити до нас

свою агентуру. Такі організації створюють кваліфіковані агенти, іноді через когось, хто зв'язаний з нашим підпіллям. Потім, через певний час після роботи такого агента, учасників організації заарештовують, а головні агенти тікають у підпілля. Небезпека полягає у тому, що це все робиться досить тонко та довго» [279, с. 97]. У зв'язку з цим, перевага надавалась малочисельним та законспірованим ланкам: «Треба людей, що проникнуть у неукраїнське середовище і пороблять там корисну роботу так само легко і добре, як у середовищі українському» [131, арк. 40 зв.]. У пресових матеріалах та інструкціях повстанці детально розписували, як повинна себе поводити свідомо студентська молодь, щоб принести підпіллю найбільше користі і, водночас, не потрапити у поле зору більшовицьких спецслужб. Найбільша увага зосереджувалась на пропаганді: «Розповсюджуйте революційні листівки, заклики, пресу [...] Шукайте друзів між східно-української молоді [...] пильно вивчайте свої фахові дисципліни» [13, арк. 155-157].

Таким чином, Провід ОУН усвідомлював небезпеку створення підпільних молодіжних організацій для їх учасників, з іншого боку, гостро стояла проблема поповнення кадрів підпілля та необхідність тримати молодь під своїм контролем. З огляду на це, пріоритетною була глибока конспірація, робота в індивідуальному порядку, легалізація та відправка в студентське середовище перевірених і навчених підпільників, які б впливали на молодь. Ця тактика давала вагомі результати.

Діяльність ОУН серед юнацтва не припинялась, національно свідомо молодь проникала у державні установи, ряди партії, виконуючи там корисну для підпілля роботу. На засіданні Станіславського обласного партійного активу у 1944 р. заявлялось, що молодь бере активну участь в діях ОУН, наводились слова заарештованої підпільниці Марії Грубої: «Вся українська молодь в бойових загонах УПА боролася і бореться з німцями і більшовиками за самостійну Україну» [79, арк. 51-52]. Впродовж 1945–1947 рр. у сільській місцевості Західної України сформувалася мережа легальних ланок ОУН. Відірвати молодь та інтелігенцію з-під впливу націоналістів від районних

партійців вимагало обласне керівництво. На нараді секретарів обкомів КП(б)У і начальників управлінь МДБ УРСР західних областей у Львові за участю першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та голови уряду УРСР М. Хрущова 23 квітня 1947 р. секретар Дрогобицького обкому партії І. Горобець, рапортуючи про успіхи у боротьбі з українськими націоналістами, казав: «Потрібно посилити увагу на покращення роботи з молоддю і особливо з тією, що навчається, адже з арештованих 780 чоловік – членів ОУН близько 100 чол. – молодь до 25 років» [197, с. 578]. Очільник Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький на нараді з секретарями парторганізацій ВНЗ щодо виконання рішення ЦК про покращення ідеологічної роботи, що відбулась 18 жовтня 1947 р., зазначав: «Сільські студенти, які навчаються у вузах Львова, часто допомагають підпільним націоналістичним організаціям» [100, арк. 29].

У вищих навчальних закладах розпочались перевірки та «полювання» на неблагонадійних. Найбільше подібних перевірок було у Львові: освітні установи міста постійно перебували під наглядом органів держбезпеки. У 1945 р. у м. Львові викрили 17 осіб з числа студентів, які належали до ОУН чи Армії крайової (АК). Серед затриманих: Тарас Ковальчук, 1925 р. н., студент Львівського політехнічного інституту, за завданням підпілля займався створенням грошового фонду для ОУН шляхом валютних операцій; Едмунд Мартинець, 1922 р. н., студент того ж вузу, член ОУН із 1940 р., мав зв'язки з СБ, виконував різні доручення [102, арк. 181]. Загалом за період із 1 січня 1945 р. до 1 березня 1946 р. органами НКДБ у Львівській області було заарештовано 97 студентів, з них 52 особи – учасники студентських організацій і груп, 11 – діячі «дорослих» організацій, 34 студенти діяли самостійно [255, с. 649].

У подальшому студентський опір чинній владі наростав. Після поглибленої перевірки абітурієнтів вузів Львівщини, за 1947 рік було «відсіяно 106 осіб ворожого елемента», з них уродженців Львівської області – 72, Станіславської – 24, Тернопільської – 10 [102, арк. 206]. Значне число молодих людей заарештували органи МДБ за зв'язки із ОУН чи УПА. Зокрема, 8 осіб

Яворівського району були учасниками різних молодіжних націоналістичних груп: Нестор Бздирь – учасник ОУН; Софія Левицька – член станичної організації ОУН; Василь Ядлос – відповідальний за явочну квартиру повстанців [102, арк. 206]. Така ситуація призвела до того, що вступну кампанію 1948 р. взяв під особистий контроль секретар Львівського обкому партії І. Грушецький. Чергова перевірка абітурієнтів виявила, що серед вступників багато дітей куркулів, священників, учасників ОУН та УПА, вояків дивізії «Галичина», братів та сестер учасників націоналістичного підпілля, а також безпосередніх представників українського визвольного руху. Результати перевірки виявили, що до Львівського педагогічного інституту подавав заяву на вступ Г. Хархаліс – «учасник молодіжної оунівської організації, який підлягає арешту» [103, арк. 35]. Серед семи абітурієнтів Львівського університету – четверо були родичами підпільників, а Є. Масюк звинуватили у допомозі УПА, збиранні продуктів для українських повстанців [103, арк. 35]. Багато абітурієнтів, вихідців із інших областей, були викриті як активні учасники підпілля: з Тернопільської області Є. Процик – зв'язкова ОУН, П. Іванчук, О. Заянчковська, А. Матвейков – учасники ОУН та ін. [103, арк. 36]. У доповідній, складеній секретарем обкому партії, наголошувалося, що персональна перевірка співробітниками МДБ є ефективним методом боротьби проти «ворожих елементів» серед студентства. Чиновник виявляв занепокоєння тим, що значна частина вступників, які потрапили під нагляд силових структур, були вихідцями з інших областей. І. Грушецький резюмував: «Прошу дати вказівки всім обкомам КП(б)У західних областей України щодо співпраці з нами в проведенні такої попередньої перевірки» [103, арк. 37].

Невдоволення радянською дійсністю серед студентів виявлялося і в наступні роки, зокрема у тому ж Львові за період із 1 грудня 1949 р. до 22 квітня 1950 р. було виключено з вузів 237 студентів, як таких, що «не мали політичної довіри та з інших причин», та арештовано 32 особи [346, с. 331].

Студентів додатково перевіряли перед направленням на майбутнє місце роботи. У Рівненському учительському інституті 4 із 294 студентів не отримали

розподілення на роботу з політичних мотивів, зокрема студента-випускника Р. Орловського виключили за те, що він не повідомив про зв'язки свого батька з ОУН [153, арк. 96]. Вихованця Станіславського педінституту у жовтні 1947 р. вислали у Казахстан за те, що його старший брат був районним провідником ОУН [291, с. 313].

Тривали арешти студентської молоді у педагогічних училищах. У 1948 р. за антирадянську риторичку був засуджений на 25 років, з яких 7 відбув у Інті, поет-початківець, студент Дубенського педучилища Василь Галета [265, с. 419]. В Острозі внаслідок вивчення працівниками органів МДБ персональних справ студентів було заарештовано трьох слухачів училища [120, арк. 217]. Дирекція Рівненського учительського інституту скеровувала викладачів їхати до місця проживання студентів для з'ясування деталей їх біографій та виявлення серед них прихованих ворогів [149, арк. 70]. Подібні методи контролю практикували і на Львівщині, зокрема комуністи Львівського медичного інституту виявили серед своїх абітурієнтів 19 «ненадійних» осіб [104, арк. 36].

Згодом фронтальні перевірки всього персонального складу вузу стали типовими. У довідці, складеній начальником УМДБ у Рівненській області полковником В. Шевченком, датованій 3 січня 1950 р., відзначалося: «У результаті перевірки особового складу Рівненського державного учительського інституту виявлено компрометуючі матеріали на 17 студентів та 1 викладачку» [194, с. 506-508]. До цієї довідки додавався детальний список осіб, які не заслуговують довіри з описом їх проступків, серед чого наголошувалося на родинних зв'язках з підпільниками ОУН, бійцями УПА, а також фіксувалася будь-яка допомога діячам українського визвольного руху. Таким чином, більшість звинувачених студентів не брали безпосередньої участі у боротьбі проти радянської влади, але для системи вони автоматично ставали ворогами, адже бути потенційними носіями націоналістичної ідеології, тому підлягали ізоляції.

Більшовицькі структури держбезпеки контролювали приватну кореспонденцію громадян, що значно збільшувало число арештів за

антирадянські вислови чи критику влади. Враховуючи тогочасні реалії життя, майже кожен лист, в якому описувалась буденність Західної України післявоєнного періоду, можна було вважати націоналістичним. Особливо листування студентської молоді, яка гостро реагувала на тоталітарні методи радянського управління та обурювалась придушенням свободи думки. У червні 1947 р. були арештовані студентки другого курсу географічного факультету Львівського держуніверситету Г. Краєвська та Л. Конончук. Зокрема, уродженка Рівненщини Г. Краєвська свідчила, що стала учасницею ОУН у 1942 р., для «боротьби з німецькою окупаційною владою [...] не давати вивозити молодь у Німеччину» [32, арк. 14]. Згодом вона ознайомилася з націоналістичною літературою, зокрема читала журнал «Ідея і чин», виконувала доручення зв'язкової, перебувала в організації Червоного Хреста. Після повернення радянської влади Галина Краєвська легалізувалась та стала студенткою Львівського держуніверситету, де познайомилася з Надією Крутяк. Дівчата здружились, вели розмови, дискутували на історичні теми, спільно читали націоналістичні праці та вели переписку, в якій висловлювали незгоду з політикою більшовиків [32, арк. 31].

Найбільше слідчих зацікавила переписка студенток, що нараховувала 16 аркушів, у яких, крім звичайної дружньої кореспонденції, описувалась радянська дійсність, утиски та відсутність свободи: «Край у руїні – народ у неволі. Нема сили більше чекати Сонця-волі [...] Пора розкинути вільно орлині крила і спробувати свій політ» [32, арк. 52]. В іншому листі Г. Краєвська писала: «Ти ж є козачка, тільки невільна, а кров у тебе чиста козацька» [32, арк. 59 зв.]. Н. Крутяк відповідала їй: «Хіба Галя, ми не в кандалах маємо її, тобто волю?» [32, арк. 85]. У листуванні дівчат акцентувалося, що на зміну нацистським окупантам прийшли більшовицькі, і в радянських умовах українці також знаходяться в неволі. Для системи звинувачень було більше, як достатньо: ВТ військ МВС Рівненської області 3 вересня 1947 р. засудив Галину Краєвську за ст. 54-1а КК УРСР на 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років, а Надію Крутяк за ст. 54-10 ч. 1. КК УРСР на 5 років ВТТ з

позбавленням прав на 3 роки [32, арк. 99]. Згодом, після касаційних скарг, термін покарання був знижений лише Г. Краєвській до 5 років, а в іншому залишений без змін.

За подібні «злочини» у різні роки було ув'язнено багато молоді. Студентку Львівського сільськогосподарського інституту Дарину Колодій репресували за листи до двоюрідної сестри Ірини Клочник, яка відбувала покарання в Челябінську. У листах описувалася обстановка у Львові. Ще одного студента сільськогосподарського інституту Петра Кизиму заарештували за два листи до товариша у Кам'янець-Подільський, в яких той критикував лекції з основ марксизму-ленінізму. У ворожій агітації звинуватили студентку педагогічного інституту Михайлину Езежинську, яка у листах до нареченого в армію, відверто написала про радянську дійсність. Подібні висловлювання молоді трактувались слідчими однозначно, як антирадянська пропаганда, й каралися 10 роками таборів [255, с. 652].

Вільнодумна творчість також була поза радянськими законами. Студентку Рівненського учительського інституту Галину Кирилюк заарештували у жовтні 1950 р. за переписування і зберігання антирадянських пісень, у яких прославлялась національно-визвольна боротьба українського народу. Обтяжуючим фактором для дівчини було затримання за участь в УПА її батька, що автоматично відносило студентку до «ворожих радянській владі елементів» [29, арк. 3]. На численних допитах, що, як правило, розпочинались вночі і завершувались під ранок, слідчі задавали одне і те ж запитання, з якою метою вона зберігала пісні, намагались змусити зізнатись у поширенні антирадянської агітації. Згодом слідчий УМДБ Яшунін «пояснив» дівчині: «Бандити ОУН ведуть боротьбу проти радянської влади [...] відповідно вихваляючи їх в піснях, вилучених у вас, ви робили це в силу свого ворожого ставлення до радянської влади» [29, арк. 16]. Студентка, натомість, намагалась довести, що їй просто подобалось співати та записувати пісні, про їхній зміст вона не замислювалась, адже була тоді ще школяркою. Варто відзначити, що 11 одногрупників Г. Кирилюк, які були допитані як свідки, говорили, що під час

навчання та у спілкуванні ніяких антирадянських дій Галина не виявляла [29, арк. 30-34]. Незважаючи на те, що пісень ніхто не бачив, фактів їх розповсюдження не було виявлено, Галину Кирилюк все ж засудили до 10 років ув'язнення. Касаційну скаргу задовольнили лише частково, відправивши справу на дорозслідування. Однак повторне слідство і суд залишили міру покарання без змін [29, арк. 141]. Справжнім криком душі виглядає заява, датована 1954 р., про помилування на ім'я К. Ворошилова: «В зміст пісні я зовсім не вдумувалась [...] закінчивши 6 клас, я за цю пісню зовсім забула [...] Я ще молода. Прошу Вас не бачити в мені невинного злочинця» [29, арк. 149-150]. Однак помилування стало можливим лише після смерті Сталіна та відбуття чотирьох років ув'язнення.

Поширеним явищем післявоєнного студентського життя стали як одиночні вияви непокори, так і поява молодіжних підпільних організацій націоналістичного характеру. Часто такі осередки виникали стихійно, не мали зв'язків з ОУН, хоча і поділяли їх погляди, вивчаючи націоналістичну літературу. Студентські організації виникали у багатьох вищих навчальних закладах Західної України. Законспіровані групи, активна позиція та демонстрація їх учасниками неприйняття існуючого ладу, розцінювалися як серйозна загроза для системи. Ініціаторами створення таємних гуртків та організацій були, як правило, студенти ВНЗ, училищ, технікумів, школярі старших класів віком від 16 до 20 років, нечасто траплялись і молодші. Переважно вони об'єднувалися у групи від 3 до 10 осіб, зрідка такі організації налічували більше учасників. Подекуди ці організації нагадували напівгру, пов'язану із таємною діяльністю, хоча були й такі, що відверто виступали проти існуючого режиму та хотіли його знищення [346, с. 332].

Організації, які мали зв'язок з підпіллям, використовувались останнім для поширення націоналістичних поглядів серед молоді, зборі інформації, виконанні доручень повстанців. Легально проживаюча молодь допомагала підпіллю друкарським приладдям, папером, який студентам було дістати простіше. Нагадаємо, що у західних областях неможливо було купити папір до

друкарської машинки без довідки бюро, яке його замовляло [290, с. 268]. На виявлення та ліквідацію всіх інакомислячих, діяльність яких розцінювалась як антирадянська і націоналістична, спрямовувались значні ресурси, працювали партійні структури, органи НКДБ-МДБ, застосовувались суворі міри покарання.

Детальне вивчення діяльності таємних молодіжних структур у вузах західних областей УРСР післявоєнного періоду дозволяє з'ясувати основні риси функціонування цих організацій та зрозуміти мотивацію і методи підпільної роботи антирадянськи налаштованої студентської молоді.

На історичному факультеті Львівського педагогічного інституту в 1944 р. було виявлено і викрито підпільну молодіжну націоналістичну організацію, яка налічувала 12 осіб. Очільник групи Петро Васьків писав патріотичні вірші, спільно із однокурсником Степаном Роханським виготовляв листівки антирадянського змісту, які розповсюджували у Львові. Не маючи прямих контактів із українським підпіллям та необхідної літератури, студенти знайшли оригінальний спосіб вирішення проблеми відсутності агітаційних матеріалів. У виготовлених власноруч листівках вони використовували радянські пропагандистські звернення до молоді. Після певної переробки комуністичні листівки набували проукраїнського змісту. Студенти використовували друкарську машинку Володимира Бідненка, однокурсника П. Васьківа, вихідця зі Східної України. В. Бідненко не виявляв особливого інтересу до роботи групи, але, як виявилось, завжди переглядав викинуті до смітника кальки. Саме він і повідомив міліцію про антирадянську діяльність однокурсників. За рішенням суду П. Васьківа і С. Роханського звинуватили у державній зраді та засудили до 10 років ВТТ [256, с. 98-99].

Опрацьовані документи засвідчують, що у західноукраїнських ВНЗ простежувався поділ між місцевими студентами і приїжджими. За твердженням львівського дослідника Романа Генеги: «Влада всяко інспірувала таке протистояння. Зважаючи на поширену тоді систему доносів, місцеві студенти здебільшого трималися відособлено від своїх колег зі Східної України. Хоча в

цих стосунках траплялися й винятки» [255, с. 650]. До таких винятків належала студентка педагогічного інституту Ганна-Галина Грабовська, уродженка Сумщини, яка проводила антирадянську агітацію серед однокурсників. Студент ветеринарного інституту харків'янин Гмиря виступав проти насильної колективізації в Західній Україні, передбачаючи поширення голоду й на ці землі [255, с. 651]. Діячі ОУН заявляли, що «східняки такі ж українці і в основному чесні люди», і лише частина з них співпрацює з «російсько-більшовицькими загарбниками». В одному із звернень до західних українців націоналістичне підпілля закликала «не піддаватися на провокації, спрямовані на розпалювання ворожнечі між вихідцями зі східних та західних областей України» [197, с. 761-762].

Певного поширення у регіоні набули дещо чисельніші та більш радикально налаштовані молодіжні організації, що являли собою об'єднання представників різних вікових груп, соціального походження та занять. У липні 1946 р. було затримано 17 учасників юнацької націоналістичної організації, що діяла у місті Львові та навколишніх селах. Ядро організації склали студенти різних технікумів та училищ міста. Студент зоотехнічного технікуму Кіх визнав, що організація діяла з 1944 р., молодь на зборах «вивчала 44 правила, 10 заповідей і «декалог» націоналістів. З лютого 1945 р. організація ввійшла в контакт з групою УПА, що діяла в Новояричівському районі. За допомогою повстанців юнаки отримали вогнепальну зброю і здійснили декілька терористичних актів проти активістів та представників радянських органів влади. За рішенням ВТ військ МВС всі учасники групи отримали по 10 років ув'язнення [185, с. 153].

Студентка Дрогобицького педагогічного інституту Стефанія Вайда, 1925 р. н., була у підпіллі з 1944 р., маючи псевдо «Верба». У квітні 1946 р. за дорученням членів Дрогобицького міського Проводу ОУН Л. Грущака («Левко»), Віри Михайлівської та ін. розпочалося створення підпільної групи. С. Вайда завербувала студента нафтового технікуму Івана Галія (1928 р. н., «Буревій»), якому доручила вербувати інших студентів технікуму. У червні 1946 р. С. Вайда склала список комсомольців педагогічного інституту та

передала його у підпілля. Згодом до молодіжної групи приєдналися студент електромеханічного технікуму Богуслав Кравчик («Граніт») і учень обласного управління зв'язку Микола Попівняк («Мороз»). Учасники організовували таємні зібрання, ознайомлювались з націоналістичною літературою, до того ж вивчали будову гвинтівки, гранати, адже Б. Кравчик і М. Попівняк готувалися до вступу в боївку СБ Дрогобицького міського проводу ОУН. Однак незабаром підпільників викрили та заарештували. ВТ військ МВС Дрогобицької області 18 березня 1947 р. засудив С. Вайду і Б. Кравчика до 15 років каторжних робіт, а І. Галія та М. Попівняка до 10 років ВТТ з конфіскацією та позбавленням прав на 5 років [276, с. 303-304].

Подібні організації студентської молоді виникали також у Дрогобицькому учительському інституті. 15 жовтня 1951 р. спецслужби завели агентурну справу «Пігмеї» на групу студентів Дрогобицького учительського інституту. Організація нараховувала шість осіб, керівниками яких виступали Яків Баглай, Йосиф Бонецький та Дмитро Зелений. Студентська організація займалась типовими справами: читала націоналістичну літературу, піддавала критиці ідеологізацію навчального процесу, не сприймала комсомол та колгоспну систему. Я. Баглай у розмові з друзями говорив: «Я довго буду пам'ятати і мститися більшовикам за всі їх переслідування, яким піддавався тривалий час, за свого заарештованого брата і ще за дещо я не можу пробачити» [276, с. 307]. Після суду більшість заарештованих студентів отримали по 10 років таборів.

На закритому партійному зібранні Луцького учительського інституту 16 жовтня 1947 р., завідувач відділом шкіл Волинського обкому партії М. Репета заявляв, що вороги радянської влади та їх прибічники з числа студентів та викладачів намагаються створювати у вузі націоналістичні організації. Відтак, керівництву інституту ставилося завдання: «викрити викладачів і студентів, які заважають посиленню нашої комуністичної ідеології, зміцненню соціалістичної держави і побудові комунізму» [56, арк. 5].

На цьому ж засіданні засудили (так звані «суди честі» або товариські суди були нормою того часу) поведінку групи студентів історичного факультету,

очолювану другокурсником, у минулому фронтовиком Кириченком, які, на думку керівництва, надто активно захищали українську мову. Зверталася увага на те, що Кириченко критикував русифікацію навчального процесу, казав, що незважаючи на рішення уряду про використання української мови у роботі державних установ, значна їх частина послуговується російською. «Раз установи працюють російською мовою, то значить тут є колоніальний вплив» – говорив студент [56, арк. 6]. Незважаючи на бойові заслуги, на Кириченка з різних сторін посипались звинувачення у антирадянській діяльності. Студентка фізико-математичного факультету Бардакова заявляла, що на історичному відділенні існує дві групи: націоналістична, очолювана Кириченком та іншими «ненадійними елементами», та група студентів, відданих комуністичній ідеології, яких Кириченко та його однодумці називали «великодержавними шовіністами» [56, арк. 6]. Завершила свій виступ студентка словами: «Для чого т. Кириченко б'є себе в груди і стверджує, що любить свій народ. Кожен із нас любить український народ, але треба любити і поважати і інші народи, а не кидати докори, що чому ти говориш російською, а сама українка» [56, арк. 6]. До того ж говорилося, що в інституті були проблеми з антирелігійною пропагандою, деякі студенти відвідували церкву, поодинці і групами, серед них були і комсомольці. Молоді люди відкрито критикували дії радянської влади щодо хлібопоставок та запровадження колгоспів. Вихованка цього вузу Бублій після арешту свого друга студента Голоти бойкотувала масові заходи, відмовлялася ходити в шерензі по вулиці під час мітингів. Студент історичного факультету Грицай скептично відносився до радянських пісень та відмовлявся їх вивчати, а його колега Климюк заявляв, що «при німцях жилося краще, чим зараз» [56, арк. 8]. В підсумку один із викладачів наголосив: «Якщо не посилимо боротьбу на ідеологічному фронті, то частина студентів може піти на службу до бандерівців» [56, арк. 11]. Цим самим викладач визнавав, що націоналістична ідеологія є популярною серед значної частини студентів інституту у Луцьку.

На жаль, зі стенограми засідання партійного активу інституту не зрозуміло чим завершилася справа студента Кириченко та його однодумців. Однак, подібні звинувачення відносили молодих людей до категорії «неблагонадійних», «антирадянських елементів», а це загрожувало, найменше, виключенням з інституту, а часто відкриттям кримінальної справи та засудженням.

Документи засвідчують, питання мови часто актуалізувалося на різних рівнях. Науковий співробітник Львівської філії Академії наук Марія Деркач пов'язувала зміну у 1946 р. народних комісаріатів у міністерства з централізацією і русифікацією в Західній Україні, підкреслюючи: «Міністерства Внутрішніх Справ і Державної Безпеки союзного значення мають ціль задушити проблиски української самостійної культури. Це помітно із того, що всі організації і установи у м. Львові ведуть справи тільки на російській мові, навіть накази і звернення до українського населення видаються на російській мові» [99, арк. 59].

На пленумі Львівського обкому партії 6 січня 1949 р. керівник відділу по роботі серед жінок Марія Кіх з трибуни заявляла про дискредитацію української мови: «Навіть в деяких інститутах доходять до того, що ставлять на голосування, якою мовою читати. На ряді підприємств, де більшість місцевих, гасла, плакати на російській мові» [181, с. 593]. Після смерті Й. Сталіна та постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. «Питання західних областей Української РСР» і доповідної записки Л. Берії до Президії ЦК КПРС мовна та кадрова політика більшовиків у регіоні почала піддаватись відкритій критиці. На пленумі Дрогобицького обкому КП(б)У 14 червня 1953 р. головний інженер тресту «Укрнафтозаводи» Серєда говорив: «Треба, щоб товариші з східних областей шанували і нашу мову, і нашу національну гідність. Розкажу такий факт. В Облвно секретарем працює місцева дівчина. Приходить у військовій формі товариш і запитує про щось її, вона чемно відповідає по-українськи. Тоді він каже: «Ти, бандеровка, ти ще не навчилася говорити російською мовою!?» [181, с. 689]. Однак, кардинальних змін у національну політику цей сплеск

підкування про почуття українців з боку ЦК не приніс. Адже саме ці чиновники старанно боролися з будь-якими проявами національної самосвідомості та втілювали антиукраїнські постанови в життя. Також на той час партія вже «виростила» відданих їй службовців з числа місцевого населення та розправила з ідейною опозицією.

Таким чином, декларовані радянською владою права на викладання рідною мовою відверто нехтувались, а ті, хто виступав на захист української мови, історії чи культури підпадали під звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі». Мовне питання, як складову радянської освітньої політики, критикували й українські повстанці: «Про рідну мову нічого не говориться, її не треба вивчати – швидше забудуть – легше буде з українського народу робити «совецкій» по формі і змісту» [141, арк. 10].

Кінець 1948 – початок 1949 рр. характеризувався певним сповільненням націоналістичного руху опору через виснажливе протистояння, репресії щодо підпільників та їхніх родин, виселення, тяжкі втрати. Це призводило до певного розчарування як серед повстанців, так і серед широких верств населення у доцільності подальшої боротьби. Частина суспільства обирала тактику пристосування до нових умов. Не останню роль у послабленні боротьби українського підпілля відіграло запровадження колгоспів, цей процес вибивав соціальну і матеріальну опору повстанців [259, с. 307]. З іншого боку, після перших важких повоєнних років, дещо покращився рівень життя населення, було відмінено карткову систему, виникла ілюзія лібералізації комуністичного режиму. Подібні настрої населення підтверджуються повстанськими звітами. У заарештованого в квітні 1949 р. керівника пропаганди Станіславського надрайонного провуду ОУН «Марка» виявили документ під назвою «Оцінка ситуації», у якому наголошувалося, що інтелігенція змінює своє ставлення до руху, останнім часом все більше виступає проти боротьби та закликає здаватися, а молодь, особливо міська, «знаходиться в політичній депресії, не може зайняти рішучої позиції. Певна кількість морально похитнулася, багато з них стверджують, що повстанці нічого доброго не зробили, через них нас

переслідують, ми не можемо здобувати знання, хай вийдуть з лісів, а політичного гноблення не буде» [187, с. 159]. Як засвідчили наступні події, радянська влада нічого не прощала, а заклики більшовиків до повстанців виходити з підпілля взамін на амністію були лише обіцянками. Частина національно налаштованої молоді це усвідомлювала і продовжувала антирадянську діяльність, не бажаючи миритися з комуністичним пануванням.

Підпільна молодіжна організація студентів Рівненського учительського інституту та учнів старших класів Межиріцької школи Острозького району була викрита слідчими місцевого УМДБ у грудні 1949 р. За матеріалами трьохтомної справи проходило дванадцять осіб. Керівниками молодіжної організації слідчі називали В. Бойка, В. Кудрю та В. Борболя, двоє перших були студентами першого курсу Рівненського учительського інституту [39, арк. 49].

Слідчі звинувачували Василя Бойка та Василя Кудрю у тому, що вони займалися підпільною діяльністю з часу, коли були учнями Межиріцької школи. В. Бойка звинувачували у належності до «Юнаків», у контактах з підпіллям, зокрема з провідником Гоцанського районного проводу ОУН. А. Дубовцем (псевдо «Муха»). За вказівками останнього, учень поширював листівки, агітував не вступати до комсомолу, збирав інформацію про ставлення сільської інтелігенції до ОУН [38, арк. 6]. Після закінчення навчання в школі В. Бойко вирішив вступати до Рівненського учительського інституту та повідомив про це «Муху», який поставився до цього позитивно, сказавши: «Там є наші люди» [38, арк. 28]. Однак, студент фізико-математичного факультету не встиг налагодити необхідних контактів, позаяк 12 грудня 1949 р. був арештований. На численних допитах, що тривали по декілька годин, В. Бойко зізнався лише в тому, що читав історію України у «націоналістичному світлі» [38, арк. 29]. Ці свідчення не влаштовували слідчих, тому в звинувачувальному вирокі зазначалось: «Зрада батьківщині, з 1943 – у молодіжній націоналістичній організації, мав зв'язок з підпіллям ОУН, антирадянська діяльність серед учнів, зв'язковий і інформатор «Мухи», вербував членів ОУН» [40, арк. 894]. В. Бойка 21 жовтня 1950 р. засудили на 25 років ВТТ і 5 років

позбавлення прав з конфіскацією майна за ст. 54-1а, 54-11 КК УРСР. Згодом термін покарання був знижений до 10 років ВТТ. Однак, 14 жовтня 1955 р. засуджений помер, не дочекавшись звільнення та реабілітації, як тисячі інших молодих людей, чиє життя поламала сталінська тоталітарна машина.

Інший учасник згаданої організації Василь Кудря на допитах розповів, що його знайомство з націоналістичним підпіллям ОУН відбулося після випадкової вечірньої зустрічі з бійцями УПА, які дали йому декілька листівок [39, арк. 90]. Відповідаючи на запитання про ставлення молоді до боротьби ОУН, він казав: «Учні висловлювались, що збройну боротьбу краще припинити, легалізуватись і перейти до підривної антирадянської роботи. Бо великі жертви серед УПА. Краще вести агітаційно-пропагандистську діяльність» [39, арк. 93]. Першокурсник говорив, що молодь обурювала неправдива радянська пропаганда, адже «газети і радіо висвітлювали лише прокомуністичну державну політику». Це і спонукало його поширювати націоналістичні листівки, брошури, виступати проти комсомолу [39, арк. 92]. Винним «у підривній антирадянській діяльності» Василь Кудря себе не визнав, хоча це не завадило слідчим звинуватити його в участі в озброєній націоналістичній організації, з 1949 р. у націоналістичній організації Рівненського учительського інституту, незаконному володінні зброєю [40, арк. 894]. В. Кудрі все ж «пощастило», його ув'язнення було недовгим. Постановою УМДБ у Рівненській області від 31 жовтня 1952 р. справу було припинено за відсутністю доказів провини, а підозрюваного звільнено з-під варти.

У Львівській політехніці діяла підпільна організація «Промінь», організаторами якої були студенти, уродженці с. Іване-Пусте Борщівського району Тернопільської області. До групи входили В. Бучковський, В. Чубей, В. Ксеньчук, З. Мишко, Я. Будзанівський. Очолював групу В. Бучковський («Данилишин»), який в 1951 р. налагодив зв'язок із націоналістичним підпіллям. Студенти розповсюджували та власноручно виготовляли листівки: «Гімн поневолених народів», «Колгоспники», «Гімн Совітського союзу», «Українська молоде», «Воля народам», «Студенти українці». На момент арешту

9-23 квітня 1952 р. група нараховувала 8 осіб. Під час першого допиту організатору групи поламали обидві ноги, завдали важкої травми хребта. Після відкритого показового суду рішенням ВТ військ МДБ Львівської області від 15-17 липня 1952 р. учасників організації було засуджено за ст. 54-1а на терміни від 10 до 25 років [306, с. 80].

Таким чином, поширеними були випадки, коли національний світогляд студентів формувався у них ще з шкільних років. Значна частина української молоді, як учнівської, так і студентської, негативно ставилась до сталінської тоталітарної системи, добре розуміючи різницю між радянською пропагандою та реальною картиною комуністичного господарювання. Сприяла цьому, як уже зазначалось, і виховна робота, що проводилася ОУН серед молоді.

Для боротьби проти діяльності ОУН щодо залучення молоді до націоналістичних організацій на повну потужність працювала комуністична пропагандистська машина, застосовувались постійні перевірки, встановлювався контроль за викладачами та студентами західноукраїнських ВНЗ, застосовувалися заходи репресивного характеру. Лише впродовж 1948 р. та першої половини 1949 р. МДБ УРСР ліквідовано 575 молодіжних організацій та націоналістичних груп, у тому числі у західних областях – 561, а у східних – 14. За цей же час було заарештовано 6593 учасників організацій віком до 25 років, з них 6 405 у західних областях та 188 – у східних [279, с. 102].

Можемо стверджувати також те, що частина молоді, яка, на перший погляд, прихильно ставилась до радянської влади, навіть займала керівні посади, подекуди залишалась прихильною до національної ідеї. Наприклад, з 1 січня по 1 червня 1950 р. у навчальних закладах Станіславської області було виявлено понад 100 націоналістичних організацій, заарештовано 700 учасників ОУН. До цих організацій входили 84 студенти вузів та шкіл, 53 вчителі, 35 членів ВЛКСМ [278, с. 240]. У Львівському політехнічному інституті в 1949/1950 н. р. було відраховано, здебільшого за політичними мотивами, 344 особи, що становило 8% від загального числа студентів [255, с. 655].

Вагому роль у розкритті молодіжних організацій відігравали інформатори. Студентка одного з львівських вузів О. Суярко згадувала: «Ми знали, що в нашій групі є «сексоти», і здогадувалися, хто виконував цю роль. І ми боялися». Її колега О. Комаринець говорила, що на совісті у курсових «сексотів» було не одне змарноване життя [389, с. 230]. Звичайно, не можна виключати й те, що частина звинувачень була надумана слідчими. Непоодинокими були випадки коли створення підпільних організацій провокувала радянська агентура. Як, наприклад, було у Львові, де Лена Рахліс запропонувала свідомим учням-євреям СШ №15, згодом студентам місцевих вузів, створити підпільну групу – «Союз єврейської молоді». Згодом з'ясувалось, що Рахліс співпрацювала з військовою контррозвідкою, за завданням якої і створила підпільну організацію єврейської молоді. Внаслідок її провокації було заарештовано та ув'язнено на різні терміни від 5 до 10 років ВТТ 10 осіб [305, с. 107].

У 1947 р. співробітники УМДБ Чернівецької області спровокували студентів місцевих вузів створити антирадянську молодіжну організацію. Провокатор постачав студентів націоналістичною літературою та обіцяв встановити зв'язки зі студентами Ужгородського та Львівського університетів. Завершилась ця «агентурна гра» арештами та ув'язненням на довготривалі терміни 14 студентів [315, с. 460-163]. У Львівському державному університеті у 1953 р. секретар комсомолу Череповський повідомив спецоргани про існування підпільної групи «єврейських буржуазних націоналістів», але після перевірки було встановлено, що ніякої групи не існувало [23, арк. 147]. Одна з перевірок МВС СРСР за 1946 рік, яка проходила під контролем міністра С. Круглова, виявила, що «в Тернопільській і Львівській областях окремі працівники райвідділів МВС займались фальсифікацією та фабрикували справи на осіб, не причетних до оунівського підпілля та бандитизму» [178, с. 648]. Подібного роду провокації та фальсифікації були звичайним методом роботи радянських спецслужб.

Незважаючи на поступове згортання організованого націоналістичного руху опору та встановлення ідеологічного контролю за системою освіти

західноукраїнського регіону, частина молоді продовжувала опиратись сталінському режиму. У довідці МДБ УРСР «Про викриття націоналістичних молодіжних організацій» за 23 квітня 1952 р., складеній міністром держбезпеки Н. Ковальчуком інформувалось, що за період із 1 липня 1951 до 20 квітня 1952 р. у результаті агентурних заходів було викрито 42 українські молодіжні націоналістичні групи і організації загальною кількістю 182 учасники, з них у західних областях – 35 організацій і груп з 155 учасниками; у східних областях – 7 організацій і груп з 27 учасниками [183, с. 452]. Серед заарештованих у західних областях 28 були учнями або студентами, 36 членами ВЛКСМ, 94 – вихідцями з середняків, 49 осіб – з бідняків. За віком статистика була наступною: до 17 р. – 8 осіб; 17-20 р. – 79 осіб; 21-25 р. – 53 особи; вище 25 р. – 15 осіб [183, с. 453].

Зауважимо, що поява молодіжних підпільних організацій не була особливістю виключно «націоналістичної Західної України», як це подавали більшовики. Впродовж 1944–1953 рр. на території Центральної та Східної України також діяла низка таємних молодіжних груп, хоча у значно менших масштабах. Документи ГДА СБУ щодо молодіжного руху опору, досліджені О. Іщуком, цілком це підтверджують: у 1948 р. органи МДБ УРСР викрили у Східній Україні 10 молодіжних ланок ОУН із 131 учасниками; впродовж 1949 р. та перших чотирьох місяців 1950 р. – 12 таких організацій; у 1953 р. було викрито 12 оунівських груп із загальною кількістю в них 69 учасників. Загалом, станом на кінець 1953 р. в органах МВС УРСР у 17 південних, центральних та східних областях України перебувало на обліку 5 014 осіб, яких підозрювали у причетності до роботи в ОУН, значна частина з них була молодь [279, с. 145-146]. Таким чином, як слушно зауважував Л. Шанковський: «в своїй ідейно-політичній офензиві проти більшовизму збройне підпілля досягнуло значних успіхів» [391, с. 670]. Більше того, ця боротьба дала «національний заряд» майбутнім поколінням, як згадував комсомольський активіст Львівського державного університету, згодом дисидент Микола Олексюк: «Безумовно, що великий вплив на нас, юнаків і дівчат 60-х років мала

боротьба наших попередників-борців за волю України, зокрема учасників УПА» [291, с. 325].

Таким чином, студентство Західної України у післявоєнний період зіткнулось із цілеспрямованою державною політикою тотального ідеологічного контролю над суспільством. Під особливий нагляд потрапили студенти, адже вони, як майбутні фахівці, мали стати опорою більшовиків у цьому регіоні. Радянська пропаганда, помножена на терор та переслідування, викликала спротив найбільш свідомої та активної частини західноукраїнської молоді. Основні методи діяльності національно свідомої частини студентської молоді у 1944–1953 рр. варіювались від індивідуальних виступів та виявів невдоволення радянською владою до створення законспірованих націоналістичних організацій та груп. Підпільні структури студентської молоді ставили собі за мету проведення усної антирадянської агітації, виготовлення та розповсюдження у стінах вузів та серед населення листівок та націоналістичної літератури, підвищення рівня знань, поширення національного виховання, подекуди виконували завдання підпілля ОУН щодо збору необхідної інформації. Однак вияви індивідуальної непокори чи організованого опору блокувались радянськими каральними структурами, а носії української національної ідеї піддавались репресіям.

ВИСНОВКИ

Проведений під час дослідження історіографічний аналіз розкриває фрагментарність розгляду обраної теми у контексті інших проблем повоєнного розвитку західноукраїнських земель. Праці радянських дослідників, написані в умовах жорсткої цензури та державного пресу, акцентували увагу лише на досягненнях у розвитку освітньої системи. Їх автори майже не торкалися проблеми протистояння влади та українського підпілля в сфері освіти. У працях української діаспори та сучасних українських дослідників тема ідеологічного протистояння між національно-визвольним рухом та радянською владою є достатньо апробованою. Водночас, спостерігається нестача праць регіонального характеру, в яких би на широкій джерельній базі висвітлювалася боротьба за освітній простір західних областей УРСР та участь молоді у різних видах спротиву сталінській тоталітарній системі. Зарубіжна історіографія, представлена працями російських та західних дослідників, у яких зосереджено увагу виключно на ідеологічно-пропагандистському складнику повстанської боротьби.

Основу джерельної бази дослідження склали документи центральних та обласних архівосховищ України, збірники документів і матеріалів, періодика та мемуарна література. Надзвичайно цінними були матеріали з фондів ЦК та обкомів КП(б)У, зокрема відділів, які курували освітнє питання та ідеологічну роботу. Документи з фондів обласних відділів освіти допомогли охарактеризувати діяльність навчальних закладів, прослідкувати процес впровадження партійних настанов в життя. Особливості збройного протистояння, ідеологічну, освітньо-виховну та пропагандистську політику ОУН серед широких верств населення широко ілюструють документи підпілля. Звернення до різних груп джерел допомогло відтворити картину боротьби за освітній простір між націоналістичним підпіллям та радянською владою, жертвами якої ставали учні, студенти, вчителі.

Післявоєнна розруха, в роки якої відбувалось відновлення та становлення радянської освітньої системи, негативно позначалася на матеріально-технічній базі навчальних закладів та становищі педагогічних кадрів. Найбільших ресурсів потребувало шкільництво західних областей УРСР, позаяк нестача освітніх приміщень у міжвоєнний період, нищення та пограбування шкіл в роки нацистської окупації, під час фронтових боїв призвело до катастрофічної ситуації в цій сфері. Під шкільні приміщення відводилися будинки репресованих чи висланих місцевих жителів. Зусиллями радянської влади та громадськості вдалося відновити та розширити мережу шкіл, налагодити постачання підручниками, зменшити число неписьменних, забезпечити більшості населення доступ до освіти, що однозначно є позитивним моментом.

У післявоєнний період у західноукраїнському регіоні відчувався дефіцит освітянських кадрів, зберігався низький відсоток освіченості населення, недостатньою була кількість навчальних закладів з підготовки вчителів. Давалась взнаки і політика недовіри до місцевих фахівців з радянського боку. Проблему дефіциту лояльних до влади кадрів вирішували шляхом направлення у західні області України освітян, партійних, державних службовців, «силовиків», робітників та представників інших професій зі східних регіонів УРСР та інших республік. Саме вони мали стати опорою влади на місцях.

Повсякденне життя вчителів, особливо сільських характеризувалося бідністю, відсутністю власного житла, поганими матеріально-побутовими умовами, що засвідчують численні звіти, матеріали перевірок та скарги педагогів регіону. Завдяки збільшенню фінансових асигнацій на забезпечення вчителів та викладачів, до кінця 1940-х рр. ситуацію вдалося виправити. Рівень життя педагогів покращився, хоча проблеми матеріального забезпечення зберігалися.

Аналогічними були проблеми матеріально-технічного та кадрового забезпечення для закладів професійно-технічної та вищої освіти. Однак, до кінця 1940-х рр. було значно розширено мережу середніх спеціальних

навчальних закладів та установ вищої освіти, які забезпечували підготовку кадрів для різних галузей господарства, науки і культури.

Першочерговим завданням радянського керівництва у повоєнний період було поширення комуністичної ідеології, процес впровадження якої був перерваний війною. Продовжувалось зміцнення тоталітарної системи, елементами якої, крім панування єдиної ідеології, було встановлення контролю за всіма сферами життя, стандартизація поведінки і мислення, репресії та переслідування інакодумців. Сталінський режим прагнув якнайшвидше здійснити соціалістичні перетворення та створити необхідні умови для остаточної інтеграції західноукраїнського регіону до складу СРСР. У цих планах ключова роль відводилась освітньому простору, адже через шкільну мережу, систему професійно-виробничої та вищої освіти суспільству насаджувались комуністичні ідеали, виховувалося нове покоління «радянської людини».

Безпосередній нагляд за навчально-виховним процесом у школах, педагогічних училищах, інститутах, університетах та діяльністю інтелігенції здійснювали обласні комітети КП(б)У. Культурно-освітня політика держави підпорядковувалася завданню будь-якими засобами побороти український національно-визвольний рух.

Надзвичайно важливе місце відводилось навчальним закладам педагогічного профілю, які займались підготовкою педагогічних кадрів для всіх ступенів освіти. Радянський педагог мав стати пропагандистом і агітатором більшовицьких ідеалів, вихователем молодого покоління «майбутніх будівників комунізму». Ефективним фактором пропаганди та контролю влади за учасниками навчально-виховного процесу були піонерські та комсомольські організації.

Основними опонентами радянської влади у галузі освіти було українське націоналістичне підпілля, яке вело боротьбу проти насильного насадження комуністичної ідеології. Поряд із збройним опором українські повстанці проводили ідеологічну війну з більшовицькою владою. Ця боротьба

розгорнулася, насамперед, у молодіжному середовищі. Розуміючи значення освітніх закладів у вихованні та становленні особистості, повстанці боролися за вплив на інтелігенцію. Діячі націоналістичного підпілля використовували широкий спектр засобів впливу на школярів, студентів, освітян, серед яких: агітація, пропаганда, викриття злочинів більшовицького режиму, протидія ідеологізації навчально-виховного процесу, заходи примусу до вчителів з вимогою зосереджуватись виключно на навчанні дітей, не займатись комуністичним вихованням, не сприяти русифікації. Прокомуністично налаштованих освітян повстанці попереджали, проводили «бесіди», якщо це не діяло, то переслідували, змушували виїхати з села, іноді знищували.

ОУН розгорнула діяльну ідеологічно-виховну роботу у середовищі студентської молоді. Для національно-патріотичного виховання студентів середніх спеціальних та вищих навчальних закладів було налагоджено видання спеціальної літератури, агітаційних матеріалів. Підпільні друкарні ОУН випускали журнали, брошури, листівки та іншу літературу, де розвінчували комуністичні ідеї, плекали українські національні цінності. Пріоритетною була індивідуальна робота, глибока конспірація, легалізація та спрямування у студентське середовище перевірених і навчених підпільників з метою впливу на молодь.

Учнівська та студентська молодь опинилась в епіцентрі протистояння радянської влади та націоналістичного підпілля, що безпосередньо позначилось на їхньому становищі. Процеси утвердження тоталітарної держави призводили до поширення у всіх сферах суспільного життя однотипності поглядів, стандартизації мислення. Школярів від початкової ланки до випускного класу виховували в дусі матеріалістичного світогляду, відданості комуністичній партії, ненависті до «українських буржуазних націоналістів». Студентів закликали не просто здобувати фахові знання, а засвоювати марксистсько-ленінський світогляд, брати безпосередню участь у державному будівництві.

Дієвим елементом контролю за суспільною думкою було залучення молоді до комуністичних молодіжних організацій. Загальному осуду піддавалась

молодь, яка критикувала радянську владу, не хотіла «підвищувати свій ідеологічний рівень», не прославляла вождів комуністичної партії, відвідувала церкву, критикувала русифікацію.

Загострювало ситуацію у західноукраїнському регіоні мовне питання, витіснення української мови з навчального процесу, поширення російської мови. При цьому ситуація в школах регіону та системі вищої освіти кардинально відрізнялась. У досліджуваний період в західноукраїнській школі панівною була українська мова, що визначалось завданням влади провести ліквідацію неписьменності та поступовим включенням місцевого населення в радянську систему цінностей. Водночас, мовою викладання більшості західноукраїнських вузів ставала російська. Цьому сприяли заходи влади, спрямовані на зближення двох мов, відсутність підручників і спеціальної літератури на українській мові, а також те, що ядро професорсько-викладацьких кадрів складала прислані російськомовні фахівці.

За допомогою усіх можливих засобів агітації і пропаганди школярів та студентів, позбавлених зв'язку з іншим світом, переконували, що єдино правильним шляхом політичного розвитку є соціалізм, а всі хто виступають проти цього – вороги та зрадники народу. Існуюча система розвивала у свідомості переважної частини молоді інстинкт самозбереження, що виявлявся у приховуванні своїх справжніх поглядів, думок, переконань.

Повернення більшовицької влади у 1944 р. на територію Західної України, посилення тиску на населення, ускладнювали можливості ОУН з проведення масштабної скоординованої діяльності серед учнів та студентів. Основні організаційні засади діяльності підпілля серед молоді визначала тактична програма під назвою «Олег» (організація легальної мережі молоді). Програма передбачала широку агітацію серед школярів та студентів, конспіративну роботу з симпатиками ОУН в індивідуальному порядку, створення широкої мережі прихильників у молодіжному середовищі, які б, проживаючи легально, могли б виконувати різні завдання підпілля.

Антирадянські настрої населення західних областей УРСР, пропагандистсько-виховна робота українського підпілля не минули безслідно. Поширеним явищем післявоєнного життя стали як одиночні вияви непокори, так і поява молодіжних підпільних організацій та груп націоналістичного характеру. Ініціаторами їх створення були, як правило, студенти та школярі старших класів віком від 16 до 20 років, подекуди траплялись і молодші. Виникнення таких організацій було своєрідною відповіддю молоді на обмеження громадянських свобод, на тоталітарні методи більшовицького управління, адже частина молодих людей виступала проти існуючого режиму, ставила собі за мету його знищення. Також непоодинокими були випадки, коли створення антирадянських організацій та груп провокували інформатори та агенти спецслужб з метою виявлення та ув'язнення національно свідомої молоді.

Основними методами та формами діяльності антирадянськи налаштованої шкільної та студентської молоді у 1944–1953 рр. були самоосвіта та розвиток шляхом накопичення знань з історії України, національної культури, географії через підпільну літературу; усна антирадянська агітація; створення законспірованих юнацьких організацій, розповсюдження та виготовлення антирадянської літератури; виконання завдань місцевого керівництва ОУН щодо збору потрібної інформації. Частина молоді переходила у підпілля, долучалася до участі у збройній боротьбі проти радянської влади.

Українські повстанці та більшовики намагалися тримати під контролем шкільне життя, розуміючи, що в школі, під впливом вчителів, формується особистість та світогляд учнів. Сферою протистояння також була професійно-технічна, вища освіта, де відбувалось подальше становлення людини, реалізація її потенціалу, здобуття фаху та професійних навичок. Важливість молодіжного середовища зумовлювалася тим, що саме від його ідеологічних переконань залежало формування самосвідомості майбутніх поколінь.

В епіцентрі безкомпромісної боротьби між комуністичним режимом та українськими національними силами опинялася інтелігенція, з огляду на її

місце і роль в житті суспільства. Часто це призводило до переслідувань, утисків, а іноді й жертв. Насильницькі дії як повстанців, так і більшовиків щодо вчителів, учнів, студентів викликають засудження, адже насильство чи загибель людини не може бути виправданням політичної доцільності.

Освітня, виховна робота підпілля у середовищі школярів, студентів, вчительства мала далекосяжні результати. До кінця 1950-х рр. більшовицькі спецслужби виявляли серед західноукраїнської молоді прихильників націоналістичної ідеології, які вчиняли антирадянські дії. Агітаційна, ідеологічно-виховна та освітня робота українських повстанців, поряд із збройною боротьбою, сприяли збереженню та розвитку національно-державницької ідеї в українському суспільстві.

Повоєнне протистояння між радянською владою і українським націоналістичним підпіллям в ідеологічно-виховній площині демонструє важливість освітнього простору у функціонуванні суспільства. Система навчально-виховних установ займає одне з центральних місць у процесі взаємодії людини з оточуючим середовищем і державними інституціями та, в свою чергу, залежить від політичних, соціально-економічних та культурних процесів, що відбуваються в країні.

В умовах реформування сучасної системи освіти в Україні необхідно врахувати недоліки та прорахунки радянської освіти, виокремлювати її позитивні моменти. Базовою складовою молодіжної політики держави має бути виховання критично мислячого, національно свідомого та соціально активного громадянина. З огляду на це, безумовно цінним буде досвід національно-патріотичного виховання шкільної та студентської молоді в минулому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 2. Рада міністрів УРСР

Оп. 8. Управління справами РМ УРСР. Сектор освіти. 1937–1954 рр.

1. Спр. 7145. Листування з Міністерством освіти УРСР, 1951 р. 164 арк.

Ф. 166. Міністерство освіти України

Оп. 15. 1942–1988 рр.

2. Спр. 59. Накази Народного комісаріату освіти УРСР з питань основної діяльності з № 2336 по № 5160, 1945 р. 213 арк.
3. Спр. 194. Річний звіт про роботу шкіл Станіславської області за 1945–1946 рр. 201 арк.
4. Спр. 243. Матеріали (протоколи) стенограми та рішення засідань колегії Міністерства освіти УРСР. Том III, 1947 р. 325 арк.
5. Спр. 727. Звіт про роботу шкіл Чернівецького Облвно, 1945 р. 82 арк.
6. Спр. 764. Постанови Ради міністрів УРСР з питань народної освіти, 1950 р. 313 арк.
7. Спр. 1250. Доповідні записки Міністерства освіти УРСР до Ради міністрів УРСР з питань народної освіти. Том 1. № 10/1-10/10/47, 1953 р. 198 арк.

Ф. 3833. Красвий провід (Керівництво) Організації українських націоналістів на західно-українських землях

Оп. 1. 1929–1947 рр.

8. Спр. 62. Вказівки головного осередку пропаганди про основні завдання крайових осередків пропаганди та звіти про роботу цих осередків, 1945. 45 арк.

Ф. 3836. З'єднання західних груп Української повстанської армії «УПА-Захід»

Оп. 1. Тернопільський військовий округ 1943–1945 рр.

9. Спр. 2. Організаційні, політичні, касові звіти надрайону «Скоб» і підлеглих йому районів, 1944 р. 126 арк.
10. Спр. 16. Копії наказів «УПА-Захід» і звіти. «Карпати», 1944 р. 16 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України**Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України****Оп. 23. Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина). 1941–1949 рр.**

11. Спр. 893. Довідки про стан масово-політичної роботи серед населення західних областей України, 1944 р. 75 арк.
12. Спр. 1716. Копії документів українсько-німецьких націоналістів, 1945 р. 17 арк.
13. Спр. 2968. Інструкції, листівки і інші контрреволюційні матеріали ОУН-івського підпілля, 1946 р. 263 арк.
14. Спр. 2973. Довідка про націоналістичні прояви на семінарі в раді письменників «Дніпро» і націоналістичні антирадянські листівки, 1946 р. 146 арк.
15. Спр. 2979. Спецповідомлення, доповідні записки про боротьбу з українськими націоналістами, 1946 р. 88 арк.
16. Спр. 3919. Звіти, довідки, зведення секретаря обкому партії і управління НКВС-МДБ по Станіславівській області в ЦК КП(б)У про хід боротьби з залишками бандитизму і ОУН-івського підпілля на території області, 1945 р. 115 арк.
17. Спр. 3939. Довідки ЦК і обкомів КП(б)У і матеріали до них про стан постачання населення хлібом і іншими продуктами, про незадовільне матеріальне становище учнів ремісничих училищ і шкіл ФЗО, 1946 р. 126 арк.

Оп. 24. Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина). 1950–1953 рр.

18. Спр. 11. Робота вищих навчальних закладів, технікумів, середніх і неповних середніх шкіл, спецшкіл, 1950 р. 325 арк.

19. Спр. 213. Стенограма наради секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР 8 червня 1950 року (не правлена). 143 арк.
20. Спр. 1101. Робота ВНЗ, технікумів, середніх і неповних середніх шкіл, спецшкіл. Том 1, 1951 р. 247 арк.
21. Спр. 1102. Робота ВНЗ, технікумів, середніх і неповних середніх шкіл, спецшкіл. Том 2, 1951 р. 147 арк.
22. Спр. 1103. Робота ВНЗ, технікумів, середніх і неповних середніх шкіл, спецшкіл. Том 3, 1951 р. 142 арк.
23. Спр. 2732. Робота вищих навчальних закладів, 1953 р. 185 арк.
24. Спр. 2733. Робота технікумів, шкіл, спецшкіл і інших дитячих закладів, початкових, семирічних, десятирічних шкіл, дитячих будинків, оздоровлення дітей, забезпечення підручниками, 1953 р. 184 арк.

Оп. 73. Відділ шкіл. 1942–1962 рр.

25. Спр. 42. Доповідна записка про стан вищих навчальних закладів на Україні, 1944–1945 рр. 28 арк.
26. Спр. 75. Постанови РНК УРСР, доповідні записки, довідки про стан і роботу шкіл в західних областях УРСР, 1944–1946 рр. 225 арк.
27. Спр. 186. Стенограма міжобласної ради завідуючих облвно, представників райспоживспілки і завідуючих відділами Обкомів КП(б)У, 1946 р. 94 арк.
28. Спр. 450. Звіт про роботу шкіл Львівської області за 1946–1947 н. р. 144 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне

Ф. 5(Р). Архівно-кримінальні справи

29. Спр. 6179. Кирилюк Г. А. 166 арк.
30. Спр. 6410. Андрущенко Б. А. 116 арк.
31. Спр. 7469. Банацька М. С. 65 арк.
32. Спр. 8359. Краєвська Г. П., Крутяк Н. М. 171 арк.
33. Спр. 9224. Журомська Г. П., Поліщук М. О. 70 арк.

34. Спр. 13756. Пуцак Т. О., Антонюк В. Я., Ющак Т. Д., Бовчалуок М. І. 182 арк.
35. Спр. 14748. Т. 1. Тимчук Д. П., Королькова М. Д., Вишневська Г. П., Данилюк Р. Г. 314 арк.
36. Спр. 14748. Т. 2. Тимчук Д. П., Королькова М. Д., Вишневська Г. П., Данилюк Р. Г. 299 арк.
37. Спр. 14748. Т. 3. Тимчук Д. П., Королькова М. Д., Вишневська Г. П., Данилюк Р. Г. 97 арк.
38. Спр. 15672. Т. 1. Бойко В. М. та інші, загалом 12 осіб. 250 арк.
39. Спр. 15672. Т. 2. Бойко В. М. та інші, загалом 12 осіб. 147 арк.
40. Спр. 15672. Т. 3. Бойко В. М. та інші, загалом 12 осіб. 894 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. П-1. Волинський обласний комітет КПУ

Оп. 1. Протокольна частина

41. Спр. 42. Протоколи засідань бюро Волинського обкому КП(б)У, 1945 р. 155 арк.
42. Спр. 135. Протоколи засідань бюро Волинського обкому КП(б)У, 1949 р. 167 арк.

Оп. 2. Волинський обком КПУ. 1944–1968 рр. Матеріали секретної частини

43. Спр. 3. Політичні інформації про стан Волинської області і роботі Волинського обкому КП(б)У, 1944 р. 42 арк.
44. Спр. 11. Довідки про стан агітаційної масової роботи в районах області, звільнення від німецької окупації, довідки про роботу бюро обкому КП(б)У, 1944 р. 17 арк.
45. Спр. 28. Листування з РК КП(б)У і МК КП(б)У, доповідні записки та довідки про нанесення збитків фашистами та українськими буржуазними націоналістами. 163 арк.
46. Спр. 46. Інструкції про роботу шкіл і навчальних закладів області за 1945–1946 рр. 47 арк.

47. Спр. 72. Довідки, інформації, звіти про політико-виховну і культурно-масову роботу серед населення області, 1947 р. 250 арк.
48. Спр. 119. Листування з ЦК КП(б)У про призив в школи ФЗО і їх роботу, 1948 р. 28 арк.
49. Спр. 136. Звіти про роботу відділу пропаганди і агітації за 1948 р. Довідки про роботу лекторів, будівництво клубів і бібліотек, стан масово-політичної роботи. 225 арк.
50. Спр. 172. Інформації і доповідні відділу пропаганди і агітації в ЦК КП(б)У про мережу партпросвіти, культурну і масово-політичну роботи і інші питання, 1950 р. 308 арк.
51. Спр. 173. Інформації і довідки відділу пропаганди і агітації в ЦК КП(б)У про роботу шкіл, дитячих будинків, педагогічних кадрах, 1950 р. 67 арк.
52. Спр. 322 а. Звіт про роботу особливого сектору Волинського обкому КП(б)У за 1953 р. 17 арк.

Оп. 3. Документи, матеріали загального відділу Волинського обкому КПУ. 1940–1954 рр.

53. Спр. 564. Звіти обкому КП(б)У в ЦК КП(б)У про стан партійно-масової і пропагандистської роботи серед населення за 1944–1945 рр. 185 арк.
54. Спр. 706. Звіти про роботу педучилищ. Наказ № 2 управління по справам вищої школи при РНК УРСР. 25 арк.
55. Спр. 1081. Доповідні записки інструкторів і штатних пропагандистів про стан ідеологічної і масово-політичної роботи в районах області. 194 арк.
56. Спр. 1132. Свідчення і звіти про роботу учительського інституту за 1947 р. 147 арк.
57. Спр. 1589. Довідки про роботу учительського інституту і спеціальних середніх навчальних закладів. 44 арк.

Ф. Р-25. Відділ народної освіти виконкому Луцької міської ради

Оп. 2. 1944–1977 рр.

58. Спр. 9. Накази і розпорядження Волинського облвню і Міністерства освіти. 33 арк.

59. Спр. 24. Річний (текстовий) звіт про роботу шкіл м. Луцька за 1946–1947 н. р. 65 арк.

Ф. Р-59. Волинський обласний відділ народної освіти

Оп. 3. 1944–1945 рр.

60. Спр. 1. Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1943–1944 н. р. 16 арк.
61. Спр. 5. Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1944–1945 н. р. 93 арк.

Оп. 4. 1946–1947 рр.

62. Спр. 2. Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1946–1947 н. р. 198 арк.

Оп. 6. 1948–1949 рр.

63. Спр. 3. Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1947–1948 н. р. 239 арк.

Оп. 7. 1949 р.

64. Спр. 4. Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1948–1949 н. р. 242 арк.

Оп. 10. 1952 р.

65. Спр. 4. План навчання неписьмених і малописьмених на 1952–1953 н. р. 4 арк.
66. Спр. 8. Звіт про роботу шкіл Волинської області за 1951–1952 н. р. 205 арк.
67. Спр. 12. Соціалістичне зобов'язання працівників народної освіти Волинської області по підготовці шкіл до нового 1952–1953 н. р. 80 арк.

Ф. Р-295. Волинське обласне статистичне управління

Оп. 7. 1952–1954 рр.

68. Спр. 309. Звіти вузів і технікумів форми 79 КВ, 74 К. 116 арк.
69. Спр. 962. Свідчення про чисельність населення на 1 січня і 1 липня 1953 року. Звіт про ліквідацію неписьменності. 83 арк.

Ф. Р-376. Луцький державний учительський інститут

Оп. 1. 1946–1947 рр.

70. Спр. 4. Протоколи засідань кафедри основ марксизму-ленінізму і історії. 12.10.46. (спільне засідання). 5 арк.
71. Спр. 14. Звіт про роботу інституту за 1946–1947 н. р. 22 арк.
72. Спр. 27. Накази і розпорядження Міністерства освіти УРСР. 29 арк.

Оп. 2. 1947–1951 рр.

73. Спр. 30. Плани і звіти про науково-дослідну роботу за 1947–1948 н. р. 11 арк.
74. Спр. 38. Директивний лист Міністерства освіти УРСР про роботу кафедри літератури за 1951 р. 5 арк.
75. Спр. 40. План політико-виховної роботи на 2-ге півріччя 1951–1952 н. р. 6 арк.

Оп. 4. 1949–1950 рр.

76. Спр. 1. Протоколи засідань ради інституту. 44 арк.

Ф. Р-402. Волинський обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів

Оп. 1. 1944–1947 рр.

77. Спр. 9. Звіт про роботу Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів за 1946–1947 н. р. 121 арк.

Оп. 2. 1948–1981 рр.

78. Спр. 11. Звіт про роботу Волинського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів за 1948–1949 н. р. 269 арк.

Державний архів Івано-Франківської області

Ф. П-1. Станіславський обласний комітет КПУ

Оп. 1. 1944–1962 рр.

79. Спр. 162. Стенограма зібрання обласного партійного активу про реалізацію постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про недоліки в політичній роботі в західних областях України. 62 арк.
80. Спр. 168. Політінформації, інформації, доповідні записки в ЦК КП(б)У, РНК УРСР про підбір, розстановку кадрів, надання допомоги у відновленні промисловості, сільського господарства, організації соціалістичного змагання, підготовці шкіл до нового навчального року, ході мобілізації військовозобов'язаних, підписці на третю воєнну позику, відселенні населення з фронтової полоси і іншим питанням, 1944 р. 160 арк.

81. Спр. 572. Звіти, довідки, інформації в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У про покращення роботи первинних партійних, комсомольських організацій МТС, колгоспів, виконанні плану роботи бюро обкому партії, роботі сільських рад, проведенні обласних профспілкових конференцій, розгляді листів, скарг, роботі мережі партійної просвіти, загальноосвітніх шкіл, агітаційно-пропагандистській роботі на нафтопромислах, звіт про роботу особливого сектору обкому партії і іншим питанням, 1947. 191 арк.
82. Спр. 693. План роботи шкільного відділу на III квартал, 1947 р. 2 арк.
83. Спр. 1227. Звіти, інформації райкомів партії, обласного відділу народної освіти про роботу шкіл, проведення січневих нарад вчителів, стан загальноосвітнього навчання комуністів, ліквідація неписьменності і малописьменності серед дорослого населення, 1950 р. 94 арк.
84. Спр. 1234. Звіт Коломийського педагогічного училища про навчально-виховну роботу в першому півріччі 1949–1950 н. р. 85 арк.
85. Спр. 1265. Доповідні записки сектору про недоліки в роботі шкіл і районних відділів народної освіти в Перегінському і Яремчанському районах, 1950 р. 8 арк.
86. Спр. 1341. Звіти, довідки, інформації, свідчення в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У про кадри, роботу сектору по керівництву комсомолом, звіти і вибори в первинні парторганізації, підготовку до виборів в Верховну Раду УРСР, розглянуті персональні справи і апеляції комуністів, недоліки в керівництві ідеологічною роботою, роботі шкіл, культурно-просвітницьких закладів, вибори народних судів, роботі ДОСААФ, санаторіїв і інших питань. Звіт про роботу особливого сектору обкому партії, 1951 р. 196 арк.

Ф. Р-3. Станіславський обласний відділ народної освіти

Оп. 2. 1944–1962 рр.

87. Спр. 91. Звіт про роботу шкіл і відділів народної освіти Станіславської області за 1947–1948 н. р. 201 арк.
88. Спр. 94. Річний звіт Рогатинського педагогічного училища про навчально-виховну роботу за 1947–1948 н. р. 33 арк.

89. Спр. 129. Стенограма наради завідуючих відділами народної освіти і директорів шкіл області від 15–16 серпня 1949 року. 176 арк.
90. Спр. 161. Звіт про роботу шкіл по Станіславській області за 1949–1950 н. р. 196 арк.
91. Спр. 291. Звіт про роботу шкіл Станіславської області за 1952–1953 н. р. 204 арк.

Ф. Р-22. Станіславський державний учительський інститут

Оп. 2. 1940–1950 рр.

92. Спр. 13. Звіт про роботу Станіславського державного учительського інституту за 1944–1945 н. р. 12 арк.
93. Спр. 39. Звіт про роботу інституту за 1947–1948 н. р. 58 арк.
94. Спр. 62. Звіт про роботу Станіславського державного учительського інституту в 1949–1950 н. р. 82 арк.

Оп. 4. Навчальна частина.

95. Спр. 36. Стенограма екзаменів та лекцій за 1947–1948 н. р. 212 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. П-3. Львівський обласний комітет КПУ

Оп. 1. 1939–1948 рр.

96. Спр. 69. Доповідні записки, довідки, спецповідомлення органів держбезпеки, військового комісаріату в обком КП(б)У про політичний настрій населення, ході відновлювальних робіт на залізниці, мобілізації військовозобов'язаних в Червону Армію та ін., 1944 р. 121 арк.
97. Спр. 222. Інформації, доповідні записки, спецповідомлення райкомів партії, райвідділів НКВС в обком КП(б)У про роботу військових відділів по боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів, фактах порушення соціалістичної законності, 1945 р. 205 арк.
98. Спр. 322. Довідки, доповідні записки, відомості працівників відділу, вузів, технікумів, відділів народної освіти про відновлення і роботу вищих, середніх спеціальних навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл,

контингенті і ході набору студентів, складі професорсько-викладацьких і учительських кадрів, охопленні дітей навчанням. Плани роботи відділу та ін., 1945 р. 126 арк.

99. Спр. 456. Інформації, довідки, звіти обкому партії в ЦК КП(б)У про проведення працівниками області знаменних революційних свят, про проведення політмасової роботи у зв'язку з відміною карткової системи і впорядкуванням цін на продукти харчування, про роз'яснення п'ятирічного плану відновлення і розвитку народного господарства, розміщення державної позики, стан пропагандистської і масово-політичної роботи, 1946 р. 281 арк.

Оп. 2. Особливий сектор. 1947–1948 рр.

100. Спр. 96. Стенограма наради директорів і секретарів парторганізацій вищих навчальних закладів з питання підвищення рівня викладання і посилення ідеологічної роботи у вузі, 1947 р. 38 арк.
101. Спр. 107. Звіт про роботу обкому КП(б)У за 1946 рік. 68 арк.
102. Спр. 109. Інформації, довідки обкому партії в ЦК КП(б)У по виконанню постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У від 26 липня 1946 року і 12 квітня 1947 р. «Про ріст рядів партії і про міри посилення організаційно-партійної і партійно-політичної роботи з новими чл. ВКП(б)», постанов ЦК КП(б)У, керівництва про покращення політичної і господарської роботи в західних областях України, постанови ЦК КП(б)У від 5 жовтня 1946 р. «Про стан боротьби з залишками українсько-німецьких націоналістів в західних областях УРСР», про викладання суспільних наук у вузах м. Львова, про стан фізкультурно-спортивної роботи у вузах м. Львова, про підготовку і проведення святкування 30-річчя Великої жовтневої соціалістичної революції. 221 арк.
103. Спр. 181. Переписка і листи, довідки, телеграми, доповідні записки направлені в ЦК КП(б)У, Міністерства СРСР і УРСР, комітети по справам фізкультури і спорту про подальший розвиток фізичної культури, укомплектування спортивних баз, становищі лікарсько-фізкультурної

роботи, виконання норм ГТО, працевлаштуванні демобілізованих воїнів, про становище і роботу вузів, технікумів, театрів, типографій, призначенні почесних звань діячам науки і культури та ін., 1947 р. 102 арк.

Оп. 4. Особливий сектор. 1951–1953 рр.

104. Спр. 172. Довідки, подання, спецповідомлення, списки партійних і адміністративних органів в обком партії про бандпрояви в області, свідчення про сім'ї загиблих від рук українських буржуазних націоналістів, про наявність компрометуючих матеріалів на викладачів і студентів, керівників колгоспів, радгоспів і господарських працівників, 1951 р. 131 арк.

Ф. Р-119. Львівський державний університет ім. І. Франка

Оп. 8. Вчена рада

105. Спр. 3. Протоколи і стенограми засідань Вченої ради університету. Т. 1, 1947 рік. 165 арк.

106. Спр. 9. Протоколи і стенограми засідань Вченої ради університету. Т. 1, 1949 рік. 115 арк.

107. Спр. 12. Протоколи і стенограми засідань Вченої ради університету та матеріали до них. Т. 1, 1950 рік. 197 арк.

108. Спр. 15. Протоколи і стенограми засідань Вченої ради університету та матеріали до них. Т. 1, 1951 рік. 200 арк.

Оп. 17. Деканат історичного факультету

109. Спр. 128. Протоколи студентських зборів, 1949–1950 рр. 72 арк.

Ф. Р-163. Львівський обласний відділ народної освіти

Оп. 4. Шкільний відділ

110. Спр. 1. Звіт Львівського обласного відділу про роботу шкіл за 1944–1945 н. р. 59 арк.

111. Спр. 9. Стенограма міжобласної наради завідуючих Облвно, представників райспоживспілки, завідуючих відділів обкомів КП(б)У. 73 арк.

112. Спр. 36. Звіт Львівського педагогічного училища № 1 за навчально-виховну роботу в 1946–1947 н. р. 72 арк.

113. Спр. 87. Звіт Львівського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл за 1948–1949 н. р. 203 арк.
114. Спр. 121. Стенограма обласної наради працівників народної освіти. 122 арк.
115. Спр. 207. Звіт Львівського обласного відділу народної освіти про роботу шкіл області за 1951–1952 н. р. 207 арк.
116. Спр. 261. Звіт про роботу весняно-літньої навчально-екзаменаційної сесії в 1952–1953 н. р. заочного відділу Львівського педучилища № 1. 25 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. Р-2. Рівненський обласний відділ народної освіти

Оп. 3. 1945–1956 рр.

117. Спр. 16. Річний звіт Рівненського обласного відділу народної освіти за 1946–1947 н. р. 105 арк.
118. Спр. 23. Акти перевірки роботи шкіл, 1948 р. 130 арк.
119. Спр. 26. Протоколи нарад завідуючих райвідділів народної освіти і на інформації про роботу шкіл, 1949 р. 390 арк.
120. Спр. 28. Річні звіти педагогічних училищ, 1949–1952 рр. 273 арк.

Оп. 4. 1944–1949 рр.

121. Спр. 88. Звіт про роботу Костопільського педагогічного училища в 1946–1947 н. р. 37 арк.
122. Спр. 89. Річний звіт Дубенського педагогічного училища за 1946–1947 н. р. 13 арк.
123. Спр. 91. Річний звіт Острозького педагогічного училища за 1946–1947 н. р. 32 арк.
124. Спр. 92. Накази Міністерства освіти, п'ятирічний план розвитку народного господарства і завдання шкіл на 1946–1947 н. р. 243 арк.
125. Спр. 385. Доповіді завідуючого облвно, 1953 р. 102 арк.

Ф. Р-30. Колекція матеріалів ОУН-УПА, що діяли на території Рівненської області

Оп. 1. Організація українських націоналістів

126. Спр. 10. «Ідея і чин» № 1, № 2, № 5, 1943–1944 рр. 96 арк.

127. Спр. 16. Листівки, звернення і відозви. 83 арк.

128. Спр. 19. Листівки ОУН-УПА, 1944 р. 52 арк.

129. Спр. 27. Брошури. 52 арк.

Оп. 2. Українська повстанська армія

130. Спр. 8. Видання «Вартова служба». 146 арк.

131. Спр. 9. Питання життя і смерті повстанця. Матеріали про організацію та методику навчання і виховання в УПА. 132 арк.

132. Спр. 10. Програма і лекція про виховання молоді в дусі українського націоналізму, 1944 р. 34 арк.

133. Спр. 12. Документи «10 заповідей українського націоналіста. Декалог», 44 правила життя. 5 арк.

134. Спр. 16. Новий тип борця-революціонера, розпорядження про встановлення адміністративної влади, конспіративні інструкції, 1944 р. 285 арк.

135. Спр. 22. Топографічні карти, списки загиблих (крім того в справі є звіти, накази і т.д.). 88 арк.

136. Спр. 24. Що таке УРСР. Звернення до трудящих СРСР, накази, інструкції, звіти і т.п., 1944 р. 135 арк.

137. Спр. 31. Вишкільні матеріали. 110 арк.

138. Спр. 35. Політична і господарська діяльність УПА. 159 арк.

139. Спр. 52а. Універсали УГВР, відозви, 1944 р. 17 арк.

140. Спр. 92. Листівки, відозви, присяга вояка УПА, гасла ОУН-УПА, 1944 р. 34 арк.

141. Спр. 104. Прокламації, 1944 р. 47 арк.

Ф. Р-400. Рівненський обласний комітет КПУ**Оп. 3. 1939–1950 рр.**

142. Спр. 27. Листи, телефонограми обкому партії райкомам про проведення міжобласної наради учителів в м. Львові, 1944 р. 19 арк.

143. Спр. 70. Листи, телеграми ЦК КП(б)У і переписка по питанням організації агітаційно-пропагандистської роботи, партійного навчання, роботи преси, шкіл і культпросвіт установ в області. 154 арк.
144. Спр. 77. Листи в ЦК КП(б)У про надання всеохоплюючої допомоги органам народної освіти і про вислання звітів про підсумки навчально-виховної роботи шкіл в 1944–1945 н. р. 29 арк.
145. Спр. 181. Плани заходів райкомів партії по організації партійної і агітаційно-масової роботи в Березнівському [...] районах, 1948 р. 135 арк.
146. Спр. 190. Інформації і звіти райкомів партії, облвно, райвно про роботу органів народної освіти і шкіл за 1946–1947 н. р. 192 арк.

Ф. Р-479. Рівненський державний учительський інститут

Оп. 1. 1944–1953 рр.

147. Спр. 3. Довідки і інформації про роботу інституту у 1948–1949 н. р. 43 арк.
148. Спр. 5. Накази і директивні вказівки Міністерства вищої освіти СРСР, Міністерства освіти УРСР, Управління по справам вищої школи при РМ УРСР, 1949 р. 222 арк.
149. Спр. 14. Звіт про роботу інституту за друге півріччя 1949–1950 н. р. 96 арк.
150. Спр. 31. Плани і звіти про стан науково-дослідної роботи за 1945–1953 рр. арк. 79.
151. Спр. 40. Накази і розпорядження Міністерства освіти і Міністерства вищої освіти і листування. 227 арк.
152. Спр. 65. Акт про збитки нанесені німецько-фашистськими загарбниками та їх посібниками, 1944 р. 27 арк.

Оп. 1а. 1953–1969 рр.

153. Спр. 6. Листування з Міністерством культури СРСР, Міністерством культури УРСР, Міністерством освіти УРСР по питанням роботи інституту, 1953 р. 218 арк.

Фонд Р-2771. Управління Служби безпеки України по Рівненській області, м. Рівне

Оп. 2. Архівно-кримінальні справи

154. Спр. 4485. Ярмолюк В. Г. та інших, всього 17 чоловік. 551 арк.

155. Спр. 4954. Велесик С. В. 97 арк.

156. Спр. 5010. Жильчук В. О. та інших, всього 5 чоловік. 600 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. Р-18. Тернопільський обласний відділ народної освіти

Оп. 1. 1944–1954 рр.

157. Спр. 1. Накази і розпорядження Міністерства освіти УРСР за 1945 рік. 62 арк.

158. Спр. 38. Звіт про роботу шкіл області за 1944–1945 н. р. 92 арк.

159. Спр. 39. Плани розгортання мережі шкіл області за 1945–1946, 1947–1948, 1948–1949, 1949–1950, 1950–1951, 1951–1952, 1952–1953 н. р. 241 арк.

160. Спр. 76. Звіт про роботу шкіл області за 1947–1948 н. р. 159 арк.

161. Спр. 165. Звіт про роботу шкіл області за 1950–1951 н. р. 231 арк.

Ф. Р-21. Кременецький державний учительський інститут

Оп. 3. 1940–1945 рр.

162. Спр. 8. Звіт про роботу Кременецького інституту за 1944–1945 н. р. 44 арк.

163. Спр. 50. Звіт Кременецького державного учительського інституту за 1948–1949 н. р. 59 арк.

Ф. Р-1833. Виконком Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих

Оп. 5. 1942–1984 рр.

164. Спр. 29. Виписки із протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У і довідка про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України. 12 арк.

165. Спр. 59. Постанова РМ УРСР і ЦК КП(б)У № 1307-87 від 20 червня 1947 р. про покращення політичної і господарської роботи у Львівській, Тернопільській, Станіславській, Рівненській, Волинській і ін. західних областях. 91 арк.

Ф. Р-3432. Колекція документів і матеріалів про визвольні змагання Організації українських націоналістів (ОУН) – Української повстанської армії (УПА)

Оп. 1. 1941–2007 рр.

166. Спр. 31. Листівки УПА, 1941 р. 20 арк.

167. Спр. 177. Відповіді на питальник з метою вивчення суспільно-політичних настроїв серед учнівства та студентства у середній мішаній школі та учительському інституті міста Кременець, Кременецькому лісотехнікумі у Білокриниці за 1948 р. 11 арк.

168. Спр. 251. Агітаційні матеріали ОУН-УПА, 1944–1948 рр. 64 арк.

169. Спр. 257. Брошура УПА «Слово до учителів». 18 арк.

Електронний архів Українського визвольного руху.

Архів Центру досліджень визвольного руху,

URL: <http://avr.org.ua/index.php/Ust/1/?a=1>

Ф. 8. Архів документів підпілля ОУН «Запорожець»

Т. 5. Звернення, комунікати, повстанські листівки

170. Звернення під назвою: «діти – школярі!».

URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/980/>

171. Звернення. «До української шкільної та позашкільної молоді», 1948 р.

URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1026/>

172. Звернення. «Слово до учителів, братів зо східних областей України» – 30 серпня 1946 р. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1011/>

Т. 7. Вишкільні матеріали

173. Вказівки батькам у вихованні дітей, 1947 р.

URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1262/>

Ф. 9. Збірка документів Миколи Лебедя

Т. 17. Тернові звіти мережі ОУН

174. Звіт по Львівщині «Вісті з терену» за червень 1945р. Поданий 20.8.1945 р.

URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9118/>

175. Підбірка звітів про події на Дрогобиччині.

URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9139/>

Т. 24. Звернення, комунікати, повстанські листівки

176. Звернення ОУН до української молоді, лютий 1950 р.

URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9420/>

177. Формування української нації. Конспект. 1949 р.

URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1281/>

II. Опубліковані документи та матеріали

178. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ: Либідь–Військо України, 1994. Кн. 2. 684 с.

179. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Часть II. 1925–1953. Москва: Госполитиздат, 1953. 1204 с.

180. Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду: збірник документів у 2 т. / ред. О. В. Килимник. Київ: Держполітвидав, 1961. Т. 2: червень 1941–1960 рр. 665 с.

181. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Т. 1: 1939–1953 / Упоряд. Т. Галайчак та ін. Київ: Наук. думка, 1995. 749 с.

182. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 2 / Підгот. Я. Лялька, Р. Коритко, М. Онишкевич та ін. Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. 664 с.

183. Літопис УПА. Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. Документи і матеріали / Упоряд.: Ю. Черченко, О. Вовк. Київ-Торонто: «Літопис УПА», 2001. 652 с.

184. Літопис УПА. Нова серія. Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–

- МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Книга перша: 1943–1945 / Упоряд.: А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ-Торонто: «Літопис УПА», 2002. 596 с.
185. Літопис УПА. Нова серія. Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Книга друга: 1946–1947 / Упоряд.: А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ-Торонто: «Літопис УПА», 2003. 576 с.
186. Літопис УПА. Нова серія. Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1948. Книга третя: 1948 / Упоряд.: А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко, К. Абрамова. Київ-Торонто: «Літопис УПА», 2003. 514 с.
187. Літопис УПА. Нова серія. Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1949–1959. Книга четверта: 1949–1959 / Упоряд.: М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ-Торонто: «Літопис УПА», 2003. 711 с.
188. Літопис УПА. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.) / Упоряд. В. Ковальчук. Київ-Торонто: «Літопис УПА», 2007. 849 с.
189. Реабілітовані історією. Волинська область / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 1 / упоряд. О. Курилюк, М. Кучерепа та ін. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 976 с.
190. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 1 / упоряд. Л. Вардзарук, О. Лисенко та ін. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2004. 981 с.
191. Реабілітовані історією. Львівська область. / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані

- історією»: в 27 т.). Кн. 1 / упоряд. В. М. Савчак, І. З. Держко та ін. Львів: «Астролябія», 2009. 768 с.
192. Реабілітовані історією. Львівська область. / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 2 / упоряд. В. М. Савчак, Г. Л. Бегляров та ін. Львів: «Астролябія», 2014. 768 с.
193. Реабілітовані історією. Рівненська область / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 1 / упоряд. А. А. Жив'юк, Р. П. Давидюк та ін. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. 578 с.
194. Реабілітовані історією. Рівненська область / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 2 / упоряд. А. А. Жив'юк, Р. П. Давидюк та ін. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. 612 с.
195. Реабілітовані історією. Рівненська область / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 3 / упоряд. А. А. Жив'юк, Р. П. Давидюк та ін. Рівне: ПП ДМ, 2013. 620 с.
196. Реабілітовані історією. Тернопільська область / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 1 / упоряд. О. Г. Бажан, Є. О. Гасай та ін. Тернопіль: ВАТ «ТВПК «ЗБРУЧ», 2008. 728 с.
197. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ: «Дніпро», 1998. 944 с.
198. Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / Упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ГДА СБУ, 2008. 720 с.: іл.
199. Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 2. Документи і матеріали / Упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. Львів:

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ГДА СБУ, 2013. 896 с.

III. Мемуарна література

200. Боярчук П. О. Дорогами болю: повість. Луцьк: Надстир'я, 2003. 456 с.
201. Галабурда Ю. А. Життя із пам'яті у слово. Дермань: [б. м.], 2018. 366 с.
202. Гордасевич Г. Тюрма. *Реабілітовані історією. Рівненська область* / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 2 / упоряд. А. А. Жив'юк, Р. П. Давидюк та ін. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. С. 259–280.
203. Макарчук С. А. Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри / за ред. Р. Тарнавського. Київ: Атіка, 220 с.
204. Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. Москва: Олма-Пресс, 2002. 512 с.: ил.
205. Стахів Є. П. Крізь тюрми, підпілля й кордони: повість мого життя / літ. ред. В. Пашенко. Київ: Рада, 1995. 317 с.
206. Хрущев Н. С. Воспоминания. Время. Люди. Власть. В 2 книгах. Книга 1. Москва: Вече, 2016. 912 с.

IV. Періодична преса (1944–1953 рр.)

207. Важлива ділянка роботи з дітьми. *Радянська освіта*. 1952. № 37. С. 1.
208. Вибори до Верховної Ради СРСР – торжество радянської демократії. *Радянська школа*. 1950. № 1. С. 1.
209. Відносно марксизму в мовознавстві. *Радянська школа*. 1950. № 3. С. 1.
210. Волковський П. Невідкладні завдання народної освіти в області. *Червоний прапор*. 1944. 15 червня. С. 1.
211. Гончар В. Політична робота на селі. *Вільне життя*. 1947. 18 березня. С. 1.

212. Горбатий П. Школа і батьки в боротьбі за культурну поведінку учнів. *Радянська освіта*. 1948. № 25. С. 2.
213. До учасників так званих «УПА» та «УНРА». *Червоний прапор*. 1944. 18 лютого. С. 1.
214. Калабалін С. Слово вихованця. *Радянська освіта*. 1952. № 13. С. 2.
215. Ляшенко Л. Піонерський зліт. *Вільне життя*. 1947. 18 березня. С. 2.
216. На широку дорогу життя. *Червоний прапор*. 1947. 5 липня. С. 1.
217. Найважливіші завдання агітаційної і пропагандистської роботи партійної організації. *Вільне життя*. 1945. 16 квітня. С. 1.
218. Нарada вчителів західних областей України (РАТАУ). *Вільне життя*. 1945. 16 січня. С. 1–2.
219. Палунська І. Правила для учнів – закон шкільного життя. *Радянська освіта*. 1945. № 3. С. 2.
220. Піднести на вищий рівень комуністичне виховання трудящих. *Червоний прапор*. 1949. 16 квітня. С. 1.
221. Рясний В. Сильніше удар по найлютіших ворогах українського народу – українсько-німецьких націоналістах. *Вільне життя*. 1945. 16 січня. С. 3.
222. Сталінське піклування про народну освіту. *Радянська школа*. 1950. № 4. С. 1.
223. Тичина П. За культуру та свідому дисципліну в школі. *Радянська освіта*. 1944. № 1. С. 2.
224. Тичина П. Початкова школа в системі народної освіти та її завдання. *Радянська освіта*. 1945. № 31. С. 1–2.
225. Торяник В. Повсякденно керувати політичною освітою. *Червоний прапор*. 1949. 26 лютого. С. 2.
226. Учебный год в вузах начался. *Правда*. 1944. 2 октября. С. 1.

V. Монографії, наукові статті

227. Arendt's H. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego-New York–London: Harvest book, 1979. 527 p.
228. Armstrong J. A. *Ukrainian nationalism*. Littleton: UAP, 1980. 361 p.
229. Bauer A. *How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes* / eds. by R. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn. New York: Vintage books, 1961. 312 p.
230. Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960: działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006. 728 s.
231. Shkandrij M. *Ukrainian nationalism: politics, ideology, and literature, 1929–1956*. New Haven; London: Yale University Press, 2015. 331 p.
232. Алексеева Л. М. *История инакомыслия в СССР: Новейший период*. Вильнюс; Москва: Весть, 1992. 352 с.
233. Антонюк Я. Протидія Служби безпеки ОУН(Б) політично-пропагандистським та культурно-освітнім заходам радянської влади на території ПЗУЗ (1946–1951 рр.). *Український визвольний рух*. Львів, 2012. № 17. С. 222–245.
234. Антонюк Я. *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955)*. Львів–Торонто: Літопис УПА, 2014. 1069 с.
235. Антоняк І. *Нормативно-правова база функціонування історичної освіти в педагогічних ВНЗ Львова (1944–1957 рр.)*. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2017. № 5. С. 80–85.
236. Бажан О. *Радянізація західних областей України в другій половині 1940 – початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері*. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 340–356.

237. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
238. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
239. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті. Київ: СПД А. М. Богданова, 2008. 405 с.
240. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ: Либідь–Військо України, 1994. Кн. 1. 424 с.
241. Білоус Е. В. Основні джерела поповнення управлінських кадрів західноукраїнських областей у 1944–1945 рр. *Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2011. Вип. 2. С. 76–81.
242. Білоус Е. В. Партійно-радянська номенклатура західних областей України у перші повоєнні роки (історіографія проблеми). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, Вип. 33. 2012. С. 306–311.
243. Булгакова О. Науково-педагогічна інтелігенція України (середини 1950-х – першої половини 1960-х рр.) як об'єкт державної політики. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2013. № 18. С. 232–245.
244. Бунь З. Світоглядні переконання та ідейно-патріотичні засади буття підпільників і повстанців. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2004. Вип. 11. С. 226–233.
245. Буряк С. Вища історична освіта педагогічна освіта в УРСР (1945–1956 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2004. Вип. 40. С. 180–184.
246. Буряк С. Історична освіта у педагогічних вузах УРСР (1943–1956 рр.): історіографія проблеми. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія: історичні науки*. Київ, 2004. Вип. 12. С. 223–235.

247. Веденєєв Д. Післявоєнна еволюція стратегії, тактики, організаційно-функціональної побудови озброєного руху опору під проводом ОУН(б) в Західній Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 22. С. 172–182.
248. Венцева Н. О. Особливості підготовки вчителів історії в Україні в 40–60-х роках ХХ ст. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*. 2012. № 1. С. 32–36.
249. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область / Ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; Редкол. тому: Р. М. Постоловський та ін. Київ: Знання України, 2010. 383 с.
250. Вища школа Української РСР за 50 років: у двох частинах (1917 – 1967 рр.). Ч. 2: (1945 – 1967 рр.) / відп. ред. вид. В. Пітов. Київ: Видавництво Київського університету, 1968. 540 с.
251. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / редкол. Ю. Ю. Сливка та ін. Київ: Наукова думка, 1989. 488 с.
252. В'ятрович В. УПА і реалізація концепції антитоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2004. Вип. 11. С. 78–92.
253. Галицька-Дідух Т. В. Військове й ідеолого-політичне протистояння УПА та ОУН(б) і радянських каральних структур у 1944–1945 рр. (на прикладі Станіславської області). *Галичина*. 2013. Ч. 22–23. С. 252–263.
254. Галицька-Дідух Т. В. Ідеологічно-психологічне протистояння ОУН – УПА та сталінського режиму в перші повоєнні роки. *Гілея: науковий вісник*. 2008. Київ, Вип. 15. С. 37–51.
255. Генєга Р. Репресії проти львівського студентства. *Реабілітовані історією. Львівська область*. / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 1 / упоряд. В. М. Савчак, І. З. Держко та ін. Львів: «Астролябія», 2009. С. 647–658.

256. Генега Р. Участь львівського студентства в русі Опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. *УІЖ*. 2007. № 3. С. 97–112.
257. Герегова С. В. До питання про запровадження радянської системи освіти в західному регіоні України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років. *Питання історії України*. Чернівці, 1998. Т. 2. С. 133–145.
258. Герегова С. В., Марусик Т. В. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (2 пол. 40-х – 1 пол. 50-х рр. ХХ ст.). *УІЖ*. 1997. № 3. С. 101–108.
259. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Санкт-Петербург: «Нева», 2004. 416 с.
260. Гордійчук С. О., Міщанин В. В. Антирадянські настрої населення Закарпаття в часи «Сталінщини» (1944–1953 рр.). *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2005. Вип. 32. С. 142–174.
261. Грищенко М. М. Народна допомога школі. Київ: Рад. школа, 1948. 48 с.
262. Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ: Рад. школа, 1960. 158 с.
263. Гуменюк Т. Політико-ідеологічні чинники та історична наука в західних областях України (2 пол. 40-х – кін. 50-х рр. ХХ ст.). *Мандрівець: журнал гуманітарних студій*. Тернопіль, 2011. № 5. С. 63–68.
264. Гурак І. «Молода Україна»: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.). Івано-Франківськ: ПП Третяк І. Я., 2007. 280 с.
265. Давидюк Р. П. Рівненська українська націоналістична молодіжна організація у післявоєнний період. *Реабілітовані історією. Рівненська область* / Голова голов. редкол. П. Т. Тронько та ін. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: в 27 т.). Кн. 1 / упоряд. А. А. Жив'юк, Р. П. Давидюк та ін. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 468–484.
266. Даниленко В. М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 3–16.

267. Даниленко В. М. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. Вип. 7. С. 406–420.
268. Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. 1070 с.: іл.
269. Дмитрук К. Є. Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис. Київ: «Дніпро», 1980. 318 с.
270. Доброчинська В. А. Педагогічні училища (1939-1980-і рр.). *Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область* / Ред. рада вид.: В. Г. Кремень та ін.; Редкол. тому: Р. М. Постоловський та ін. Київ: Знання України, 2010. С. 181–198.
271. Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кін. 1930-х – кін. 1950-х рр.). Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2011. 186 с.
272. Зубань О. К. Боротьба комуністичної партії України за розвиток народної освіти та підготовку кадрів для народного господарства (1945–1952). Львів: Видавництво Львівського університету, 1967. 232 с.
273. Зубкова Е. Ю. Общество и реформы. 1945–1964. Москва: Россия молодая, 1993. 193 с.
274. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Москва: РОССПЭН, 1999. 229 с.
275. Іванов Д. А. Сучасна вітчизняна історіографія повоєнної відбудови в Україні (1945–1950 рр.): стан висвітлення проблеми. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Серія: історія*. Миколаїв, 2011. Вип. 134. С. 102–104.
276. Ільницький В. Діяльність молодіжних націоналістичних організацій у Дрогобичі (1945–1952). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2017. Спец. вип. № 3. С. 300–311.
277. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Т.: 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і

- роки). Кн. 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки) / гол. ред. Ю. Ю. Кондуфор. Київ: Наукова думка, 1979. 390 с.
278. Іщук О. С. Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(Б) серед молоді (1944–1954 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2003. №1. С. 224–244.
279. Іщук О. С. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Львів–Торонто: Літопис УПА, 2011. 944 с.
280. Іщук О. С., Ніколаєва Н. Б. Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми. *Український визвольний рух*. Львів, 2006. № 7. С. 232–242.
281. Іщук О. С., Ніколаєва Н. Б. Ставлення українського населення до діяльності ОУН і УПА у 1943–1955 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2007. № 11. С. 167–210.
282. Іщук О. С., Ніколаєва Н. Б. Стратегії ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег». *Український визвольний рух*. Львів, 2014. № 19. С. 309–361.
283. Кагальна М. В. Вплив політичної та ідеологічної системи на повсякденне життя вчителів УРСР (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2015. Вип. 96. С. 113–117.
284. Кагальна М. В. Житлове забезпечення сільських вчителів УРСР у першій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. *Історичні записки*. Луганськ, 2013. Вип. 38. С. 92–102.
285. Каганов Ю. О. Вища школа як середовище ідеологічного виховання «нової радянської людини» в Україні (друга половина ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 21–30.
286. Касярум Н. Освітній простір: становлення поняття. *Витоки педагогічної майстерності*. Полтава, 2013. Вип. 12. С. 107–113.
287. Кентій А. В. Збройний чин Українських Націоналістів 1920–1956: історико-архівні нариси. Т. 1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. Київ: Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України, 2005. 330 с.

288. Кентій А. В. Збройний чин Українських Націоналістів 1920–1956: Історико-архівні нариси. Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. Київ: Держ. ком. архівів України, ЦДАГО України, 2008. 415 с.
289. Киданюк А. Дослідження соціально-економічних та культурних процесів у західноукраїнському селі упродовж 1944–1950 рр. в сучасній українській історіографії. *Україна–Європа–Світ*. Тернопіль, 2008. Вип. 14. С. 309–315.
290. Киричук Ю. А. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 463 с.: іл.
291. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 420 с.
292. Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки. *УІЖ*. 2002. № 1. С. 3–26.
293. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Львів–Торонто: Літопис УПА, 2006. 497 с.
294. Коляска І. В. Освіта в радянській Україні. Торонто: Peter Martin Associates, 1970. 246 с.
295. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). Київ: Смолоскип, 1995. 508 с.
296. Красножон Н. Г. Фінансове забезпечення загальноосвітньої школи України (1943–1953 рр.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту Українознавства*. Київ, 2007. Т. 18. С. 122–128.
297. Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 360–367.
298. Кузьменко М. Висвітлення масових репресій проти науково-педагогічних кадрів в Україні періоду сталінщини: історіографічний аналіз сучасної української літератури. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. Вип. 7. С. 228–233.

299. Кульчицький В. Й. Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань (на матеріалах західного регіону України, 20-50 рр. ХХ ст.). Тернопіль: [б.в.], 2001. 124 с.
300. Кульчицький В. Й. Роль молодіжних організацій у патріотичному вихованні школярів в Україні у другій половині ХХ ст. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія*. Дніпропетровськ, 2016. № 1. С. 80–84.
301. Кульчицький В. Й. Роль національного виховання у формуванні особистості громадянина. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2012. Вип. 61. С. 85–89.
302. Кульчицький С. В. Новітня історія України. *УІЖ*. 1991. № 10. С. 11–20.
303. Лаас Н. Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англійській історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. Вип.14. С. 104–116.
304. Лебедь М. УПА (Українська Повстанська Армія). Її генеза, ріст, дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1.: Німецька окупація України. Дрогобич: Відродження, 1993. 208 с.
305. Левик Б. С. Антирадянська молодіжна націоналістична єврейська організація «Союз єврейської молоді» – СЕМ у документах УМДБ по Львівській області 1948–1949 рр. *Всеукраїнська наукова конференція «Великий терор і масові репресії в Україні (1920–1950 рр.)»*. Львів: Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2018. С. 107–111.
306. Левик Б. С. Підпільна антирадянська діяльність студентів Національного університету «Львівська політехніка» в перші повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Схід*. Маріуполь, 2017. № 1. С. 77–83.
307. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. 412 с.

308. Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української школи і педагогіки: навчальний посібник. Київ: Знання, 2003. 449 с.: іл.
309. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). Київ: Либідь, 1992. 196 с.
310. Майборода В. К. Історія становлення і розвитку національної школи в Україні. *Вісник Академії педагогічних наук України: щоквартал. науково-теоретичний та інформаційний часопис*. Київ, 1993. Вип. 1. С. 71–79.
311. Майборода С. В., Жабенко О. В. Державна освітня політика України у повоєнні роки (1945–1950 рр.) *Вісник Української Академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2001. Вип. 4. С. 187–194.
312. Майборода С. В., Жабенко О. В. Тенденції державної політики у розвитку освітньої галузі України (1950–1960 рр.) *Вісник Української Академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2001. Вип. 2. С. 334–342.
313. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). Чернівці: Рута, 2002. 463 с.
314. Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів Західного регіону України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2002. № 7. С. 361–366.
315. Марусик Т. Студентство Буковини під тиском сталінських репресій. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. Київ, 1999. № 1/2. С. 457–468.
316. Марчук І. Невідомий документ про основні напрямки творчої роботи повстанського художника Ніла Хасевича – «Зота» у 1950–1952 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2002. № 17. С. 36–86.
317. Марчук І. Образ волинського повстанця на матеріалах архівно-кримінальних справ. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 36–48.

318. Марчук О. Кількісно-якісний показник педагогічних кадрів в повоєнне двадцятиріччя (1945–1965 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 111. С. 73–78.
319. Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. Луцьк, 2015. Вип. 7. С. 63–67.
320. Мащенко Н. Матеріальне забезпечення шкіл Ровенської області в перше повоєнне десятиліття. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2015. Вип. 13–14. С. 70–76.
321. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Мюнхен: Цицерон, 1953. 319 с.
322. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали. Львів: «Просвіта», 1991. 448 с.
323. Місінкевич Л. Л. Нормативні засади репресивної політики радянської влади в Україні в 40-50-ті рр. ХХ століття. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2013. № 3. С. 10-19.
324. Мічуда В. В. Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945–1955 рр.). *Україна: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 354–359.
325. Мічуда В. В. Радянська система освіти у повоєнний період (1945–1950 роки). *Молодий вчений*. Херсон, 2016. № 12.1. С. 267–271.
326. Морозов В. В. Інтелігенція 40-80-х рр. ХХ ст. як носій українського патріотизму. *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2006. Вип. 6. С. 146–152.
327. Нагірняк А. Я., Нагірняк М. Я. Політична та ідеологічна боротьба ОУН і УПА з радянським режимом у повоєнні роки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2011. № 693. С. 223–230.
328. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967 / за ред. А. Т. Бондар. Київ: Радянська школа, 1967. 483 с.

329. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 2006. 496 с.
330. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів: Часопис, 2012. 592 с.
331. Патриляк І. К. Південно-Західна Волинь весною – влітку 1943 р.: становлення структур УПА (за матеріалами слідчих справ радянських органів держбезпеки). *Студії і матеріали з історії Волині. 2013.* / Ред. колегія: В. Собчук та ін. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2015. 310 с.: іл.
332. Петриків В. І. Періодизація розвитку змісту вищої історичної освіти в Україні (1945–1991 рр.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* Суми, 2006. № 23. С. 412–419.
333. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). / Відп. ред. В. М. Даниленко. Кн. 1, ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.
334. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). / Відп. ред. В. М. Даниленко. Кн. 2, ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
335. Подкур Р. Ю. Деякі типи поведінки низових партійно-радянських працівників після звільнення окупованих територій України (на прикладі Чернігівської області). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* Київ, 2012. Вип. 17. С. 49–58.
336. Подкур Р. Ю. Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження». *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* Київ, 2011. Вип. 37. С. 31–44.
337. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб. Київ: Рідний край, 2000. 238 с.

338. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с нею органов государственной безопасности (учебный материал) / Составители: Л. С. Бурдин, И. В. Хамазюк и др. Москва: Высшая школа КГБ при СМ СССР, 1955. 162 с.
339. Політичне навчання в загальноосвітній школі / ред. М. А. Мельникова, М. М. Скаткіна. Київ: Радянська школа, 1954. 319 с.
340. Попп Р. П. Інтелігенція Львова в 1944–1953 рр.: статистична та професійна характеристика. *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2014. Вип. 30. С. 210–222.
341. Попп Р. П. Формування інтелігенції західних областей України в перші повоєнні роки (на матеріалах Дрогобицького учительського інституту). *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2011. Вип. 23. С. 94–104.
342. Приходченко К. І. Творче освітньо-виховне середовище загальноосвітнього закладу гуманітарного профілю. Донецьк: ДонНУ, 2007. 640 с.
343. Прищеп О. П. Вища педагогічна освіта на Рівненщині: віхи історії (1944–60-і рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 143–155.
344. Прищеп О. П., Добровичинська В. А., Шеретюк В. М. Історія Рівненського державного педагогічного інституту (1940–1998 рр.). *Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область* / Ред. рада вид.: В. Г. Кремень та ін.; Редкол. тому: Р. М. Постоловський та ін. Київ: Знання України, 2010. С. 203–235.
345. Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – сер. 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 177–208.
346. Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (2 пол. 1940-х – поч. 1950-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 324–339.

347. Рогальова І. Аналітичний огляд журналів 1950–1953 років, що зберігаються у Державному архіві друку Книжкової палати України. *Вісник Книжкової палати*. Київ, 2014. № 4. С. 1–5.
348. Розквіт народної освіти в західних областях України / ред. Б. І. Тимохіна. Київ: Радянська школа, 1979. 192 с.
349. Романець Л. М. Організація та зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944 – середина 1950-х рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. К–П., 2015. Т. 22. С. 118–125.
350. Романець Л. М. Соціальний захист учительства України в другій половині 40-х – 50-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького ДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009. Вінниця, Вип. 15. С. 133–136.
351. Романець Л. М., Романюк І. М. Оплата праці науково-педагогічних працівників вищої школи у перші повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького ДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2009. Вип. 16. С. 87–89.
352. Романишин Ю. Пропагандивна діяльність ОУН-УПА 40-50-х рр. ХХ ст. як факт історії боротьби за незалежність України. *Збірник праць науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2001. Вип. 9. С. 222–229.
353. Романюк І. М., Романець Л. М. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років. *Український селянин: Зб. наук. пр.* Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 176–177.
354. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20-50-ті роки ХХ ст. Київ: Наукова думка, 1994. 350 с.
355. Русначенко А. М. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. 518 с.: іл.
356. Сажин Д. П. Правовое содержание всеобуча в советский период. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов, 2012. № 10. С. 163–167.

357. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ: Правда Ярославичів, 1998. 239 с.
358. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *УІЖ*. 1997. № 2. С. 28–42.
359. Сеньків М. Антиколгоспна боротьба ОУН-УПА (1944–1952). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 428–436.
360. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40-х – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 292 с.
361. Сірук Н. М. Ідеологічний нагляд за інтелігенцією в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2010. Вип. 19. С. 132–141.
362. Сірук Н. М. Ідеологічний нагляд за культурною сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Рівне, 2014. Вип. 20. С. 117–121.
363. Сірук Н. М. Політико-ідеологічні кампанії в культурно-науковому житті України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Вісник Дніпропетровського університету*. 2012. № 3. С. 112–117.
364. Скакун М. І. Питання ідейно-політичної роботи в організації навчального процесу на юридичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка (1944 – сер. 1950-х рр.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2013. № 3. С. 60–69.
365. Содоль П. Українська Повстанча Армія 1943–49: довідник перший. Нью-Йорк: Пролог, 1994. 199 с.
366. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49: довідник другий. Нью-Йорк: Пролог, 1995. 295 с.
367. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. 415 с.

368. Сорочинська Т. А. Реформування системи педагогічної освіти Рівненщини в контексті суспільно-політичних змін (1939–1958 рр.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2014. Вип. 3. С. 176–180.
369. Старжець В. І. Відновлення радянської системи шкільної освіти в західноукраїнському регіоні після війни (1944–1953 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 117. С. 48–52.
370. Старжець В. І. Ідеологізація навчально-виховного процесу у вищій школі західних областей України в 1944 – 1945 роках. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 63–68.
371. Старжець В. І. Ідеологізація навчально-виховного процесу у педагогічних училищах Західної України (1944–1953 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ–Миколаїв, 2018. № 1. Т. 1. С. 98–103.
372. Старжець В. І. Опір шкільної молоді радянському тоталітарному режимові у західних областях УРСР (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2017. Вип. 29. С. 70–75.
373. Старжець В. І. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчительства та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2016. Вип. 28. С. 109–120.
374. Старжець В. І. Студентство Західної України під тиском радянської тоталітарної системи (1944–1953 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2018. Київ, Вип. 134. С. 103–107.
375. Стародубець Г. М. Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 462 с.
376. Стасюк О. Й. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2006. 384 с.: іл.
377. Стасюк О. Й. Видання ОУН(б) післявоєнного періоду: тематичний огляд публікацій. *Український визвольний рух*. Львів, 2006. № 6. С. 148–169.

378. Стасюк О. Й. Організація українських націоналістів та інтелігенція. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2014. Вип. 24. С. 230–246.
379. Сушик І. В. Діяльність вищих та середніх спеціальних навчальних закладів Волині у повоєнний період. *Інтелігенція і влада*. 2011. Вип. 23. С. 116–125.
380. Сушик І. В. Становлення системи освіти на Волині у 40-50-ті роки ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2009. Вип. 17. С. 92–96.
381. Сушик І. В. Формування вчительських кадрів загальноосвітніх шкіл Волині у 40-50-х рр. ХХ ст. *Інтелігенція і влада*. 2009. Вип. 15. С. 171–180.
382. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. Минск: Харвест, 2000. 170 с.
383. Україна крізь віки. Том 13: Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.: іл.
384. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова ред. кол. Я. Ісаєвич, упор. Ю. Сливка. / *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. №. 11. 2004. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 296 с.
385. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / за ред. В. В'ятровича, Р. Грицьківа, І. Дерев'яного та ін. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. 352 с.: іл.
386. Українська Повстанська Армія: історія нескорених (буклет) / В. В'ятрович (відп. ред.), Р. Грицьків та ін. Львів: ЦДВР, 2007. 352 с.: іл.
387. Улітова Н. С. Основні тенденції та процеси у справі відновлення діяльності закладів освіти в повоєнній Україні. *Чорноморський літопис*. Миколаїв, 2012. Вип. 6. С. 161–165.
388. Хоменко Н. М. Деякі аспекти політичних настроїв повоєнного студентства України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Сер: історія*. Вінниця, 2010. Вип. 17. С. 86–92.

389. Хоменко Н. М. Студентство в соціальній структурі радянської України. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – сер. 1950-х рр.)*. У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 209–249.
390. Цимбалару А. Д. Освітній простір: сутність, структура і механізми створення. *Український педагогічний журнал*. Київ, 2016. № 1. С. 41–50.
391. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. Історія українського війська (1917–1995) / Упор. Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. С. 482–695.
392. Шаповал Ю. Війна після війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2004. Вип. 11. Спец. С. 184–201.
393. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ: Центр історії політології інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Григорія Сковороди, 2001. 557 с.
394. Шляхтич Р. П. Повсякдення західноукраїнської інтелігенції повоєнного часу в умовах боротьби радянської влади з українським визвольним рухом. *Інтелігенція і влада*. Одеса, 2011. Вип. 23. С. 133–142.
395. Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.
396. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-ті роки ХХ століття: (Історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 171 с.

VI. Дисертації та автореферати дисертацій

397. Герегова С. В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х - перша половина 50-х років ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2004. 217 с.

398. Герегова С. В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х–перша половина 50-х рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2004. 22 с.
399. Дмитерко О. М. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944–1950-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Львів, 2004. 24 с.
400. Іщук О. С. Діяльність молодіжних структур ОУН, як складова українського національно-визвольного руху у 1939–1955 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. Київ, 2005. 16 с.
401. Кагальна М. В. Повсякденне життя вчителів УРСР у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 248 с.
402. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943 – 1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 210 с.
403. Левіна, Ю. С. Інформаційно-пропагандистська політика радянської влади в західних областях УРСР у 1939–1953 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2016. 311 с.
404. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х – початок 60-х років XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2002. 555 с.
405. Марчук В. С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40–50-і рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2007. 20 с.
406. Мащенко Н. В. Шкільна освіта в Ровенській області у 1944–1964 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2018. 264 с.
407. Петриків В. І. Розвиток змісту вищої історичної освіти в Україні (1945 – 1991 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Дрогобич, 2016. 256 с.
408. Попп Р. П. Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2003. 206 с.

409. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2010. 246 с.
410. Сворак С. Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01. К., 1999. 386 с.

VII. Електронні ресурси

411. Жосан О. Освітня діяльність ОУН-УПА (друга половина 40-х – 50-ті роки).
URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/442-osvitnya-diyalnist-oun-upa-druga-polovina-40-kh-50-ti-roki>
412. Ідея і Чин. 1944. ч. 7. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10756/>
413. Ідея і Чин. 1945. ч. 9. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2027/>
414. Ідея і Чин. 1946. ч. 10. URL: <http://diasporiana.org.ua/periodika/3242-ideya-i-chin-1946-ch-10/>
415. Молодий революціонер. Журнал для юнацтва. 1948. ч. 1.
URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2290/>
416. Молодий революціонер. Журнал для юнацтва. 1949. ч. 2.
URL: <http://oa.elibukr.org/handle/1984/1626>
417. Молодий революціонер. Журнал для юнацтва. 1949. ч. 3.
URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2292/>
418. Молодий революціонер. Журнал для юнацтва. 1950. ч. 1.
URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2293/>
419. Романишин Ю. О. Пропагандистська діяльність ОУН-УПА в 40–50 роках ХХ ст. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1883>
420. Цапар Т. Політико-правове становище української інтелігенції УРСР в другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. ХХ століття.
URL: http://iful.at.ua/Konferencija/i_Gumenjuk_T_I_s_Capar_stattja.pdf

ДОДАТКИ

Додаток А

**Сітка закладів культури в Західних областях УРСР станом
на 01.01.1941 р. і 01.10.1944 р.**

[11, арк. 65]

	Львівська		Тернопільська		Рівненська		Станіславська		Дрогобицька		Волинська	
	1941	1944	1941	1944	1941	1944	1941	1944	1941	1944	1941	1944
РОКИ	1941	1944	1941	1944	1941	1944	1941	1944	1941	1944	1941	1944
Число шкіл.	1211	867	1178	1067	1158	897	967	701	1032	864	1225	764
Міста	172	97	60	33	65	37	116	75	94	54	76	38
Число учнів	221. 1	143. 6	209. 0	165. 4	177. 4	106. 1	198. 2	141. 5	186. 2	141. 4	191. 7	108. 4
Число вишів	8	7	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0
Число клубів	668	750	629	1090	487	194	554	724	536	615	530	268
Число бібліотек	132	65	68	41	59	30	68	38	62	41	43	18

**Кількість вчителів направлених зі східних областей УРСР
у західні області УРСР. Станом на 01. 10. 1944 р.**

[26, арк. 1]

Джерело	Кількість
Випускників вузів	685
Випускників педшкіл	1 426
Відкликано з евакуації	1 191
Підготовлено на курсах на місцях	2 850
ВСЬОГО	6 152

Довідка про кількість робітників партійних, радянських і господарських організацій, направлених для роботи в західні області УРСР. Станом на 01. 12. 1944 р.

[11, арк. 73]

Найменування	Кількість
Наркомат освіти	10 125
Партійних працівників	2 531
Комсомольських працівників	1 303
Працівників друку	165
Працівників радянських органів влади	488
НКВС УРСР	8 984
НКДБ УРСР	2 842
Прокуратура, юстиція, охорона здоров'я, радгоспи	15 346
ВСЬОГО:	41 784

**Звіт Львівського обкому КП(б)У про тематику лекцій і доповідей
прочитаних на обласних семінарах і районних учительських
нарадах за 1946 р.**

[28, арк. 33–35]

- Ідейне виховання під час викладання літератури в школі;
- Київська Русь – колыска трьох братніх народів;
- Позитивний вплив на українську літературу прогресивних діячів і течій російської культури;
- Світове значення російської літератури;
- І. Франко в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом;
- Основні етапи розвитку російської радянської літератури;
- Боротьба за радянську владу в Україні;
- Завершення возз'єднання;
- Ідейно-політичне виховання під час викладання історії.

**Результати перевірки педагогічних колективів західних областей
УРСР за 1949–1959 н. р.**

[357, с. 149]

Область	Всього вчителів	Підлягало заміні	У тому числі з мотивів				
			Зв'язок з ОУН	Скомпрометованих	Куркулів	Релігійних	Інша діяльність
Львівська	6 817	130	73	20	3	8	26
Рівненська	5 083	158	40	3	5	29	81
Волинська	5 507	98	15	14	-	9	60
Тернопільська	7 197	439	351	50	38	-	-
Дрогобицька	5 877	77	4	-	2	20	51
Чернівецька	4 102	48	2	20	5	6	15
Закарпатська	5 492	58	3	30	4	4	17
Станіславська	6 747	521	129	4	2	8	378
ВСЬОГО	46 822	1 529	617	141	59	84	628

**Кількість неписьменних та малописьменних виявлених
в областях УРСР за 1946–1947 н. р.**

[4, арк. 7]

	Загалом в УРСР	Західні області УРСР
Неписьменні	384 401	223 955
Малописьменні	400 604	179 280
РАЗОМ	785 005	403 235

Розгортання шкільної мережі у Рівненській області

[117, арк. 2]

Навчальний рік	Кількість шкіл
1944–1945	615
1945–1946	879
1946–1947	911
1947–1948	941

**Кількість ліквідованих молодіжних антирадянських організацій
в 1948 р. – липні 1949 р.**

[257, с. 102]

	1948 рік	З 1 січня по 1 липня 1949 року
Всього ліквідовано організацій та груп	409	166
В тому числі:		
по західних областях	399	162
по східних областях	10	4
Всього арештовано	4 779 осіб	1 814 осіб
В тому числі:		
по західних областях	4 648	1 757
по східних областях	131	57

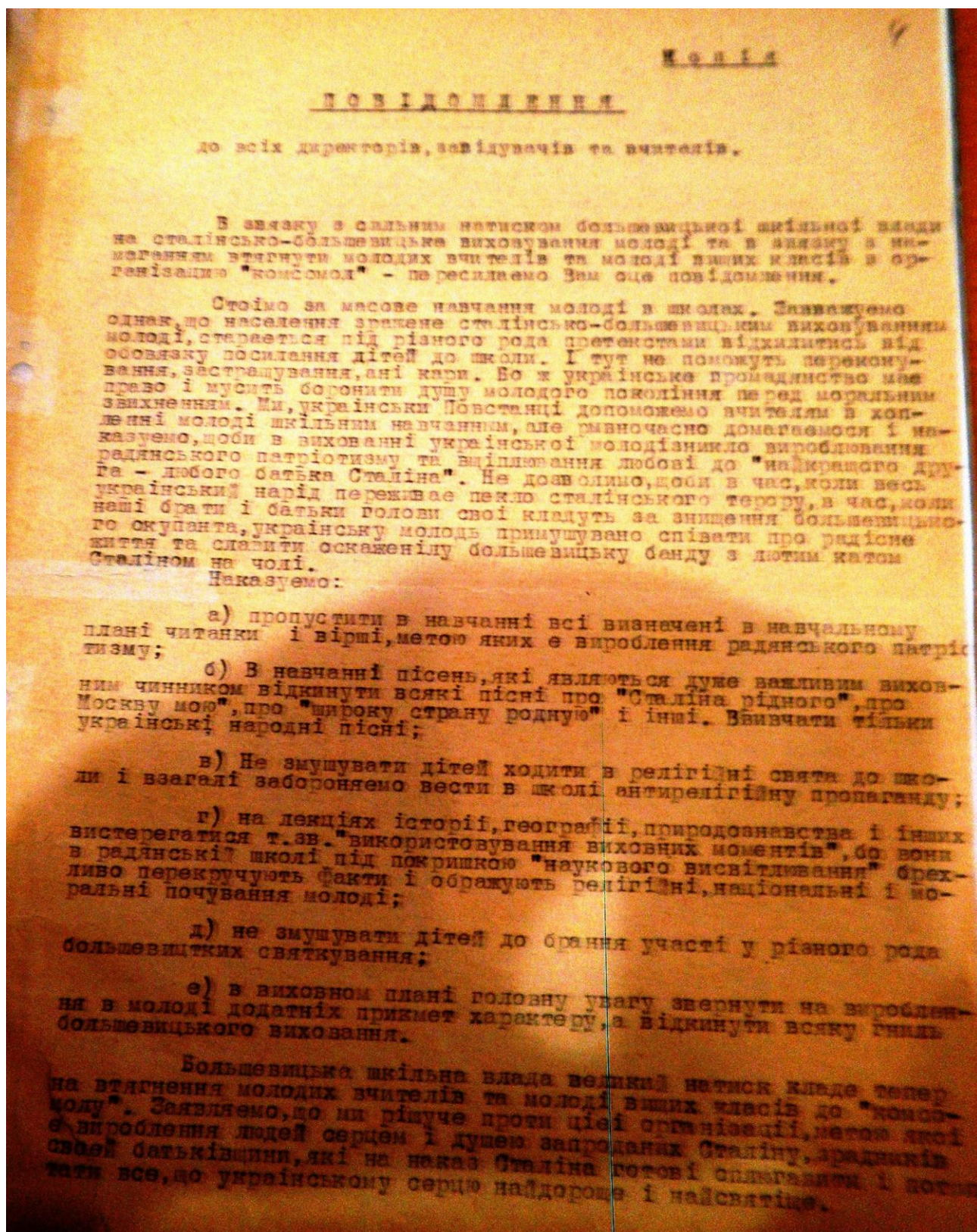
**Кількість ліквідованих МДБ УРСР молодіжних організацій ОУН
в 1948–1955 рр.**

[279, с. 103]

	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Молодіжні сільські організації ОУН	245	290	144	129	84	31	29	-
Арештовані учасники ОУН, які проживали легально	1 022	1 233	606	653	363	154	156	-

Повідомлення до всіх директорів, завідувачів та вчителів. 1945 р.

[12, арк. 4-4 зв.]

436

Большевицька шкільна влада великий натиск кладе тепер на втягнення молодих учителів та молоді вищих класів в "комсомол". Заявляємо, що ми рішуче проти цієї організації, метою якої є знищення людей серцем і думою запрованих Сталіну, зрадників батьківщини, які на наказ Сталіна готові саботувати і погубити все, що українському серцю наддорого і найсвятіше.

Бупроти рішуче-ворожої постави нашої шкільної молоді до "комсомолу" сімшовики є безсильні і тому головну ставку ведуть тепер на молоду вчительство. Сподіваємось, що молоді вчителі не послушають закликів та загроз большевиків і не зганьблять своєї національної гідності службою в якого ворога українського народу. На них стоїть під сучасну хвилину одно з найважливіших завдань - в теперішній жорстокий час визвольних революційних змагань зберегти молодь в моральному здоров'ї та підготувати її до нового Української Соборної Державі, в якій молодь має стати вагітнісною творчою силою. Віримо, що молоде українське вчительство своєю ворожою поставою до "комсомолу" викаже також свою діяльність про моральне і національне здоров'я української молоді.

Хто з учителів не скоче протиставитися большевицьким намовам і вступить в "комсомол" буде увязаний зрадником українського народу і відповідатиме перед народним судом, який для зрадників помилування, ані пощади не має. Хто вже вступив в "комсомол" нехай з місця зірве зв'язки з цією організацією. На це вкладаємо великий натиск і в переслідуванні українців комсомольців будемо беззглядні.

Забороняємо вчителям втягати шкільну дитячому в "піонерів". Шкільним органом влади заявити: що українські діти і їхні родичі против "піонерів" і через те вчителі не в силі їх вогтаніювати. Ми зі своєї сторони пояснимо родичам, що вони дієсно можуть звернути увагу на це, щоб їхні діти, через їх власний недогляд та недбавності в роботі "радянського вчителя не попали в піонери".

Ми українські Повстанці шире відаємо братів вчителів з Східних Земель України.

Бажемо Вам успіху в праці над виховуванням молодого покоління України. Наскільки це буде в наші силі допоможемо Вам брати з С У З морально і матеріально перешити це страшне діло і досягти до нового, радісного і щасливого життя. Однак, і від Вас вимагаємо праці і помочі в наші визвольній боротьбі. Вимагаємо, щоб між Вами не було одного, який пішов би проти нас. Во можуть бути такі, до чи то з невідомості, чи з причини свідомо-ворожого ставлення до боротьбі українського народу за волю, гідність та службу большевиків проти своїх рідних братів. Горе таким. Не буде їм пощади від українського народу. Бажемо, щоб кожен з Вас ставив учасником нового життя українського народу між світо глянучи кожному у вічі і твердо заявити "Я також борюся за Свободну Українську Державу". Щоб однек могли Ви стати на чині нашої революційної боротьбі необхідно муште знайомитися з нашою програмою. Читати нашу літературу, а головне не дати себе втягнути в сітку большевицьких провокаторів при помочі яких большевики намагаться нам дух паралізувати і ліквідувати. Віримо, що у кожному розумному часі станете всі свідомими борцями за нашу велику ідею.

Ідею жини Українська Самостійна Соборна Держава.

Смерть сталінських загартників.

Українські Повстанці.

в о р н о : *Александр*

Листівка ОУН «Молоді друзі». 1946 р.

[168, арк. 21-22]

Великим народам.
Великій людині.

За Українську Самостійну
Соборну Державу.

МОЛОДІ ДРУЗІ.

І знов, і знов на скерилася Україна. Стікаюча кров'ю, стоїть Вена прямо і на вколінки не падає. І не впаде.

Не випускаємо зброї з рук ми, бійці Української Повстанчої Армії. Не відступають з наміченого шляху революційної боротьби за Самостійну Україну борці-революціонери. З другої зими в умовах большевицької окупації, з другого року найжахливішого енкаведівського терору, наша УПА, наше революційне підпілля вийшли незламані і перемогами значать свій дальніший шлях. Далі рай- і обццентрах. Він ще більше сьогодні, як вчора, дрижить за душу свого суспільства, до якого чимраз ширшою рукою докучується наша революційна ідея, наша правда.

Весь народ - селянин, робітник і чесний інтелігент, старий і молодий - кріпить нас у нашій боротьбі, стоїть при нас і бореться разом з нами. Це бачать всі, що живуть в Україні, в країні велитенського бою за своє визволення.

Стоїть твердо при нас і бореться разом з нами українська молодь. Як те часто в наших революційних буднях стрічаємо українського пастушка, який, в нараженніям свого дитячого життя, приносить нам, змореним, глечик свіжого молока і шматок хліба. Як часто, попереджені діточою розвідкою, ми оминаємо ворожу засідку. Як часто стріл жнака прикорочує нахабність п'яного енкаведиста. дяка Вам, молоді друзі, від нас, повстанців, за Вашу нам допомогу. Майбутній історик наших днів відведе належне місце і Вам, молоді герої.

Наша боротьба продовжується. Уже сім років український народ кривавиться в збройній революційній дії. Уже два з половиною років боремося на життя і на смерть в большевицькими окупантами, які знов поневолили Україну. В цей час не з одних долонь висунулася священна повстанська зброя, не одне палке революційне серце затихло навіки. І хоч би хвилинка нашого визволення була вже дуже близька, - завтра потребуємо ми, українські повстанці, революціонери, сучасне українське покоління, з а м і п и т и н а с, всеодно, чи на дальшу революційну боротьбу, чи на радісне державне будівництво.

Завтра кликнемо ми по Вас, молоді друзі.

Сьогодні ще Ваші руки заслабі, щоб носити важку партизанську зброю, душі затендітні, щоб Ви могли змагатись в партизанському бою з торстоко-підлим окупантом, розв'язувати складні питання революційної дійсности, намічувати шляхи революційної боротьби. І тому Ви пішли в школу, пішли в одну громаду своїх ровесників, щоб дозріли Ваші тілесні і духові сили для майбутнього життя, для майбутніх дій.

Мусите пам'ятати, одначе, молоді друзі, що в большевицькій школі грозить Вам смертельна небезпека. В большевицькій школі, в большевицьких молодіжних організаціях розставив зрадливо свою сіть большевицький павук.

В той час, коли Вашому батькові останню копійку видають - Вам брешуть про "заможне" життя; в той час, коли брата Вашого гонять, як дику звіря, по лісових нетрах - Вам обіцяють "щасливу" будучність; в той час, коли близькі Ваші у Сибір збираються - Вас манять большевицьким "раєм"; коли сестру Вашу любу, згвалтовану, лають у в'язниці брудними російськими словами - Вас учать мови "старшого брата", що нібито краде за Вашу рідну, вчать царської і большевицької історії, а не історії свого народу, яким безбачечками Ви були. Учать російської культури, що нібито "вища" за Вашу власну, українську. Не так, якби мачуха рідніша була за рідну матір.

Енкаведівські партійні опричники вирізують у Вас по шматкові Ваше українське серце, відбирають у Вас Ваш гордий самостійницький дух, а хочуть защебити натомість покору сталінського раба, підлоту донощика, зрадника, яничара.

Ваші енкаведівські "вчителі" намагаються викопати прірву між Вами з Вашими близькими, намагаються відірвати Вас від рідного народу. Вони вбивають Ваших старших братів-повстанців, революціонерів, Вас заганяють у свій комсомол,

у свій клуб, у свої організації, щоб там отруїти Вас своєю мовою, пісню, забавою, "культурою", "передовим вченням".

Енкаведисти вкладають у Ваші руки повний стакан брудної горілки, кличуть на свої розперезані "масові танці", крикливо грають і співають над Вашим вухом, щоб Ви не чули брязкоту кайданів на руках у Вас і Вашого народу, не чули войку мордованих, не чули поклику до боротьби Вашого брата повстанця.

Сталінські "педагоги" обіцяють Вам "заможне життя" або хоч...спокій і недоторканість, бо й це в советській державі вважається щастям. Часом навіть кидають вони Вам кілька юдиних чербатих срібняків. Ціною їм - Ваша душа, Ваше сумління...

Та Ви, молоді друзі, не смієте дати піддурити себе, не смієте підкоритися енкаведистам, не смієте дати вирвати собі Ваше українське серце, Вашу українську душу енкаведівським "вчителям".

Большевицькі окупанти - найлітші вороги українського народу. Вони брали про те, що, нібито, "захистають інтереси українського народу", що побудували навіть соборну радянську українську державу, що тепер вони борються лише проти повстанців, а не проти українського народу. Вдійсності ж большевики - вороги всього українського народу, вороги всякої української суверенної держави. Вони заслали, замучили і постріляли тисячі українських комуністів за те тільки, що ці мали відвагу обстоювати права українського народу в нібито українській радянській державі, голодом винищили 8 мільйонів українських колгоспників. Тепер вони намагаються знищити не лише повстанців але весь український народ. Про це свідчить нелюдський терор супроти міліціонерів українських мирних, ні в чому невинних селян, робітників, інтелігенції. А щоб це знищення було остаточним, щоб український народ уже ніколи не піднявся до нової боротьби за своє право на життя, - большевицькі окупанти хочуть знищити Тебе, українська молодь. І до того Ти, молодь, не смієш допустити. Проти такого підлого, варварського намагання окупанта Ти мусиш боротися. Зразком Тобі у Твоїй боротьбі хай будуть Крутянські учні і студенти, які всі 300 полягли в героїському бою проти большевицьких наїзників, а не зрадили Україні.

Український юначе.

Нині Україна вогка від святої крові повстанців, революціонерів. Вдихай молодими грудьми пах її, і хай він буде Твоїм повітрям.

Не вагайся носити при собі зброю, щоб у пригожу хвилину скерувати її в серце окупанта.

Не бійся п'ястком повчити большевицького зайду, коли він зневажає ім'я Твого народу. Не бійся плюнути енкаведистові у вічі, коли він підбирається до Твоєї душі.

З гордо піднесеним чолом голоси Твої - наші ідеї: ідея побудови Української Самостійної Соборної Держави, ідея самостійних національних держав усіх поневолеваних народів, ідея справжньої міжнародної дружби і братерства, ідея вільної людини.

Не зрадь Україні, не зрадь нашим революційним ідеям, не зганьби своєї честі ані в своїйому щоденному житті, ані в боротьбі, ані на найжорстокіших енкаведівських тортурах.

Готуй своє тіло і дух на почесну зміну нинішнім борцям за Українську Самостійну Соборну Державу.

Хоч згинуть Ти мав би під колісницею Української Національної Революції нам'ятай, що на ній їде Україна до Перемоги. Солодко і гарно є вмерти за Батьківщину.

Хай живе революційна боротьба усього українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу.

Хай живе патріотична українська молодь - надійна запорука кращого майбутнього українського народу в УСРР.

Смерть сталінським окупантам та їх вислужникам.

Червень, 1946 р.

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ

Листівка ОУН «Діти школярі»

[170]

Воля народам!

Воля людині!

ДІТИ ШКОЛЯРІ!

Вашим учителям наказали більшовики вписати Вас до піонерів. Тому учителі говорять Вам про піонерів і кажуть вписуватися до цієї більшовицької організації. Більшовики знають, що Ви не хочете належати до піонерів, тому наказали вчителям брехати, щоб Вас заманити до піонерської організації.

Не вірте, діти, цій брехні і **не вписуйтеся до піонерів!**

Піонери — це організація молоді більшовицької партії.

Піонер має бути „готовий до боротьби за справу Леніна — Сталіна“, як каже статут.

Він має:

виконувати точно накази більшовиків, доносити більшовикам на своїх батьків, матерей, братів і сестер, які не хочуть більшовиків.

Він має слідкувати за своїми товаришами — школярами і доносити на них більшовикам, якщо вони виступають проти партії.

Він має бути ворогом релігії та віри своїх батьків і ширити безбожництво. Він має бути вірним донощиком партії і МВД.

Більшовики вбивають, арештовують, висилають у Сибір, грабують український народ. Піонери мають помагати в цьому більшовикам. Вони мають шкодити своєму народові — тому вони зрадники українського народу, зрадники своїх батьків.

ДІТТИ

Не йдіть на шлях зради!

Не вписуйтеся до піонерів! До цієї організації Вас не можуть змусити вписатись, бо це добровільна організація.

Не дайтеся зловитись на хитрощі большевицьких бандитів!

Ваших товаришів, які хочуть вписатися, або вже вписалися в піонери, виганяйте з класів, не розмовляйте з ними, бо це слабодухи і боягузи.

Вашим вчителям, які змушують Вас вписатися до піонерів, не допомагайте харчами, не відповідайте на запитання, виганяйте з класів, не заходьте до них, бо це не учителі, але вислужинки большевиків.

Сьогодні ведуть боротьбу з большевиками Ваші батьки, брати, ненавидять большевиків Ваші матері, сестри, веде боротьбу весь український народ, українські революціонери і повстанці. І Ви муsite стати до цієї боротьби, бо в єдності сила. Не дайтеся тому втягнути себе до піонерів, не ставайте зрадниками свого народу.

ГЕТЬ ПІОНЕРІВ!

СМЕРТЬ СТАЛІНУ І ЙОГО ПАРТІЇ!

ХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД І ЙОГО МОЛОДЫ!

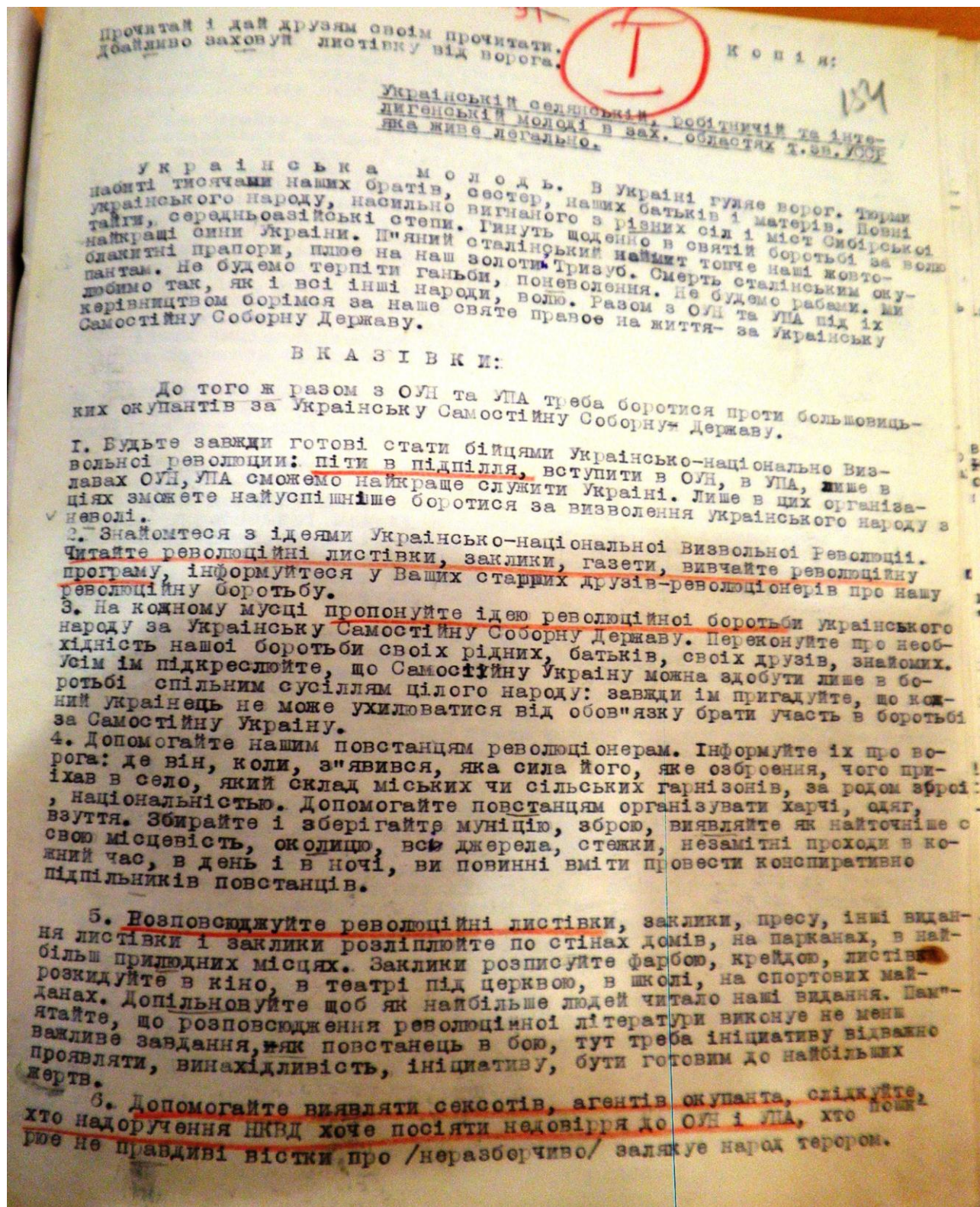
ХАЙ ЖИВЕ УКРАЇНСЬКА ВИЗВОЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ!

**ОРГАНІЗАЦІЯ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ**

Витяг з брошури-звернення «Українській селянській, робітничій та інтелігентській молоді в західних областях так званої УРСР яка живе легально». 1946 р.

[13, арк. 154, 157]

157
 24. Спікуйтеся могилами полятних українських-повстанців, революціонерів. Кожна могила повинна мати хрест. На ньому повинна бути табличка з написом, хто похований. На могилах повинна бути ніколи в'янучи квіти. Організуйте в національні, чи в релігійні свята, відвідання для цих могил з відповідною програмою.

25. Відзначте національні свята: 29 січня- свято Крут, 9 березня- Шевченківські Тижні, 30 червня- Свято Державності, 23 травня- Свято Герців, 30 серпня- Свято зброї, 1 листопада- Свято Листопада, 29 січня- Свято Самостійності.

26. Співайте і поширяйте наші повстанські і революційні пісні. Не співайте більшовицьких пісень.

27. Добре зберігайте від ворога бібліотеки читальні "Пресвітерські", та інших українських культурних установ. Читайте твори українських, а не більшовицьких письменників, поетів, публіцистів.

28. Пам'ятайте, що в державі, яка до нечужих розмірів розбудувала сітку сексотів, агентів, провокаторів, апарат таємної поліції. Будьте тому дуже збережні. Добре наперед прогляньтеся, з ким говорите, добре дивіться, хто Вас може слухати, добре обдумайте кожний свій крок, щоб не впади жертвою НКГБ. Засвоєння навиків конспіруватися- перша передумова успіхів в боротьбі проти більшовицьких окупантів.

Друзі Юнаки. Українські хлопці і дівчата. Хочете добре сповнити свій національний обов'язок, хочете добре допомогти святій справі нашої Національно-Визвольній Револуції- дійте згідно цих "вказівок".

Хай живе революційна боротьба українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу.

Хай живе українська молодь- активний учасник революційної боротьби українського народу за Самостійну Україну.

Червень, 1946 р.

ОРГАНІЗАЦІЯ
 УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ.

З г і д н о:

З.ст.

Список публікацій здобувача за темою дисертації**Статті у виданнях, внесених до наукометричних баз даних**

1. Старжець В. І. Відновлення радянської системи шкільної освіти в західноукраїнському регіоні після війни (1944–1953 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 117. С. 48–52.
2. Старжець В. Ідеологізація навчально-виховного процесу у педагогічних училищах Західної України (1944–1953 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв: Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2018. № 1 (21). Т. 1. С. 98–103.
3. Старжець В. І. Студентство Західної України під тиском радянської тоталітарної системи (1944–1953 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ: Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 134. С. 103–107.

Статті у фахових виданнях

4. Старжець В. І. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителів та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: РВВ РДГУ, 2016. Вип. 28. С. 109–120.
5. Старжець В. І. Опір шкільної молоді радянському тоталітарному режимові у західних областях УРСР (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. Вип. 29. С. 70–75.
6. Старжець В. І. Ідеологізація навчально-виховного процесу у вищій школі західних областей України в 1944 – 1945 роках. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Видавництво ТНПУ, 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 63–68.

Публікації, які додатково відображають матеріали дисертації

7. Старжець В. І. Становище педагогічних кадрів західноукраїнських шкіл в післявоєнний період (1944–1953 рр.). *Інноваційний розвиток науки нового тисячоліття. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21–22 квітня 2017 р.)*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Ч. 2. С. 23–26.
8. Старжець В. І. Розвиток педагогічної освіти в Рівненській області (1944–1953 рр.). *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали X міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців (Рівне, 17 травня 2017 р.)*. Рівне: РВВ РДГУ, 2017. С. 291–293.
9. Старжець В. І. Підпільні організації учнівської молоді м. Рівного у післявоєнний період. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 30–31 березня 2018 р.)*. Херсон: «Молодий вчений», 2018. С. 81–84.
10. Старжець В. І. Вища педагогічна освіта Західної України у післявоєнний період. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених» (26 квітня 2018 р.)*. Суми: ФОП Цьома С. П., 2018. С. 231–233.
11. Старжець В. І. Освіта як поле бою: західноукраїнська школа у протистоянні радянської влади та націоналістичного підпілля (1944–1953 рр.). *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців (16 травня 2018 р.)*. Рівне: РВВ РДГУ, 2018. Ч. 1. С. 283–284.